

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : २

इंजुआरी : २००८

अंक : ८

नारायण देसाई
प्रमुખ

: परामर्शनसमिति :

बोणालाई पटेल
वरिष्ठ कार्यवाहकसमिति सभ्य

भारती २. दवे
प्रकाशनमंत्री

: तंत्री :

योगेश जोषी

: सडतंत्री :

प्रकुल्ल रावल

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाङ्गी ज्ञानपीठ m क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रम मार्ग,
'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

फोन : २६५८७८४७

परब

गुजराती साहित्य परिषदना सभ्यपद अने 'परब'ना लवाजम अंगे :

- v 'परब' दूर मडिनानी दसमी तारीजे प्रकाशित थाय छे.
- v 'परब'ना ग्राहक तथा परिषदना सभ्य वर्षमां गमे त्यारे थई शकाय छे.
- v 'परब'नुं वार्षिक लवाजम रु. १५० छे.
- v विद्यार्थीओ माटे 'परब'नुं वार्षिक लवाजम रु. ७५ छे, प्रमाणापत्र साथे बीडवुं.
- v गुजराती साहित्य परिषदना वार्षिक तेमज आञ्चवन सभ्यपदना शुल्कमां 'परब'ना लवाजमनो समावेश थई जाय छे.
- v परिषदना वार्षिक व्यक्तिगत सभ्यपदनुं शुल्क रु. २०० तथा संस्थागत सभ्यपदनुं शुल्क रु. ३०० छे.
- v परिषदना आञ्चवन सभ्यपदनुं शुल्क रु. २,००० छे तथा संस्था आञ्चवन सभ्य झी रु. ३,००० छे. (विदेशवासीओ माटे ७५ पाउन्ड अथवा १३० डॉलर.)
- v 'परब' लवाजम तथा परिषद सभ्यपद शुल्कनी रकम मनीओर्डर अथवा डिमान्ड ड्राफ्टथी 'गुजराती साहित्य परिषद'ना नामे ज मोकलवी.

लेखकोने :

- v 'परब'मां प्रगट थतां लजाणोमांना विचार-अभिप्रायनी जवाबदारी जे ते लेखकनी रडे छे.
- v लेखकोने पोतानुं लजाण कूलसकेप अथवा A4 साठठना कागणनी अेक बाजुअे, सुवाय्य अक्षरे लखी मोकलवुं. पोस्टकार्ड, एनलेन्ड डे यबरणीओमां कृति मोकलवी नडीं. प्रत्येक कृति नीये पूरुं सरनामुं लखवा तथा अेक नकल पोतानी पासे राखीने ज कृतिओ मोकलवा विनंती.
- v स्वीकृत कृतिनी जाण कराशे. टपाल-टिकटो यॉटाडेवुं कवर मोकल्युं उशे तो ज अस्वीकृत कृति परत करवामां आवशे, अन्यथा कृति रद गणवी. पोस्टकार्ड मोकल्युं उशे तो अस्वीकृतिनी जाण कराशे.
- v पत्रव्यवहारनुं सरनामुं : तंत्री, 'परब' गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रममार्ग, 'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, पो.बो. ४०६०, अमदावाद ३८०००८

E-mail : gspamd@vsnl.net

फोन अने इंक्स : २६५८७८४७

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

ISSNO250-9747 परब

छूटक ई. रु. २०/-

माविक : गुजराती साहित्य परिषद वती मुद्रक अने प्रकाशक : भारती २. दवे (प्रकाशनमंत्री), गोवर्धनभवन, आश्रममार्ग, 'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद ३८०००८ s तंत्री : योगेश जोषी s मुद्रकस्थान : शारदा मुद्रणालय, २०१, तिलकराज, पंचवटी पहेली. लेन, आंबावाडी, अमदावाद-६ & २६५६४२७८

અ નુક મ

તંત્રીસ્થાનેથી	સાહિત્યને શ્વસનાર ભોળાભાઈ પટેલ • યોગેશ જોષી 4
વ્યાખ્યાન	ગિરાગુર્જરીને વિશ્વગુર્જરી બનાવીએ • નારાયણ દેસાઈ 7
કવિતા	માતૃત્વની એક ધન્ય ક્ષણનું દૃશ્ય • ઉશનસ્ 12, બે કાવ્યો • નિરંજન ભગત 14, બે ગઝલ • કિસન સોસા 14, બે કાવ્યો • પ્રવીણ દરજી 15, શ્વાસમાં ફરતું રહે • આબિદ ભટ્ટ 16, વેળ • પ્રદ્યુમ્ન તન્ના 16, વૃક્ષાનુભૂતિ • પ્રબોધ ર. જોશી 17, શા માટે ? • બકુલેશ દેસાઈ 17, બે-ચાર સ્વપ્ન... • ગુલામ અબ્બાસ 'નાશાદ' 18, સારું લાગે • લાલજી કાનપરિયા 19, કરુણા • કાલિન્દી પરીખ 19
અનુવાદ	કબૂલાત • આદિલ મન્સૂરી, અંગ્રેજી ભાષાંતર : પ્રદીપ ખાંડવાલા 20
વાર્તા	વારસદાર • રમેશ ર. દવે 22
ચરિત્રનિબંધ	શાંતાબા • કલ્પેશ પટેલ 28
વ્યંગ-વિનોદ	નરસિંહની ટોપી અને ગાંધીનગર • નિરંજન ત્રિવેદી 31
કાવ્યાસ્વાદ	એય...ને કાળુભાર • કાન્તિ એસ. સોલંકી 33
વિદેશી સાહિત્ય	ચેતોવિસ્તારક સર્જક ચેખોવની એક ટૂંકી વાર્તા • લાભશંકર ઠાકર 36, સાહિત્યનીતિ • રાહુ વાલ્ડે એમર્સન, અનુવાદ કૃષ્ણાદિત્ય 40
વિવેચન	મારા સમકાલીન કવિ : અશરફ ડબાવાલા • ચિનુ મોદી 50, ભજન : સ્વરૂપ અને મૂળ • નરોત્તમ પલાણ 53
શતાબ્દીવંદના	રમણલાલ સોની : ભીતરના તેજે ઝળહળતા કર્મયોગી • યોગેશ જોષી 57
સર્જકવિશેષ	ધૂમકેતુવિશેષ • ધીરેન્દ્ર મહેતા 62
અભ્યાસ	વિનોદ જોશીનાં કાવ્યોમાં રતિશિલ્પો • હરીશ વટાવવાળા 65
સમીક્ષા/અંધાવલોકન	બાળભોગ્ય સંગ્રહો • શ્રદ્ધા ત્રિવેદી 69, ગુજરાતે મને ખૂબ પ્રેમ આપ્યો : 'યાદગાર અનુભવો'માં હકીકતોનું બયાન કરતું પુસ્તક • પ્રકાશ ચૌહાણ 'જલાલ' 71, સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ચોસક કળાઓ • કાલિન્દી પરીખ 74
પરિષદવૃત્ત	સંકલન : અનિલા દલાલ 78
સાહિત્યવૃત્ત	સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 84
પત્રસેતુ	ઈશ્વરલાલ બી. પરમાર, કિશોર વ્યાસ 85
ઠણચિત્ર	સાક્ષરસૃષ્ટિ : નિર્મિશની નજરે • નિર્મિશ ઠાકર 86
આ અંકના લેખકો	87
આવરણછબી-સંકલન	પ્રદ્યુમ્ન તન્ના ['Work in Progress' - રસ્તાઓના સમારકામ સમયે રાહદારીઓની આવ-જાને ધ્યાનમાં રાખી, ખોદાઈવાળા હિસ્સાઓને આવરતી, સૂર્યપ્રકાશમાં ઝળકતી, પ્લાસ્ટિકની લીલી જાળીની મનોરમ ભૌમિતિક ભાત]

તંત્રીસ્થાનેથી

સાહિત્યને શ્વસનાર ભોળાભાઈ પટેલ

યોગેશ જોષી

શ્રી ભોળાભાઈ પટેલને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનો ગૌરવ પુરસ્કાર મળ્યો, ત્યાર બાદ તા. ૧૯-૧-૨૦૦૮ના રોજ દર્શક ફાઉન્ડેશન દ્વારા સાહિત્ય એવોર્ડ (૨૦૦૭) પ્રાપ્ત થયો અને એ પછી પદ્મશ્રી જાહેર થયો. જાણે પુરસ્કાર-એવોર્ડની વસંત બેઠી. હા, ભોળાભાઈની ભીતર સતત વસંત મહોરતી રહે છે.

એમનો જન્મ તા. ૭-૮-૧૯૩૪ના રોજ વતન સોજા (જિ. મહેસાણા)માં. પિતાજી શંકરભાઈ શિક્ષક હતા. આથી શિક્ષણ-કેળવણીનો વારસો ગળથૂથીમાંથી. કડી સર્વવિદ્યાલયમાં એમને શ્રી મોહનલાલ પટેલ અને શ્રી અંબાલાલ પટેલ જેવા શિક્ષકો મળ્યા ને એમને સાહિત્યનો એવો તો રંગ લાગ્યો કે તેઓ જાણે સાહિત્યના

બંધાણી થઈ ગયા. સાહિત્ય એ જ જાણે એમનો પ્રાણવાયુ, જિંદગીમાં આવેલા દુઃખના પ્રસંગો વેળાએ પણ તેઓ સાહિત્યને શ્વસીને સ્વસ્થ થયેલા. કશું સારું વાંચવા મળે કે જાણે એમને શેર શેર લોહી ચઢે. જે કંઈ સારું વાંચવા મળે એને તેઓ ગજવામાં ઘાલી ન રાખે, એની રસલ્હાણ કરે; ગમતાંનો ગુલાલ કરે; પોતે તો એ ગુલાલથી રંગાયા જ હોય; સાથે મિત્રોને, સ્વજનોને, વિદ્યાર્થીઓનેય રંગે ને રંગલ્હાણ કરે. આથી જ તો એમના શરીરની ઉંમર ભલે વધતી ગઈ, એમના હૈયાની ઉંમર વધતી નથી. એમની પાસે જનારને એમની વિદ્વત્તાનો જરીકે ભાર ન લાગે; એમનો નર્ચો સ્નેહ મળે. યુવાનો સાથે તેઓ યુવાન થઈ જાય. સાહિત્યમાંના કોઈ રોમાન્ટિક પ્રસંગો, વર્ણનોની વાત કરતાં કરતાં તેમની વાણીમાં લાલી ઊભરાતી જાય. કોઈ છોછ એમને નડે નહિ. મુક્ત વાણીની સાથે સાથે નાક જરી ઊંચે ચઢાવી, છુટ્ટા મૂકેલા રણકાદાર હાસ્યનાંય મોજાંય વહેતાં જાય.

લંબગોળ મોં. ઘઉંવણી વાન. વિશાળ કપાળ. તંદુરસ્ત બાંધો. વિશાળ કપાળ પર બેય ભમ્મરો ઊંચકાયેલી હોય, વિસ્ફારિત નેત્રે ને મધુર અવાજે એમની વાણી સરસ્વતીના જળની જેમ વહેતી હોય - શ્રોતાઓને રસતરબોળ કરતી. મેઘદૂતની વાત કરતાં કરતાં પોતેય જાણે મેઘની સાથે જ નીકળી પડે યાત્રાએ અને શ્રોતાઓનેય સાથે રાખીને જાણે બધું બતાવતાં બતાવતાં યાત્રા કરાવે; રમણીય સ્થાનોએ એમનો ઠહેરાવ આવે, શ્રોતાઓને - વિદ્યાર્થીઓને જાણે સાથે રાખીને બધું સૂક્ષ્મતાથી બતાવે, ને પછી વળી એમની વાણીનો રાગ નાજુક વળાંક લઈ વેગીલો બને. થાય કે, રોજ એમની પાસે વર્ગમાં ભણવા મળ્યું હશે એ બધા વિદ્યાર્થીઓ કેવા નસીબદાર !

૧૯૫૨માં મૅટ્રિક થયા પછી તરત ભોળાભાઈ માણસાની આર.બી.એલ.ડી. હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક થયા. રઘુવીર ચૌધરી એમના વિદ્યાર્થી. રઘુવીરભાઈએ નોંધ્યું છે :

'ભોળાભાઈ એવા ઉમંગથી ભણાવે કે ન પૂછો વાત ! ખેડૂત યુવકો સાસરે મદદરૂપ થવા જાય ત્યારે દોઢું કામ કરે. માણસા શકરીબહેનનું પિયર.....ભોળાભાઈ

સાથેનો મારો સંબંધ ૧૯૫૨થી. શાળા છૂટ્યા પછી એ બાપુપુરા બાજુ ચાલે. અડધે સુધી આવે. વાતો સાહિત્યની.....નિરંજન, રાજેન્દ્ર, પ્રિયકાન્ત આદિની કવિતા એમની સાથે વાંચી અને ગુજરાતીની પ્રશિષ્ટ કૃતિઓ પાછળ ઉજાગરા કર્યાં એમાં મૂળ પ્રેરણા ભોળાભાઈની.’

ભણાવવાનો એમનો એ ઉમંગ ક્યારેય ઓછો નથી થયો. સજજતા વધતી ગઈ તેમ તેમ ઉમંગ પણ વધતો ગયો. બાપુપુરા ભણી ચાલતાં ચાલતાં વિદ્યાર્થી રઘુવીર સાથે સાહિત્યની વાતો ચાલતી એ પછીયે સાહિત્યની વાતોમાં ક્યારેય જરીકે ઓટ નથી આવી; પણ ભરતી જ ભરતી. વર્ગખંડની ચાર દીવાલો બહાર પણ અનેક સ્થળોએ એમણે સાહિત્યની વાતો કરતાં કરતાં ભણાવવાનું અને પ્રેરણા આપવાનું કામ અવિરત, ઉમળકાભેર કર્યું છે.

પ્રવાસે જવાનું થાય ત્યારેય એમને શેર શેર લોહી ચઢે. પ્રવાસની સાથે સાથે એમની ભીતર પણ પ્રવાસ ચાલે – સાંસ્કૃતિક, ઐતિહાસિક, સાહિત્યિક સંદર્ભોનો. એમની સાથે પ્રવાસ કરવો એ ય એક લ્હાવો. પ્રશિષ્ટ સાહિત્યના અઠંગ અભ્યાસી, પ્રવાસી ભોળાભાઈની સાથે ચાલતાં ચાલતાં સાહિત્યના અનેક સંદર્ભો સાથેની તુલનાત્મક વાતો સાંભળવાનો લ્હાવો નાની-મોટી વયનાં અનેક મિત્રોને, વિદ્યાર્થીઓને મળ્યો છે. પીઠનો દુઃખાવો હોય, તબિયત ઠીક ન હોય; પણ કોઈ મિત્ર કે અધ્યાપક કે વિદ્યાર્થી આવી ચડે ને કોઈ બાબતે કંઈ પૂછે કે તરત ઉમંગ-ઉમળકો છલકાવા લાગે, ભમ્મરો તરત ઊંચકાય, આંખો પહોળી થાય ને સાહિત્યની વાતોનો જાણે એવો તો નશો ચઢે કે શરીરની પીડા વિસરાઈ જાય.

મેટ્રિક થયા પછી તેઓ શિક્ષક થયા ને ભણાવતાં ભણાવતાં સાથે સાથે ભણતા ગયા. ૧૯૫૭માં બી.એ., ૧૯૬૦માં હિન્દી-સંસ્કૃત સાથે એમ.એ., પછી ૧૯૬૦થી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદમાં અધ્યાપક. એ પછીયે ભાષાઓ માટેનો એટલો બધો પ્રેમ કે ૧૯૭૦માં તેઓ અંગ્રેજી - ભાષાવિજ્ઞાનમાં ફરી એમ.એ. થયા. ૧૯૭૮માં હિન્દીમાં ‘અજ્ઞેય : એક અધ્યયન’ વિષય પર પીએચ.ડી. થયા. એ પછીયે ભાષાઓનું અધ્યયન ચાલુ રહ્યું. શ્રી નગીનદાસ પારેખ પાસે તેઓ બંગાળી શીખ્યા. ગુજરાતી, હિન્દી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, બંગાળી ભાષાઓથીયે એમનો અભ્યાસી જીવ ધરાયો નહિ. સાહિત્યના અભ્યાસની એમની આ ભૂખ વિરલ છે. એમણે જર્મન, મરાઠી, ઓડિયા, અસમિયા આદિ ભાષાસાહિત્યનોય અભ્યાસ કર્યો. સાહિત્ય માટેનો આ પ્રેમ એમને સોજામાંથી ભારતીય સાહિત્યના તેમજ વિશ્વસાહિત્યના પ્રવાસે લઈ ગયો. ભારતમાં અને વિદેશમાં એમણે અનેક પ્રવાસો કર્યાં. એમના સ્નેહાળ, નિખાલસ, બહિર્મુખ સ્વભાવના કારણે તેઓ જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં નવા નવા મિત્રો થાય અને આ મૈત્રી જળવાઈ રહે.

૧૯૬૯થી એમણે ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષા-સાહિત્યભવનમાં અધ્યાપન કાર્ય કર્યું અને અધ્યક્ષ તરીકે નિવૃત્ત થયા, પણ વર્ગખંડની ચાર દીવાલો બહાર ભણાવવાનું અને ભણાવવાનું ચાલુ રાખ્યું. ૧૯૮૩-૮૪માં તેઓ વિશ્વભારતી, શાંતિનિકેતનમાં તુલનાત્મક ભારતીય સાહિત્યના વિઝિટિંગ ફેલો રહેલા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મંત્રી તરીકે, ૧૯૭૪થી ૨૦૦૦ સુધી ‘પરબ’ના તંત્રી તરીકે, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના અધ્યક્ષ તરીકે, દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીના વહીવટમાં, ગુજરાત વિદ્યાસભાના પ્રમુખ તરીકે એમણે સેવાઓ

આપી છે.

પ્રશિષ્ટ સાહિત્યનો અભ્યાસ, સૌંદર્ય-દષ્ટિ, વિદ્વત્તાની સાથે રસિકતા તથા કમ્પ્યુટર જેવી સ્મૃતિ એમના નિબંધોની ત્રિજ્યા વિસ્તારે છે. જેમ, નિરંજન ભગત કૃત પ્રવાલદ્વીપ અને બોદલેરનાં નગરકાવ્યો વિશેના ‘સંસ્કૃતિ’માં પ્રગટ થયેલા એક જ વિવેચનલેખે ભોળાભાઈને પ્રૌઢ વિવેચક બનાવ્યા તેમ, ‘સાહિત્ય’ સામયિક માટે ભગતસાહેબે આગ્રહપૂર્વક લખાવેલા નિબંધો પ્રગટ થતાં જ તેઓ નિબંધકાર તરીકે પ્રસ્થાપિત થયાં. સૌંદર્યબોધ, રસિકતા તથા વિદ્વત્તા મઠી તેમના નિબંધોની સરવાણી. ‘વિદિશા’ (૧૯૮૦) પછી પણ સતત વહેતી રહી છે – ‘પૂર્વોત્તર’ (૧૯૮૧), ‘કાંચનજંઘા’ (૧૯૮૫), ‘રાધે તારા ડુંગરિયા પર’ (૧૯૮૭), ‘દેવોની ઘાટી’, (૧૯૮૮), ‘દેવાત્મા હિમાલય’ (૧૯૮૦) ‘બોલે ઝીણા મોર’ (૧૯૮૧), ‘શાલભંજિકા’ (૧૯૮૨), ‘ચૈતર, ચમકે ચાંદની’ (૧૯૮૬), ‘દશ્યાવલી’ (૨૦૦૦), ‘યુરોપ અનુભવ’ (૨૦૦૪) આદિ.

‘ચૈતર ચમકે ચાંદની’ સંગ્રહ શિષ્યમિત્રો વીરેન્દ્ર નારાયણસિંહ, મદુલા પારીક, ઊજમ પટેલ, રંજના અરગડે તથા બિન્દુ ભટ્ટને સમર્પિત કરતાં એમણે નોંધ્યું છે –

‘તમારાં સંગમાં પામું

હું જાણે નવ-ચૌવન’

એક સમયે ભોળાભાઈ સંસ્કૃત છંદોમાં કાવ્યો લખતા. એમના આ કવિતાપ્રેમે એમને અનેક દિશાઓમાં યાત્રાઓ કરાવી. બંગાળી ઉપરાંત ઉડિયા, અસમિયામાંથી પણ એમણે અનુવાદો કર્યાં છે. ‘વનલતા સેન’, ‘સમકાલીન અસમિયા કવિતા’, ‘સ્વર્ગની નીચે મનુષ્ય’, ‘ચાર અધ્યાય’, ‘સૂરજમુખીનું સ્વપ્ન’, ‘ઇયારુઈગમ’, ‘નગ્ન નિર્જન હાથ’ આદિ એમના જાણીતા અનુવાદો છે. ‘અધૂના’ (૧૯૭૩), ‘ભારતીય ટૂંકી વાર્તા’ (૧૯૭૩), ‘પૂર્વાપર’ (૧૯૭૬), ‘કાલપુરુષ’ (૧૯૭૯), ‘આધુનિકતા અને ગુજરાતી કવિતા’ (૧૯૮૭) આદિ એમના જાણીતા વિવેચનગ્રંથો છે.

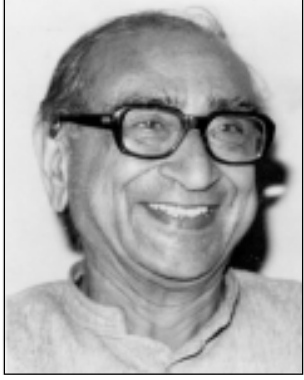
ભોળાભાઈ પટેલને સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનો એવોર્ડ (૧૯૮૨), ઉત્તર પ્રદેશ હિન્દી સંસ્થાન, લખનઉ દ્વારા સૌહાર્દ પુરસ્કાર (૧૯૮૮), ગુજરાત સાહિત્ય સભા દ્વારા રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક (૧૯૮૫), ભારતીય ઉપન્યાસ માટે કેન્દ્રીય હિન્દી સંસ્થાનનો પુરસ્કાર (૨૦૦૨), ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા ગૌરવ પુરસ્કાર (૨૦૦૪), ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા સ્વામી સચ્ચિદાનંદ પુરસ્કાર (૨૦૦૫) આદિ એનાયત થયેલા છે.

શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ નોંધ્યું છે –

‘કવિતા એમને અન્ય કળાઓની સંનિકટ લઈ ગઈ. હિમાલયમાં એમને ભવ્યતા, દિવ્યતા અને સુંદરતાનો સમન્વય સુલભ થયો છે. એમની સંવેદનશીલતા સંકુલતા અને સૂક્ષ્મતા દાખવે છે તેનાં દષ્ટાંતો એમના પ્રવાસનિબંધોમાં ઠેર ઠેર મળશે. એમના પ્રવાસનિબંધોમાં નિબંધ અને ડાયરીના સ્વરૂપનો સંગમ થયેલો છે.’

‘ભોળાભાઈ કર્તવ્યથી પ્રેરાઈને વિવેચક બન્યા અને નિરંજન આદિ વડીલોના આદેશથી નિબંધકાર બન્યા છે. હું એમને પ્રતિભાશાળી શિક્ષક કહું છું ત્યારે વિદ્વત્તા, વક્તૃત્વ અને વાત્સલ્ય ઉપરાંત ભોળાભાઈની ભાવયિત્રી પ્રતિભાનો પણ નિર્દેશ કરું છું.’ શ્રી ભોળાભાઈ પટેલને હૃદયપૂર્વક અભિનંદન.

r

(ગતાંકથી ચાલુ)

મેં શાશ્વત મૂલ્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો. એની યાદી કરવા જઈએ તો એ લાંબી થાય. પણ એ બધાંના મૂળમાં સત્યનું મૂલ્ય છે. અને સત્યાધારિત સાહિત્ય તો જ નિર્માણ થાય જો સાહિત્યકાર પોતે સત્યનિષ્ઠ હોય. શાશ્વત સાહિત્યનો મૂળ આધાર સાહિત્યકારની સત્યનિષ્ઠા, પ્રામાણિકતા, નેકી, ઇમાનદારી પર છે. સાહિત્યકાર પોતાને પ્રત્યે ઇમાનદાર હોવો જોઈએ અને પોતાના સમાજ પ્રત્યે સૂક્ષ્મ-ભાવગ્રાહી હોવો જોઈએ.

વિશ્વગુર્જરી બનવા તરફ જવાનું આપણું એક મોટું પગલું હશે ભારતીય બનવાનું, જો એક વાર આપણે સાચા અર્થમાં

‘ભારતીય’ બનીશું તો પછી તેમાંથી ‘જાગતિક’ બનવા સારું ઝાઝું તપ નહીં કરવું પડે. ભારતમાં જ એટલી મબલક વિવિધતા છે કે એ વિવિધતાની કદર કરતાં-કરતાં જ જો આપણે એની આંતરિક એકતા પામી શકીશું તો ભારતીયતા આપણને સહેજે પ્રાપ્ત થશે. આપણા દેશમાં ભાષાવૈવિધ્ય જેટલું છે એટલું ભાગ્યે જ કોઈ બીજા દેશમાં હશે. એના સાહિત્યની શૈલીઓ, એનાં રૂપ, એના આકાર, એની અભિવ્યક્તિ એ બધાં ક્ષેત્રોમાં આપણને વિવિધતા જોવા જડશે, પણ એ બધાં વૈવિધ્યની વચ્ચેની જે એકાત્મતા છે તેને આજે આપણે જાણે ખોઈ બેઠાં છીએ. અને કમનસીબી એ છે કે આજે જ્યારે સંચારનાં સાધનો આટલાં ઝડપી અને સુલભ થઈ ગયાં છે, ત્યારે જ આપણે આપણી ભારતીય પારસ્પરિકતા લગભગ ખોઈ બેઠાં છીએ. હજી થોડી સદીઓ પહેલાં જ નામદેવનાં મરાઠી ભજનો પંજાબમાં ગવાતાં, બે અઢી સૈકા પહેલાં જ ગુજરાતી કવિઓ અમુક ભજનો ગુજરાતીમાં રચ્યા પછી એક ભજન હિંદીમાં રચતા. અરે, ઉત્તરપૂર્વની ખામતી આદિવાસી બોલીમાં ‘ચાઓઆલાડ’ નામે રામકથા પ્રચલિત છે. અને પ્રેમચંદ, શિવરામ કરંત, પન્નાલાલ કે ફણીશ્વર નાથ રેણુનાં શબ્દચિત્રો દરેક ભારતવાસીને પોતાના પરિસરનાં વર્ણનો જેવાં લાગે છે. મલયાલમના જી. શંકર કુરૂપ ને હિંદીના સૂર્યકાન્ત ત્રિપાઠી ‘નિરાલા’ના વિષયવસ્તુમાં કેટલું સામ્ય છે ! બંને છેવાડાના માણસના હૈયા સુધી પહોંચ્યા છે. આ બધાં અને આવાં કાંઈ કેટલાંય ભારતીયતાનાં લક્ષણો આપણને એકાત્મતાનાં દર્શન કરાવે છે.

પણ આજે આપણને અંગ્રેજી સાહિત્ય વિષે જેટલી જાણ છે એનો એક નાનકડો અંશ પણ આપણી પાડોશી ભાષાના સાહિત્ય વિષે નથી. આપણને કેટલું જ્ઞાન છે આધુનિક રાજસ્થાની સાહિત્ય વિષે ? કેટલું છે કોંકણી સાહિત્ય વિષે ? અરે, બંગાળી અને મરાઠી સાહિત્યના ગુજરાતી અનુવાદનો પ્રવાહ પણ આજકાલ ઘણો ક્ષીણ થઈ ગયેલો લાગે છે.

આપણે ગુજરાતી સાહિત્ય બીજી ભાષાઓમાં અનૂદિત નથી થતું તેને વિષે સાચી રીતે જ ફરિયાદ કરીએ છીએ. મારા મત મુજબ આ ફરિયાદ ઓછી કરવાનો રાજમાર્ગ એકતરફી પ્રયાસોનો છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ આ કામ બહોળા પ્રમાણમાં ઉપાડી શકે. જો આપણી ભાષાને આપણે ભારતની બીજી ભાષાઓમાંથી ભાષાન્તરનો લાભ આપવાનો એકતરફી સંકલ્પ કરીશું તો સહજ રીતે ગુજરાતી ભાષા પણ અન્ય સાહિત્યમાં માનવંતું સ્થાન પામશે એવી મારી શ્રદ્ધા છે. આજે અમદાવાદ, મુંબઈ, સુરત, વડોદરા જેવાં શહેરો બહુભાષી બની ચૂક્યાં છે. અને હિંદુસ્તાનનાં ઘણાં ખરાં શહેરોમાં અને કેટલીય જગાઓએ તો ગામડાંમાં પણ ગુજરાતીઓ વસે છે ત્યારે ભારતીય સાહિત્યોનું પરસ્પર આદાન-પ્રદાન અનેક ગણું વધવું જોઈએ.

આ વિષય મને મારી નિસબતના એક બીજા વિષય પર લઈ જાય છે. કદાચ એને આપણા સાહિત્યકારો સાથે એટલો સીધો સંબંધ નહીં હોય, જેટલો આપણા ભણેલાગણેલા વાલીઓ, આપણા શાસકો અને આપણાં પ્રસાર માધ્યમો સાથે છે. પણ ગુજરાતી તરીકે આપણી સૌની નિસબતનો એ પ્રશ્ન હોવો જોઈએ. હું દક્ષિણ અમેરિકાના સંખ્યાબંધ દેશોમાં ફરી આવ્યો છું. ત્યાં બ્રાઝિલમાં પોર્ટુગીઝ અને બાકીના દેશોમાં સ્પેનિશ ભાષા પ્રચલિત છે. એ બંને ભાષાઓ તે દેશોના પૂર્વસામ્રાજ્યવાદી શાસકોની ભાષાઓ છે. ઘણાખરા દક્ષિણ અમેરિકાના દેશોમાં એક જમાનામાં ઠીકઠીક વિકસેલી સંસ્કૃતિઓ હતી. આજે એ સંસ્કૃતિઓ નષ્ટ થઈ છે અને એમની ભાષાઓ તો નેસ્તનાબૂદ થઈ ગઈ છે. આપણે ત્યાં અંગ્રેજોના ગયા પછી અંગ્રેજોનો પ્રભાવ ખૂબ ઝડપભેર વધ્યો છે. અંગ્રેજી ભાષા એ જો સારી અંગ્રેજી હોય તો, વધે એની સામે કોઈનો વાંધો ન હોઈ શકે, પણ એ જો ગુજરાતીને નેસ્તનાબૂદ કરવાની હોય તો મને એની સામે પ્રબળ વાંધો છે. અંગ્રેજી વધવાનાં કારણોમાં આપણા શિક્ષણમાં અંગ્રેજીને ફરજિયાત અને કેટલીક જગાએ તેને જ માધ્યમ બનાવવાની નીતિ, આપણાં છાપાંઓ અને ટી.વી.ની ચેનલોમાં વપરાતી ભાષા, આપણી જાહેરખબરોમાં વપરાતી ભાષા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. અંગ્રેજીના જે શબ્દો કે શબ્દપ્રયોગો ગુજરાતીમાં ન હોય તેનો ઉપયોગ જો આપણી ભાષામાં સમજપૂર્વક કરવામાં આવે તો તેનાથી તો આપણી ભાષા સમૃદ્ધ જ થાય, પણ અંગ્રેજીનો ઉપયોગ એલફેલપણે કરવાથી ગુજરાતીની ગરિમા ઘટે છે અને અંગ્રેજીની પણ વધતી તો નથી જ. આ આખી અધોગતિ ભલે આંખે ઊડીને વળગે એવી રીતે ન થતી હોય, જોકે ઘણી વાર એમ પણ બનતું હોય છે, પણ એનો પ્રસાર ખૂબ વ્યાપક પ્રમાણમાં થઈ રહ્યો છે. જ્યાં સુધી શાસનને લાગેવળગે છે ત્યાં તો આ અધોગતિ સાંખી ન જ લેવાય. પ્રશ્નોનો પ્રશ્ન હોય તો એ છે કે આપણે આપણી ભાષાને ભૂંસાઈ જવા દેવી છે ? નરસિંહ, મીરાં, પ્રેમાનંદ, દલપત, નર્મદથી માંડીને આજની ઘડીના સાહિત્ય ને સંસ્કારને અંગ્રેજીના પૂરમાં તણાઈ જવા દેવાં છે ? સર્વ જાગૃત પ્રજાજનોની મોખરે સાહિત્યકારોએ તો આને, આ આત્મઘાતી પ્રવૃત્તિને તરત ‘રુક જાઓ !’ કહીને પડકારવી જોઈએ.

સ્વરાજ મળ્યું ત્યારે જ દેશ વિભાજિત થયો. ભાગલાનો એ ઘા કારી હતો. જોકે એ વખતની વેદના પણ ઉર્દૂ, પંજાબી કે હિંદી સાહિત્યમાં જેવી પડઘાઈ તેવી ગુજરાતી સાહિત્યમાં નહોતી પડઘાઈ. દેશના વાયવ્ય ભાગમાં પ્રત્યક્ષ હિંસા બીજા ભાગો કરતાં ઘણી

વધારે હતી, એ વાત સાચી, પણ રાષ્ટ્રને આપણે જો એક શરીર કલ્પી શકીએ તો એના એક અવયવની પીડા બીજાને કેમ ન જણાઈ ? વિભાજનની સામે ઝૂઝતાં આપણા એક પૂર્વપ્રમુખે પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપી એટલાથી આપણે આપણા કર્તવ્યને પૂરું થયેલું ગણી શકીએ ખરા ? ગાંધીનું જીવન એક યજ્ઞ હતું. એમણે સર્જેલું સાહિત્ય યજ્ઞસંભવ સાહિત્ય હતું. પણ આપણે એમના એકલાના બલિદાનના ઓઠા હેઠળ પોતે સ્વધર્મ બજાવ્યાનો સંતોષ લઈ શકીએ ખરા ? ગાંધી ભલે આખા રાષ્ટ્રના અંતરાત્માના સંત્રી હતા. પણ આપણે ગુજરાતી સાહિત્યકારો એ રાષ્ટ્રીય ચેતનાના એક અંગ ખરા કે નહીં ?

હિંદી શબ્દ વાપરું તો હું 'ગડે મુઠ્ઠે ઉખાડવા' નથી ચાહતો. હું તો એક જ વાત ભારપૂર્વક કહેવા માગું છું કે સાહિત્યકાર તરીકે સમાજની ઘટનાઓ અંગે આપણી પણ કાંઈક જવાબદારી છે. આખી પરિસ્થિતિને વણસાવવામાં એક કરતાં વધારે કારણો હોય છે, એ સાચું. દેશમાં ભાગલા પડ્યા તેમાંય રાજકીય પક્ષોની ટૂંકી કે સત્તાલોલુપ દષ્ટિ, 'ભાગલા પાડીને રાજ કરો'ની અંગ્રેજ સરકારની સામ્રાજ્યવાદી નીતિ વગેરે અનેક કારણો હતાં એ દેખીતું છે. પણ સમાજના એક ભાગ તરીકે - એક જાગ્રત અને સંસ્કારી ભાગ તરીકે આપણી પણ કાંઈક જવાબદારી ખરી કે નહીં ? જ્યારે આખો સમાજ આંધળિયું કરતો હોય ત્યારે જાગતા જનોની કાંઈક વિશેષ જવાબદારી ખરી કે નહીં ? તેમાંયે જ્યારે માણસાઈ છેક તળિયે જઈ બેસતી હોય ત્યારે, જેનો સ્વધર્મ જ સંસ્કાર સીંચવાનો છે તે સારસ્વતોની બીજા કરતાં વિશેષ જવાબદારી ખરી ને ? બોલવાની જરૂર હોય ત્યારે ન બોલવું, સક્રિય બનવાની જરૂર હોય ત્યારે નિષ્ક્રિય રહેવું એ શું સામાજિક ગુનો નથી ? ૧૯૪૭ના ભાગલાનો ઉલ્લેખ મેં એટલા સારુ કર્યો કે એની પીડા આપણને આજેય સતાવી રહી છે. આપણો દેશ અને આપણો પાડોશી દેશ હજીયે એનો ભોગ ભોગવે છે, પરંતુ મારી ખરી નિસબત તો આધુનિક ભાગલા અંગે છે. આજે હું આપણા સમાજમાં એક જબરદસ્ત ખાઈ પડતી જોઈ રહ્યો છું. આખો દેશ આજે ફાવેલાંઓ અને રહી ગયેલાંઓના ભાગલામાં વહેંચાઈ રહ્યો છે. દુર્દૈવ તો એ છે કે એ ભાગલા પડતા આપણામાંનાં ઘણાખરાં ફાવેલાંઓને દેખાતા પણ નથી. જે ફાવેલાં છે તે હરખાય છે અને પોતાની કલ્પનાના વિકાસના આંકડા જોઈ જોઈ ફુલાય છે. વિકાસના એ આંકડા જેમજેમ ઉપર જાય છે, તેમતેમ આપણા સમાજમાં પડેલી ખાઈ ઊંડી જાય છે.

૧૯૪૭ના ભાગલા લોહિયાળ હતા. આજના ભાગલા બીભત્સ છે. પરંતુ તે પેલા ભાગલા કરતાં જરાય ઓછા વિકરાળ નથી. અહીં મારી ફરિયાદ વિકાસની અવધારણા વિષે નથી. જોકે એ બાબત પણ મારે પ્રચલિત માન્યતા જોડે મતભેદ તો છે જ. મને કોઈ ચોકઠાબંધ વાદમાં રસ નથી. મારી પીડા તો એ છે કે આજે આપણા સમાજમાં માણસ માણસથી છેવે પડતો જાય છે. એક માણસ બીજાને માણસ તરીકે જોતો જ નથી. એને પરિણામે આપણે મન કુપોષણથી મરતાં બાળકો નર્યાં આંકડા બની જાય છે. દલિતો કે સ્ત્રીઓ પર થતા અત્યાચારો રોજેરોજ સવારે ચા પીતાંપીતાં કાંઈક ઉપેક્ષા, કાંઈક કંટાળા સાથે વાંચવાના સમાચાર બની જાય છે. મારી ફરિયાદ આ હૃદયશૂન્યતા વિષે છે. ગિરાગુર્જરીને જો આપણે વિશ્વગુર્જરી બનાવવી હશે તો સૌથી પહેલાં આપણે નિ:શેષ જાડ્યાપહા સરસ્વતીના ઉપાસકોએ આ સંવેદનાજાડચને ખંખેરી નાખવું પડશે.

આપણે આપણી ભાષાને માત્ર જિવાડવી જ નહીં પણ વિશ્વસ્તરની બનાવવી હશે તો આપણે એને પાયામાંથી મજબૂત કરવી પડશે. આપણી આંગણવાડીઓ, બાલવાડીઓ અને પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક શાળાઓમાં વપરાતી અને શિખવાડાતી ગુજરાતીને વધુ મજબૂત અને સુદૃઢ બનાવવી પડશે. વિશ્વવિદ્યાલયનાં ઉચ્ચતમ વર્ષો સુધી ભાષાને વિધવિધ રીતે મજબૂત કરવાની જરૂર છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં અધ્યાપકોની સભ્યસંખ્યા જોતાં મને ઉચ્ચશિક્ષણ વિષે થોડી ઓછી ચિંતા છે. પણ શિક્ષણના પાયા સુધી ગુજરાતી ભાષાને સુબોધ અને તેજસ્વી બનાવવામાં પરિષદ શો ફાળો આપી શકે એનો વ્યવસ્થિત વિચાર આપણે કરવો જોઈએ. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના શિક્ષકોની તાલીમની જાતજાતની પ્રવૃત્તિઓ કરીને પરિષદ એને પોતાનો ખાસ વિષય બનાવી શકે.

ઉચ્ચ ક્ષેત્રે એક બીજી પ્રવૃત્તિ પણ સાહિત્ય પરિષદ કે તેની સાથે સંકળાયેલી સંસ્થાઓ ઉપાડી શકે. બીજી ભાષાઓની, ખાસ કરીને અંગ્રેજી ભાષાની સરખામણીમાં આપણે ત્યાં જાતજાતના કોશોનો લગભગ દુકાળ જ છે. નેશનલ બુક-ટ્રસ્ટે બહાર પાડેલા હિંદી કોશની હારમાં બેસી શકે એવો આપણે ત્યાં એકે કોશ નથી. બીજી ભાષામાંથી આપણી ભાષામાં અને આપણી ભાષામાંથી બીજી ભાષાના કોશ પણ ક્યાં છે ? 'ભગવદ્ગોમંડળ', 'સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ', 'વિનીત કોશ' વગેરેનો હું રસિયો છું. પણ હજીયે કેટકેટલાય પ્રકારના કોશોની આપણને જરૂર છે - વિવિધ વિજ્ઞાનને લગતા કોશો; ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને બીજાં શાસ્ત્રોને લગતા કોશો, પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાનાં બાળકોને ઉપયોગમાં આવે એવા કોશો, આપણી વિવિધ બોલીઓના કોશો. ગુજરાતી માણસ તરીકે આપણને એ પ્રશ્ન ઊઠી શકે કે આવા ગ્રંથોને ખરીદશે કોણ ? શરૂઆતમાં એ બાબત જરૂર અડચણ આવી શકે. પણ ગુજરાતમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ વધશે, ઊંડો અભ્યાસ અને સંશોધન કરનારા વધશે તેમતેમ આ બધાની જરૂર પડવાની જ છે. અત્યારે તો એ ખરીદશે કોણ એ પ્રશ્ન પૂછવાને બદલે એને તૈયાર કરશે કોણ એ પ્રશ્ન પુછવા દો. એક વાર આવા ગ્રંથો હાથવગા થવા દો, આપણા શિક્ષકો, આપણા કવિઓ - વાર્તાકારો અને બીજા જિજ્ઞાસુઓને વિદ્યાનો વ્યાસંગ લાગવા દો. આગળ ઉપર આવા કોશોની પણ જુદીજુદી આવૃત્તિ નીકળશે એવું સ્વપ્ન હું જોઈ રહ્યો છું. મારા જેવા લગભગ અભણ ગણાય એવા ગુજરાતીને આવાં જ સ્વપ્નો આવે.

ગુજરાતીને પાયામાંથી મજબૂત કરી, સર્વ ભારતીય ભાષાઓ સાથે જીવંત નાતો જોડી, આપણામાં અને આપણા દેશમાં રહેલાં વિભાજક તત્ત્વોથી ઉપર ઊઠી આપણે ગુજરાતીને દરેક રીતે વિશ્વસ્તરની બનાવીએ. સાહિત્યકાર તરીકે આપણું વ્યક્તિત્વ વધુ શુદ્ધ, નક્કર અને ગતિશીલ બનાવીએ. આપણા સર્જનની વસ્તુ તરીકે આપણે જાગૃતિક પ્રશ્નોમાં ઊંડા ઊતરીએ. આ પ્રશ્નો ત્રણ પ્રકારના છે : માણસના પોતાની જાત સાથેના, માણસના સાથી માણસો સાથેના અને માણસના સૃષ્ટિ સાથેના.

આજની જટિલ અને કુટિલ દુનિયામાં વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ કુંઠિત થાય છે. પહેલાં કદી નહોતાં અનુભવ્યાં એટલાં માનસિક દબાણો, સમસ્યાઓ અને રોગો આજે જગતનો નાગરિક અનુભવી રહ્યો છે. આજનો સાહિત્યકાર પોતાના જીવન અને સર્જન દ્વારા જગતના સરેરાશ નાગરિકને, સામાન્યજનને કાંઈ શાંતિ, સ્ફૂર્તિ અને આનંદની અનુભૂતિ કરાવી શકશે ? આરંભ આપણે આપણી જાતથી કરવાનો છે, પણ પહોંચવાનું છે આપણે જગત

સુધી. ભીતર આત્મનિરીક્ષણ, પરીક્ષણ અને શોધન અને બહાર સ્વાધ્યાય, પરિશ્રમ અને સંશોધન કરીને તે આ દિશામાં આગળ વધી શકે.

સમાજ આજે ખંડ-ખંડ થઈ ગયો છે. એના એક અંગને બીજા અંગની કાંઈ પડી નથી. આજે જ્યારે જાગૃતિક સ્તર પર આખી માનવતાના હિતનો વિચાર કરવો જરૂરી થઈ ગયો છે ત્યારે સુંકચિત હિત પરસ્પર ટકરાય છે. તેમાંથી નીપજે છે હિંસા, આતંક, કલહ અને યુદ્ધ. ગુજરાતી સાહિત્યકાર જગતને માનવીય હિતૈક્યની દિશામાં લઈ જવામાં કાંઈક સહાયક, કાંઈક માર્ગદર્શક, કાંઈક સંકેતસૂચક પણ બની શકે ?

સૃષ્ટિ સાથેનો માનવનો સંબંધ પણ આજે ઊંડી વિચારણા માગી લે છે. સૃષ્ટિનો ઘણી થવા માગતો માનવી આજે ધરતીને જ ધૂળધાણી કરવા લાગ્યો છે. વસુંધરાના વસુઓ આજે માણસનાં કરતૂતોથી વસુકાવા લાગ્યા છે. શું આપણે આપણા સાહિત્ય દ્વારા માણસના પોતાની જાત સાથેના, માણસના સાથી માણસ સાથેના, માણસના સૃષ્ટિ સાથેના પ્રશ્નોના જવાબ આપવામાં સહાયક થઈ શકીએ ખરા ? આજથી શરૂ થતી ભાવિ દુનિયાના આ યક્ષપ્રશ્નો છે. આ યક્ષપ્રશ્નો ઉકેલવામાં આપણો સાહિત્યકાર કેટલો ફાળો આપી શકે છે એ પ્રશ્નના જવાબ ઉપર આધાર રાખે છે – ગિરાગુર્જરીનું વિશ્વગુર્જરી થવું. સાહિત્ય હમેશાં માત્ર સમાજનો આયનો થઈને બેસી નહીં રહી શકે. માનવતાની આગેફૂચમાં સાહિત્યે પણ પોતાનો ફાળો આપવો પડશે ને ? દુનિયાના યક્ષપ્રશ્નો બાબત સાહિત્ય જો કાંઈ ઇંગિત પણ કરી શકશે તો આપણું સાહિત્ય વિશ્વસાહિત્યમાં સ્થાન પામશે.

મેં મારી ચિંતાઓ આપની આગળ મોકળા મને રજૂ કરી અને મારી નિસબતોને તમારી નિસબત બનાવવાનો યત્નિચિત પ્રયાસ કર્યો. ગુજરાત, દેશ અને દુનિયા જે કોયડાઓનો અનુભવ કરી રહ્યાં છે તેને ઉકેલવામાં સાહિત્યકાર તરીકે આપણો શો ફાળો હશે, એ આપણને પડકાર આપતો પ્રશ્ન છે. ગાંધી તો આપણને એમ કહેતા ગયા કે આ દુનિયા જ એક થવાની નહીં હોય તો એમાં જીવવાનું એમને નહીં ગમે. આપણે જાણીએ છીએ કે દુનિયાને એક કરવા સારુ ગુજરાતે એક થવું પડશે, ભારતે એક થવું પડશે. ગાંધીજીએ જે વાક્ય કવિ અંગે કહ્યું હતું તે સૌ સાહિત્યકારોને પણ લાગુ પડે એવું છે : ‘આપણામાં જે સારી ભાવનાઓ સૂતેલી હોય તેને જાગ્રત કરવાની શક્તિ જે ધરાવે તે કવિ છે.’ સાહિત્યના સેવકો તરીકે આપણી સામે પડકાર મોટો છે. પરંતુ ગાંધીજીએ પોતાના જીવનમાં મોટામોટા પડકાર સામે આવ્યા છતાં એને ઝીલવા અંગે સ્વાનુભવને આધારે જે ઉપાય સૂચવ્યો તે આપણને પણ કામ લાગે એમ છે. તેમણે કહ્યું હતું ‘મને તો કદીયે નાસીપાસીનો અનુભવ થયો જ નથી. નાસીપાસી તો આપણી પોતાની કમજોરી અને અશ્રદ્ધામાંથી જ ઉદ્ભવે છે. જ્યાં સુધી આપણે આપણી જાતમાંથી શ્રદ્ધા ન ખોઈ બેસીએ ત્યાં સુધી હિંદનું કુશળ જ છે.’

r

કવિતા

માતૃત્વની એક ધન્ય ક્ષણનું દૃશ્ય | ઉશનસ્

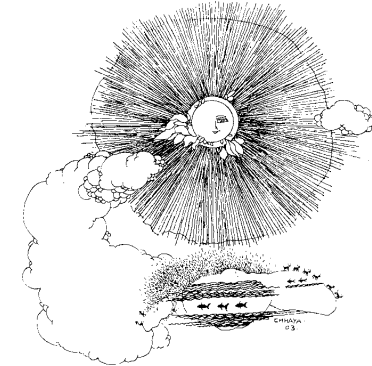
(વસંતતિલકા)

હું જ્યાં તને મુજ સ્તને વળગાડું વત્સ !
પ્હાનો ચહે રૂંડું ઝમે સ્તન દુગ્ધ ઉત્સ !
દામ્પત્ય ભદ્ર તણી ધન્ય અહો પરિણતિ !
વાસંતી વેલ પર ફૂલની શી ફલશ્રુતિ !

જેવો તને સ્તન લઈ, દઈ ઢાંકી પાલવે,
ઢાંકી દઈ ફરી રહસ્યની જેમ હું તને;
મારું સમસ્ત નતમસ્તક તેય તે ક્ષણે
ત્રીજા ભરાઈ સ્તન જેવું જ ઝૂકતું વક્ષ,

માતૃત્વનું મળ્યું મને બહુમાન, માનું;
પામી તને હું નવજાત પ્રસૂન જેમ,
હું ધન્ય, સ્તન્યરૂપમાં મુજ જોઈ પ્રેમ;
અંગાંગ આ દૂઝત થાનસમાન, માણું;

અસ્તિત્વ આખું સ્તને, દૂઝતું સ્તન્ય સ્તન્ય !
તારે લીધે જ અધિવત્સ ! હું ધન્ય ધન્ય !

૧. સહ્યા કર્યું

જન્મીને જનમભર એકાન્તમાં સહ્યા કર્યું,
ક્યારેય કોઈનેય કશુંય નથી કહ્યા કર્યું.

દુઃખ મરુભૂમિ જેમ વિસ્તર્યું,
સુખ જેને માન્યું મૃગજળ ઠર્યું;
સુખદુઃખ સમજવા સમતોલ રહ્યા કર્યું.

જગતે જ્યાં એનું મુખ આડું ધર્યું,
સ્વમાની આ મન કદીયે ન ડર્યું.
જાત સાથે કલહમાં સદા મૌન ગ્રહ્યા કર્યું.

૨. કૃતજ્ઞતાને ઊજવી રહ્યો

આજે સિત્તેર વર્ષનો થયો,
તે કોને કારણે ?
દેવોને કારણે ? ગ્રહોને કારણે ?
દેવો ? એમને તો મેં જોયા નથી ને જાણ્યા નથી
સૌ કયા સ્વર્ગમાં વસે છે ? કોણ જાણે છે ?
ગ્રહો ? એમણે તો મને જાણ્યો તો શું, જોયો પણ નથી.
એટએટલા દૂર વસે છે;
એમણે મને જિવાડ્યો નથી,
એમને કારણે આજે સિત્તેર વર્ષનો થયો નથી.
મારી પાસે, મારી આસપાસ તો છે મિત્રો,
એમને મેં જોયા છે, જાણ્યા છે;
એમણેય મને જોયો છે, જાણ્યો છે;
એમણે જ મને જીવનનો રસ પિવાડ્યો છે,
એમણે જ મને જિવાડ્યો છે;
એમને કારણે તો આજે સિત્તેર વર્ષનો થયો છું.
એથી જ મારા કેલેન્ડરમાં
દેવો અને ગ્રહોનાં નામ પરથી નહિ,
મિત્રોનાં નામ પરથી વાર ને મહિનાનાં નામ છે.
આજે હું માત્ર મારા જન્મને નથી ઊજવી રહ્યો,
મારાં સિત્તેર વર્ષોને જ નથી ઊજવી રહ્યો;
મિત્રોએ જિવાડ્યો એથી તો આટલું જીવ્યો,
આજે મિત્રોને ને એમની મૈત્રીને, મારી કૃતજ્ઞતાને ઊજવી રહ્યો.

૧૮૮૬

૧. પડછાયાને હડસેલે

પડછાયાને હડસેલે પાષાણ હટાવ્યા
વેડી વેડી અંધારા અજવાસ ઉગાવ્યા
સુક્કાં પર્ણો જ્યમ પગલાંઓ વીણી લીધાં
કૂંપળ-શી કાયા-શા સ્વપ્ને સ્વપ્ન જગાવ્યાં
વેળ કવેળે આવરદા ઉપર ત્રાટકતા
વીજ-તણખતા વિઘ્નો રગ રગ-તાર સમાવ્યા
સુક્કીભદ્ર તરસ્યુંને વહાલે પંપાળી
ધોમધખતી ભૂખને ભીના લાડ લડાવ્યા
આઘેની મેડીના દીવાને સધ્યારે
બંજર ભૂમિમાં શબ્દોના દહેર વસાવ્યા.

૨. મારું કશું નથી

આ ઘર ને એ લીલોતરી, મારું કશું નથી;
આ બહારનું ને ભીતરી, મારું કશું નથી.
હુકુમ, હકૂમતે બધું ઊઘડે ને બંધ થાય;
એની સકળ બારાદરી, મારું કશું નથી.
એની જ માલિકીનું આ દુઃખથી ભર્યું દહય;
બે આંખ આંસુએ ભરી, મારું કશું નથી.
શું બાંધવું, શું છોડવું, જ્યાં મારો હાથ પણ;
મારો ન લાગતો જરી, મારું કશું નથી.
જન્મ્યો છું ત્યારથી રહ્યો પરસાળમાં પડાવ;
આ મોભ...ભીંત... ઓસરી... મારું કશું નથી.
હું સર્વના સુખે સુખી, દુઃખે દુઃખી, ભલે;
મારી ન કોઈ ગણતરી, મારું કશું નથી.
આ શબ્દ... સ્વપ્નની મતા મૂકી વહી જઈશ;
લેજો એ ઝોળીએ ભરી, મારું કશું નથી.

બે કાવ્યો | પ્રવીણ દરજ્જા

૧

કોઈની વાદે ચઢ મા !
દરિયાને કરવા દે દોટાદોટ...
રણને રડવડવા દે...
એ તો બધા ખેલ છે ખેલ !

લાખ વાતની એક વાત
જીવવું એટલે ઊજવવું... અને...
એવું સમજતાં જો ચૂંક આવતી હોય
તો થૂંક્યા કર હાક્યૂંક, હાક્યૂંક કરી જ્યાં ને ત્યાં...
ટકું, અટકું, લટકું કે પડું
જ્યાં છે ત્યાં જ પાડી રહે કશો મેળ

ડાળ ઉપરથી ખરેલાં પાંદડાને
પડવાનું તો છે નીચે જ...
ધરા જ એક માત્ર સત્ય છે.

એવુંય બને કે પડતું પાંદડું
નીચેની બીજા ડાળ ઉપર ઝિલાઈ રહે
પવનની સંગ ઊડતાં ઊડતાં
ક્યાંક બીજા વૃક્ષ સુધી લંબાય તેની યાત્રા
અથવા
કોઈક પંખીની ચાંચમાં પકડાઈ જતાં
થઈ રહે એ આખેઆખું આકાશ...

આવું-તેવું ઘટના જેવુંય થઈ શકે !
લુપ્ત અને લુપ્ત વચ્ચેનો ભેદ પામી જા.
જીવવું એટલે ઊજવવું !

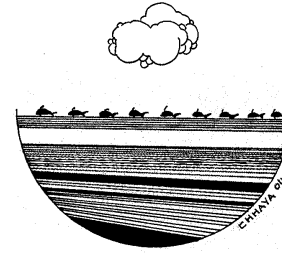
૨

છોડીની મા !
ઊઠો, ભળભોંખરું થયું છે.
એંશીએ તો એવું જ -
ઊંઘ અને સંતાકૂકડી સરખાં !

તાંબાકૂડી જેવો ચાંદો ચળકે છે ઉપર
અવાજોનો આથર હજી બંધાયો નથી

પંખીઓ - ઝાડપાન ને કૂવાની ચાકળીઓ
બધું, બધું ચૂપ છે.

નેજવું કરીને જુઓ તો ખરાં
ઓસરીમાં પેલો નટિયો નાટારંભી આવીને બેઠો ન હોય !
કથા-વારતામાં વરાંસો રાખો ઓ ડોશી !
ગમે ત્યારે હાજર થઈ રહે વાયરા જેવો એ ભોળિયો.
એંશીએ પણ ઝળકી જાય જન્મારો, ઓ ડોશી !

વેળ | પ્રદ્યુમ્ન તન્ના

પાલવે ના ફાળવેલી વેળ વેડફવી જરા
પ્રશ્નના ઉત્તર પટોપટ મેળવો ખોટાં-ખરાં !
ના કને એંધાણ નક્કી રાહ કે અવધિ તણાં
તો ભલા ! એ સ્થાન પે જઈ પહોંચવાની શી ત્વરા ?!

સંભવે સઘળું સમય ને પંડના પાણી પરે
આખરે પાષાણ ભેદી રેલતાં થાશે ઝરાં !
નીકળી ના જાય એળે નિત્યની ઘટમાળમાં
ઓળખી અવસર છલોછલ માણીએ મંગલ સરા !

ખૂબ દાખી અવનવી જે આંબવા ચાહી ક્ષિતિજ
હમસફર રુકો ચરણ હે ! અવ તળે સરતી ધરા...

શ્વાસમાં ફરતું રહે | આભિદ ભટ્ટ

શ્વાસમાં ફરતું રહે ને ગાય છે,
એક પંખી તોય ના દેખાય છે.
એ રહે છોને અલગ માળા મહી,
ઊડશે તો હારમાં જોડાય છે.
જાય ઊડી ડાળથી પંખી અગર,
વૃક્ષ આખું કેટલું હિજરાય છે !
તું અગમના બોલ બોલી જાણતું,
ગાન તારું ના મને સમજાય છે.
એક ટલુકાના જ બંધાણી અમે,
એ વગર તો છોડ સૌ મુરઝાય છે.
માંલ મુકીભર જગામાં મ્હાલતું,
બહાર તો ભ્રાંડમાં ફેલાય છે !

૧
બરે છે
આ
પર્ણ
ત્યારે
પ્રશ્ન
આ
વૃક્ષ
ઊભું છે સ્થિત.

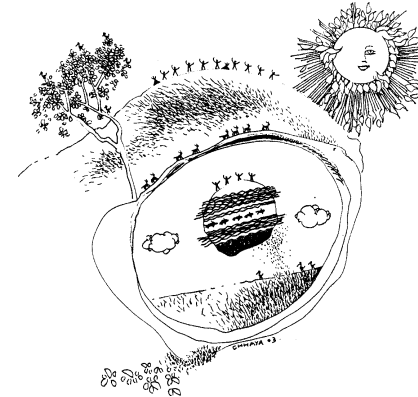
૨
વૃક્ષને
કહેવું નથી પડતું
સ્માઈલ પ્લીઝ...
કે
એય ક્યાં કહે છે
ફોટો પ્લીઝ....
છતાં
જોને
કેવી પ્રસન્નતા
પ્રસરે છે
સઘળે,
રોમેરોમ
જ્યારે
એ ક્લિક થાય છે મનમાં.

૩
કયું આ વૃક્ષ
સહજ
પૃચ્છા થાય ત્યારે
મંદ મંદ સ્મિત વેરતાં
એ કહે,
મારું ગોત્ર
પૂછશો નહિ
મારું મૂળ
શોધશો મા
હું તો બસ વૃક્ષ.
ના...ના
નામ પણ ના પૂછશો
નાય હુંયે વૃક્ષ.
બસ તમે જે પણ કંઈ સમજો...

શા માટે ? | બકુલેશ દેસાઈ

હર ઘડી ખાલી ખાલી શા માટે ?
આવી જાહોજલાલી શા માટે ?
પશ્ચિમે થોડી લાલી શા માટે ?
તે પછી પાયમાલી શા માટે ?
નામથી નાશ તક... ફરી નામ જ ?!
આ બદી ફૂલીફૂલી શા માટે ?!
દષ્ટિ ના, દાનતે નહીંવત છે...
આંગળી એણે ઝાલી શા માટે ?
લૈ પ્રથમ વ્હારનો ઇજારો એ,
દે પછી હાથતાલી શા માટે ?

બે-ચાર સ્વપ્ન આંખે છે ટળવળ, તબીબ જો,
બેચેન રક્તમાં છે શું ખળખળ, તબીબ જો.
ચહેરો છે શાંત, ભીતરે હલચલ કશીક છે,
કણકણમાં લાગે છે કોઈ સળવળ, તબીબ જો.
મારું નસીબ મારાથી કરતું રહે રમત,
આ રોગ પણ ન હોય કોઈ છળ, તબીબ જો.
કહેવાય છે કે ભાગ્ય તો બદલાય પણ મહી,
તું નાડ મારી એટલે પણપળ, તબીબ જો.
આશા નથી મને કોઈ મારા પ્રયાસથી,
તારા પ્રયાસને મળે કંઈ ફળ, તબીબ જો.
મારી કથાઓ જેવું દવાઓનું થાય ના,
તન છે કે થાતું જાય છે નિર્બળ, તબીબ જો.
બેફામ દોડતા આ હૃદયને તું ખાળવા,
આ મારી આંખથી તુંયે મૃગજળ, તબીબ જો.
છાતી ઉપર છે દર્દ તો છાતી તપાસ ના,
'નાશાદ'નું એ કહેવું છે પાછળ તબીબ જો.

સારું લાગે | લાલજી કાનપરિયા

કોઈ મને શમણું કહે તો જરા સારું લાગે
કે પછી ચાંદરણું કહે તો જરા સારું લાગે.
ખંખેરી ભાર બધો હળવો થૈ જાઉં,
વાતવાતમાં હું તો સરવો થૈ જાઉં.
કોઈ મને તરણું કહે તો જરા સારું લાગે,
કોઈ મને શમણું કહે તો જરા સારું લાગે.
ઢાળ આવે તો હું ઢળી ઢળી જાઉં
ને વળાંકે વળાંકે હું વળી વળી જાઉં.
કોઈ મને ઝરણું કહે તો જરા સારું લાગે,
કોઈ મને શમણું કહે તો જરા સારું લાગે.
અતરની જેમ હું તો મહેકી રહું
ને વાયરાને સુગંધી વાતો કહું !
ફૂલ મને નમણું કહે તો જરા સારું લાગે
કોઈ મને શમણું કહે તો જરા સારું લાગે.

કરુણા | કાલિન્દી પરીખ

પલાંઠી લગાવી
મુદ્રા રચી
ધ્યાનસ્થ થવા
પ્રયાસ આદરે
સાધના કરે
ચિત્તને ખાલી કરવા
પણ જોજે,
સાવ ખાલીખમ
ન
કરીશ
પાત્રને તારા.
રાખજે
ચોંટેલું
એકાદ પાન
ભાજીનું.

અનુવાદ

કબૂલાત | 'આદિલ' મન્સૂરી

અંગ્રેજી ભાષાંતર : પ્રદીપ ખાંડવાલા

૯. ૧૧. : 18-5-1936

મન્સૂરી ફકીર મહમ્મદ ગુલામનબી સ જ.સ્થ. અને વતન : અમદાવાદ સ મૅટ્રિક, કાપડનો વેપાર પછી કોપી-રાઈટિંગ, હાલ અમેરિકામાં સ કા.ગ્રં. : 'વળાંક' (૧૯૬૩), 'પગરવ' (૧૯૬૬), 'સતત' (૧૯૭૦), 'ન્યૂયોર્ક નામે ગામ' (૧૯૮૬) 'મળે ન મળે' (૧૯૮૬ - એમની સમગ્ર કવિતાનો સંગ્રહ), 'ગઝલના આયનાઘરમાં' (૨૦૦૩).

કબૂલાત | આદિલ મન્સૂરી

હા કબૂલ્યું ગુપ્તચર હું
નામ બદલી
મૌનનાં કાળાં રહસ્યો પામવા
ભટકું અહીં
હું છબવેશે.

છંદના ખંડેરમાં બેસું કદી
બાવો બની,
લયની સૌ ભઠિયારગલીઓમાં
સદા ભૂખ્યાનો કરતો ડોળ
રખડું,
હાયકુના સત્તરે અક્ષર મહી
સંકેત કરતો,
તક મળે તો
ફૂંક મારી દઉં ગઝલના કાનમાં
એકેક ચપટા શબ્દના પોલાણને
અંદર જઈ જોઉં તપાસું,
સહેજ પણ શંકા જો આવે કોઈને તો
અર્થના નકશાઓ ચાલી જાઉં.
હા કબૂલ્યું ગુપ્તચર હું.

Confession | `Adil' Mansuri

Yes I confess I am a spy.
 Changing my name
 to learn the dark secrets of silence
 I wander here
 in disguise.
 Sit I sometimes
 as an ascetic
 amongst the ruins of meter.
 Pretending starvation
 I wander in rhythm's eatery-lanes.
 Leave clues
 among haiku's seventeen letters.
 and given a chance
 I whisper
 in the ears of gazal.
 I scramble into the hollow
 of each flat word for perusal;
 and soon as anyone gets suspicious
 chew up and swallow whole
 the maps of meaning.
 Yes, I admit I am
 an undercover agent.

Tr. : Pradip Khandwalla

‘નેહલ, અમદાવાદથી સુખીમાસી બોલું છું, બેચાર મિનિટ વાત થઈ શકે એમ છે ?’

‘.....,’

‘ના, બહેન તું મારી સગી ભાણી કરતાંય વધારે છો પણ સાસરવાસી દીકરીને જ્યારે ને ત્યારે આમ, વાત કરવાનું ફાવે એમ ન પણ હોય – એમ વિચારીને જ... પણ જો, વાત તો મારે પાંચ-છ દિવસ પહેલાં કરવી હતી પણ મન જરાક એમ પાછું પડતું હતું કે મારે તમારા ઘરમાં આ રીતે દબલ દેવાય કે કેમ... એટલે પછી...’

‘.....,’

‘ના, ના... એવું કંઈ નથી ! દિનકર પણ મને, તારી જેમ માસી જ કહે છે ને ! પણ આ તો મને એમ થાય કે... પણ લે, આ ‘મને એમ થાય.. મને એમ થાય’ – બંધ કરીને કહેવાની વાત જ કહી દઉં એટલે મારા જીવને નિરાંત થાય કે મારી બેનપણીની વાત મેં કરવા ઠેકાણે કરી દીધી !’

‘.....,’

‘હા, હા ચિંતા વગર જ કહું છું – વાત એમ છે ને કે આપણા દિનકરનો દીકરો શશિનુ છે ને... એ કંઈક તોફાન કરતો હશે ને નાનું છોકરું તો તોફાન કરે જ ને ભાઈ... પણ એણે કંઈક એવું અટક્યાળું કર્યું હશે તે વસુબેને એમના હાથમાં હતી એ તપેલી એના માથા ઉપર મારી...’

‘.....,’

‘જોકે મેં સાંભળ્યું ત્યારે મનેય નવાઈ તો લાગી જ હતી કે વસુબહેન કંઈ એમ ગાંડાં થોડાં થઈ ગયાં છે કે શશિનુને તપેલીએ તપેલીએ મારે ? પણ સોસાયટીમાં એમ વાત થાય છે કે છોકરાને માથે પાંચ ટાંકા લેવા પડ્યા છે...’

‘.....,’

‘એ બધું તો નેહલ, તું અહીં આવે ત્યારે પૂછે તો તને ખબર પડે પણ આ તો મને એમ થયું કે પાડોશીઘરમે મારે, બીજાને તો ઠીક મારા ભાઈ પણ તને તો વાત કરવી જ જોઈએ... ને તું તો જાણે છે – વસુબહેનને અને મારે તો શાકભાજીથી માંડીને દેવદર્શનનાં બેનપણાં...’

‘.....,’

‘ના, ના. શશિનુ તો એય લે’ર કરે છે પણ મારે તને કહેવી છે એ વાત તો... એ વાત તો... જીભ ઊપડતી નથી પણ હું જો એ તને ન કહું તો નૂગરી કહેવાવ એટલે મન કાઠું કરીનેય કહી દઉં છું કે દિનકર, ‘હમણાં હમણાં બાને ગાંડપણનો હુમલો આવે છે’ – એમ કહીને વસુબહેનને પલંગમાં બાંધી રાખે છે...’

‘.....,’

‘મને હતું જ કે હું તને કહું કે ન કહું ! ને વાત સાંભળીને તું રોવા જ મંડવાની

પણ બહેન, હુંય શું કરું ? જીવ બળતો'તો એટલે ન રહેવાયું ને જો હું પાડોશી તો છું પણ ગમેતેમ તોય હું પારકી એટલે પારકી... જ્યારે તું તો...'

'.....,,

'ના, ના. એમ કાંઈ અબઘડી આવી જા - એમ હું ક્યાં કહું છું ? તારેય તારા ઘરમાં, બહુ કાંઈ ફોડ પાડ્યા વિના વાત કરીને નીકળાશે ને ? પણ આ તો શું કે વસુબહેનને પલંગમાં બાંધેલાં જોયાં જાતાં નથી એટલે... પણ તું મૂંઝાતી નહીં, એમ તો હું અહીં છું જ ને ?'

'.....,,

'એ હા... મૂકું છું પણ તું બધું જોઈ-વિચારીને, જરા સાચવીને નક્કી કરજે. તું તારે - પારકે ઘરે છો એટલે બધું સાચવીને ચાલવાનું - આ તો તને કીધું બાકી તું તો સમજણી જ છો ! એ આવજે દીકરા, જયશ્રીકૃષ્ણ !'

S

'નેહા, દિનકરનો ફોન હતો.'

'ક્યારે ?'

'કાલે સાંજે, ઓફિસમાં કર્યો હતો.'

'તમને કાલે કહ્યું ને તમે મને આજે...'

'એમ ઉતાવળી થા મા - મને દિનકરે જ રાતે વાત કરવાની ના પાડી હતી. અને મેં નવલસિંહને બોલાવી લીધા છે - તું એમને લઈને અત્યારે જ નીકળ, મમ્મીને બે-ત્રણ વાર ગાંડપણનો એટક આવ્યો છે અને એમને સાચવવાં અઘરાં પડે છે.'

'એટલે ?'

'એટલે એમ કે તું જઈ આવ તો તમે ભાઈબહેન ભેગાં મળીને કંઈક નક્કી કરી શકો કે... ને જો, હું તારી સાથે જ આવત પણ નંદુકાકાનું પોસ્ટ્રેટનું ઓપરેશન આજે બપોરે જ છે પણ એટલે તું ત્યાં જઈને ફોન કરજે એટલે નવ વાગ્યા સુધીમાં હું પહોંચી જઈશ.'

'પણ કોઈ ડોક્ટરને બતાવ્યું ?'

'અરે હેમુકાકાને જ બોલાવ્યા હતા. એમણે બધા ટેસ્ટ કરાવી લીધા છે પણ દિનકર મૂંઝાતો હશે - એકવાર તું જઈ આવે તો સારું અને જો, રોકાવું પડે તો બેચાર દિવસ રોકાઈ પણ જજે. દિનકરને, તું હશે તો ટેકો રહેશે. એ લગભગ રડું રડું થઈ ગયો હતો.'

'એમ ?'

'હા, આ વાત જ એવી છે અને એક વાર તો મમ્મીએ ગેંસ ઉપર ઊકળતી દાળનું તપેલું લાગવું સાણસી વિના જ ઉપાડ્યું તે પગ ઉપર પડ્યું ને સખત દાઝી ગયાં. હજુ કાલે જ રાતે સૂતી વખતે ગાઉન પહેરવા બાથરૂમમાં ગયાં અને બહાર નીકળે જ નહીં. એ તો ફોન કરીને મિસ્ત્રીને બોલાવ્યો અને બાથરૂમનું બારણું ખોલાવ્યું પણ મમ્મી તો અંદર સાવ... એટલે કહું છું તું આજે જ જઈ આવ. અને જો નવલસિંહને રોકજે - એ મનોજની કંપનીના ગેસ્ટહાઉસમાં રહેશે - અને હા, દિનકર સાથે ઉતાવળી ન થઈ જતી. બેય જણાં રાતે મને ફોન કરજો એટલે કલાક-દોઢ કલાકમાં હું પહોંચી જઈશ. તો હું દિનકરને ફોન કરી દઉં ને કે તું નીકળે છે !'

'ના, હું જ વાત કરું છું !' - કહીને નેહલે ફોન જોડ્યો -

'મીના, નેહલ બોલું છું, દિનુ નથી ?'

'છે ને ! પણ તમે કેમ છો મોટી બહેન ? મઝામાં ને ? એય... સાંભળો છો, નેહાબહેન છે... ત્યાંથી ફોન લ્યો છો ને ?'

'મોટી, હું દિનુ... જીજાજીએ વાત કરી તને ?'

'હા, અને હું અત્યારે જ નીકળું છું ત્યાં આવવા, નવલસિંહ સાથે છે, અમે દસ સાડા દસ સુધીમાં પહોંચી જશું, તું ઘેર જ છે ને ?'

'હા, હું તો ઘેર જ છું પણ મોટી, તારે એમ હાલ ને હાલ, ઊભાઊભ ન નીકળાય તો કંઈ નહીં, બાનું હાલ તો બધું...'

'ના, દિનુ ! હવે મારું મન નહીં માને... ને તેં મને વાત કરવાને બદલે તારા જીજાજીને કેમ...'

'મને હતું જ તને નહીં ગમે ને તું મને વઢીશ પણ મોટી હું ફોન કરું ત્યારે અને ખાસ કરીને બાની આવી હાલતની વાત કરવાનો હોઉં ત્યારે, તું ત્યાં કેમ અને કેવી સ્થિતિમાં હોય - એનો મને કંઈ અંદાજ ન હોય એટલે પછી મેં...'

'ભલે પણ... કંઈ નહીં... પણ હું અત્યારે જ નીકળું છું અને જરૂર પડશે તો બેચાર દિવસ રોકાઈશ અને બાને ફાવશે, એ રાજી હશે તો મારી સાથે લેતી આવીશ, બરોબર ?'

'પણ મોટી, એવી કંઈ જ જરૂર નથી !'

'એમ જ હોય પણ આ તો મને થયું એટલે... પણ હવે તો હું ત્યાં આવું જ છું એટલે બાની સાથે બેસીને જ નક્કી કરશું... પણ તું મઝામાં ને ?'

'હા, અને હવે તો તું આવે છે ને એટલે...'

S

'આવો નેહાબહેન, બેગ લાવો મને આપો ને નવલસિંહ તમે...'

'મીના, બા કેમ છે ?'

'એમ જ, તમારા ભાઈ બાના રૂમમાં જ છે.'

'એટલે ? પણ નવલસિંહ, તમે ઘેર ફોન કરીને કહી દો કે આપણે પહોંચી ગયાં છીએ અને પછી મનોજભાઈને આપવાની ફાઈલો અને પેલી સીડી એમને આપતા આવો અને હા, તમારો મોબાઈલ બરાબર છે ને ? કંઈ જરૂર હશે તો હું તરત તમને ફોન કરું છું.'

'હાજી... હાજી હું મનોજભાઈને ત્યાં જઈ આવું !'

'હા, તમે નીકળો જ -' કહેતાં નેહલ અધીરાં-ઉતાવળાં પગલે વસુબહેનના રૂમ તરફ ભાગી. મીનાક્ષી એ અંદર પહોંચે એવા અવાજે કહ્યું : 'સાંભળ્યું... મોટી બહેન આવ્યાં છે.'

દિનકરે ઊભા થઈ રૂમનું બારણું ખોલ્યું ને નેહા હેબતાઈ ગઈ. બા પલંગમાં બંધાયેલાં પડ્યાં છે. એમના હાથ રેશમી સ્કાર્ફથી બાંધ્યા છે અને એ ઊઠી ન શકે - એમ, એમને પલંગ સાથે બાંધ્યાં છે... નેહલની આંખ ઊભરાઈ અને એ બાની બાજુમાં બેસી પડી. બા ચકળવકળ આંખે, જાણે એને ઓળખતાં ન હોય - એમ જોઈ રહ્યાં... શું કરવું - એ કંઈ ન સૂઝતાં નેહલે પૂછ્યું :

'દિનુ, શશિન્ ક્યાં ? એને કેમ છે ?'

‘એ અંદર સૂતો છે.’
‘અત્યારે ? હજુ એને ઠીક નથી ?’
‘હા... એ તો જરા ટેમ્પરેચર છે ને મોટીબહેન, એટલે...’
‘પણ મોટી, ચિંતા જેવું કંઈ નથી, જરા એક ટાંકો પાક્યો છે એટલે ડોક્ટરે...’
‘પણ એમણે એન્ટીબાયોટિક્સ તો આપી હશે ને ? તપેલીની ધાર વાગી’તી ને ? કેટલું ઊંડું...’
‘બહુ નહીં, એ તો... ને નાના છોકરાને તો રૂઝાતાંય કેટલી વાર ? પણ મીનુ, મોટીને પાણી તો આપ !’
‘હા, હા પણ...’
‘પણ શું ? ચાલ, હું જ કિચનમાં આવું છું ને ! અરે મેં તો નવલસિંહને વચ્ચે ચાચ પીવા દીધી નથી – એ ગયા પણ હું તો એમને ચાનું પૂછવાનુંય ભૂલી ગઈ !’
‘ના, મોટી બહેન ! મેં પૂછ્યું હતું પણ એમણે કહ્યું કે એક વાર મનોજભાઈને ત્યાં જઈ આવું !’
‘દિનુ તેં રજા ભરી છે ?’
‘હા.’
‘કેટલા દિવસ થયા ?’
‘સાતમીથી ગણો ને ! આજે તેરમી થઈ.. પાંચ-છ દિવસ થયા.’
‘પણ દિનુ... બાને આમ... મારાથી જોયું જતું નથી’ – કહેતાં નેહલ દિનુને વળગી પડી. દિનકર એના માથે-વાંસે હાથ ફેરવતો રહ્યો. એમાં ડૂસકાં શમ્યાં એટલે કહ્યું : લે, મોટી ! પહેલાં પાણી પી લે, પછી આપણે વાત કરીએ. તારો ફોન આવ્યો એટલે મેં હેમુકાકાને વાત કરી છે. એમને ત્યાં જવું હશે તો તેમ અને એમને અહીં બોલાવવા હશે તો એ અહીં પણ આવશે...’
‘પણ ડોક્ટરકાકા શું કહે છે ?’
‘એ જ કે... હમણાં તો એમને ઘેનનું ઇન્જેક્શન આપવાનું અથવા આમ બાંધી રાખવાનાં...’
‘પણ બીજો કોઈ ઇલાજ જ નથી ? હું એમને મારે ત્યાં લઈ જાઉં તો ?’
‘મોટી તારી અકળામણ હું સમજું છું પણ આમાં... હું... મને તો... મોટી તું...’
‘ના, ના, મારા મનમાં એવું કંઈ નથી પણ તોય બાને આમ... આ રીતે આખો દિવસ પલંગમાં બાંધી રાખવાનાં ?’
‘અરે મોટી બહેન, તમે બેસો તો ખરાં ! તમેય શું આમ ઊભાં ઊભાં... એમને બેસાડો તો ખરાં ! મોટી બહેન, આ ચા લો, અને ફરસી પૂરી ઘેર જ કરી છે હોં, બાને અને તમને ભાવે એવી !’
‘તારી રસોઈમાં તો ક્યાં કંઈ કહેવાપણું છે ? પણ મીનુ, બા બધું ખાય છે ?’
‘હોય ત્યારે તો મોટી બહેન, સાવ નોર્મલ... અરે ! શશિનુને માથે પાટો બાંધેલો જોઈને પૂછ્યું ય ખરું – આને કેમ કરતાં વાગ્યું ?’ ને કહ્યું : ‘દીકરા બહુ તોફાન નો કરતો હો તો !’
‘એમ ?’

‘પણ અમે તો, એને ક્રિકેટ રમતા સિઝનબોલ વાગ્યો છે – એમ જ કહ્યું છે. અને તોય દીકરાને મોઢે-માથે હાથ ફેરવતાં રડી જ પડેલાં ખરું ને ?’
‘પણ હવે કરવાનું શું ? આમને આમ તો એમને...’
‘હા, હું હેમુકાકાને ફોન કરું છું તું ચા પીલે !’

S

‘હેમુકાકા આ બધું...’ નેહલ આગળ બોલી ન શકી. ડોક્ટરે ઊભા થઈ એના ખભે માથે હાથ મૂકી, સ્નેહ દબાવી – પસવારીને એને શાંત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પછી એનું મોઢું જરા ઊંચું કરી, આંખોમાં આંખ પરોવી કહ્યું : એમ મૂંઝાઈ જવાનું દીકરા ? આ તો લાઈફ છે અને હું શું માત્ર ડોક્ટર છું ? વસુભાભીને આ હાલતમાં જોતાં મને, એમના લાડકા દિયરને કંઈ નહીં થતું હોય ? પણ શું કરું ? હું તારો કાકો છું એમ ડોક્ટર પણ છું ને ? તારી બા અને મારાં આ ભાભી કંઈ થાવાં નથી પણ બેટા, આજકાલ વસુભાભી ક્યારે વસુભાભી હોય છે ને ક્યારે એ...’ ડોક્ટર સ્નેહ અટક્યા અને કડવો ઘૂંટડો જાણે ઉતારતા હોય એમ એમણે હોઠે આવેલા શબ્દને ગળે ઉતારી કહ્યું – પોતાના કાબૂ બહારની સ્ત્રી બની જાય છે – કોઈ કંઈ કહી શકવાનું નથી... આ વાત-નિદાન તને કહેતાં મને અને એ સાંભળતાં તને શુંનું શું થઈ જાય છે – એ કંઈ કહી દેખાડવાની વાત છે ? અને પાછું આપણે...’

‘પણ કાકા એમને...’

‘હા, એ જ કહ્યું છું – ભાભીને આમ બાંધી રાખવાં – એ તને શું ? નાના શશિનુને પણ ક્યાં ગમે છે ? પણ શું કરીએ ? કાં તો એમને ઘેનનું ઇન્જેક્શન સવારસાંજ આપ્યા કરીએ અથવા તો પછી...’

‘પણ કાકા, બીજો કોઈ રસ્તો જ નથી ?’

‘છે, રસ્તો છે પણ એય સહેલો નથી, તમને ભાઈ-બહેનને જ નહીં, મનેય ન ગમે એવો જ માર્ગ છે પણ બધી બાજુથી નિરાંતે વિચારતાં મને તો એમ જ લાગે છે કે ભાભીને બને એટલાં વહેલાં ગાંડાની હોસ્પિટલમાં દાખલ કરી દેવાં જોઈએ.’

‘અરે... અરે... એમ તે કાંઈ...’

‘મેં કહ્યું જ હતું ને ? સાંભળતાં જ તું સહન નહીં કરી શકે ! પણ આ મારી ડોક્ટર તરીકેની સલાહ છે. અને તને એ ગળે ઉતરાવવા નહીં પણ જો આમ હોય તો આમ જ થવું જોઈએ – એ માટે કહ્યું છું. કાલ તારાં કાકીમાસીએ પણ મારી આ વાત મૂળમાંથી જ કાપી નાંખી હતી. એની મોટીબહેનને એ આવી હાલતમાં ન જ જોઈ શકે પણ... નેહલ, ભાભીની જગ્યાએ આજે જો તારી કાકીમાસી હોય ને તોય હું એક ઘડીનોય વિલંબ કર્યા વગર દવાખાને જ લઈ જાઉં ને દાખલ કરી દઉં ! જેથી એની યોગ્ય સારવાર તરત શરૂ થઈ જાય !’

‘પણ કાકા, બા સાજી ક્યારે થશે ?’

‘આજે કશું કહી શકાય નહીં, એમને તપાસે, ટ્રીટમેન્ટ આપે એની અસર કેમ અને કેવી થાય છે – એ બધું જોયા પછી જ કંઈકેય અંદાજ આવે ! પણ એક ન ગમે એવી વાત સાંભળી લે, ભાભી વહેલાં-મોડાંય સાજાં થશે તો એમની હોસ્પિટલમાં, આમ ઘેર બાંધી રાખીને કે ઇન્જેક્શનો આપી આપીને તો નહીં જ !’

‘પણ હું... તમે રજા આપો તો... એમને મારી સાથે લઈ જાઉં મારા ઘરે !’

‘હા, હા... મારી ના જ નથી, હું ત્યાં મારા મિત્ર ડૉ. ભણસાળીને કહી રાખીશ એટલે તું ફોન કરશે કે તરત... પણ તું ત્યાં લઈ જઈને શું કરીશ ?’

‘પણ તોય મને એમ છે કે...’

‘કંઈ વાંધો નહીં – એમ કર, તું ગાડી લઈને જ આવી છો ને ? તો પછી આજે જ લઈ જા અને અમને – મને અને દિનુને સવાર-સાંજ ફોન કરતી રહેજે, બરાબર ?’

S

‘દિનુ, મોટી બોલું છું – બાને મૂકવા આવું છું – તું... તમે બધાં ઘેર જ છો ને ?’

‘હા... હા... ઘેર જ છીએ અને મોટી, હું લેવા આવું ?’

‘ના, ના એવી જરૂર નથી, હું ચાર સાડા ચારે નીકળું છું. ત્યાં મોટે ભાગે સાડા છ-સાતે પહોંચી જઈશું.’

‘ભલે ! હું પોણા છએ, જરા વહેલો ઘરે આવી જઈશ !’

‘પણ તારે મને કંઈ પૂછવું... તારા જીજાજીએ તને બધી વાત કરી દીધી છે ?’

‘હા... અને બા અને તું બેય સાજાંનમાં છો એટલે બસ, મને તો એક જ ચિંતા હતી કે... તારા ઘરમાં નાનાંમોટાં ત્રણ ચાર છોકરાં અને બા... પણ કંઈ નહીં... તું બપોરે નીકળે જ છે ને !’

‘હા હું તો આવું જ છું પણ દિનુ ! બાનું શું કરશું ?’

‘તું ચિંતા કર મા, હું હેમુકાકાને વાત કરી રાખું છું – એ જેમ કહેશે એમ કરશું !’

‘પણ એ સિવાય કંઈ તને સૂઝે છે ? મને તો કંઈ કરતાં કંઈ...’

‘મોટી... બીજું તો શું કહું પણ હેમુકાકા કહે છે એમ કરીએ તો બાને ટ્રીટમેન્ટ મળતી થાય અને તારી સાથે જે થતાં થતાં રહી ગયું – એમાંથી બાને અને એ વખતે બાની સાથે – સામે જે હોય એનેય બચાવી શકાય... જીજાજીએ વાત કરી એમાં, તારી હાલત જે થઈ હશે – એ હું સમજી શકું છું... એટલે જ કહું છું... પણ સાંજે તો તું આવે જ છે ને ! બસ, તું કશીય ચિંતા કર્યા વગર બાને લઈને અહીં આવી જા !’

S

‘ના, હેમુકાકા ! હું અંદર નહીં આવું... બાને આમ હોસ્પિટલવાળાંને સોંપતાં મારો જીવ નહીં હાલે... પ્લીઝ દિનુ તું તો...’

‘કંઈ નહીં મોટી, તું અહીં ગાડીમાં જ બેસ, હેમુકાકાએ બધી વ્યવસ્થા કરાવી જ રાખી છે એટલે વારેય નહીં લાગે ને તોય અર્ધો-પોણો કલાક તો થશે જ... એ મીનુ ! તું અહીં મોટી પાસે રહે છે ને ?’

‘ના, એ ભલે તમારી સાથે જ આવે, એ સાથે હોય તો સારું !’ કહીને નેહલ કારમાંથી બહાર આવી. વસુબહેનને પગે લાગી. એ અજાણી આંખે એને જોઈ રહ્યાં. ડોક્ટરકાકાએ હળવેથી એમનો હાથ નેહલના માથા પર મુકાવ્યો, અને દિનકરે એમનો બીજો હાથ પકડી એમને દોર્યાં. નેહલ ધૂજતા પગલે કાર તરફ ચાલી પણ ચોથા પગલે પાછી ફરી. વસુબહેનનો હાથ પકડી, હળવેથી દબાવી અને મૂકતાં હેમુકાકાને પૂછ્યું :

‘કાકા, બાનો આ રોગ વારસામાં ઊતરી આવે ?’

r

નાનીમાનું નામ શાંતાબહેન. પાતળો બાંધો, ઊંચળો વાન. નહિ ઊંચાં નહિ નીચાં. સપ્રમાણ શરીર. વાત્સલ્ય ટપકાવતી આંખો. બોલે ત્યારે મીઠાશ જ નહિ, અનુભવનું નવનીતેય નીતરે. અમને જીવનના પાઠ ભણાવવામાં બાયે ભાગીદાર ! ભણ્યાં નહોતાં. એ કાળે છોકરીઓને ભણાવવામાં કોણ માનતું? તું ? પણ બાનું ગણતર જબરું. વળી, ધાર્મિક-સંસ્કારો પણ ખરા. એમના પિયરના ગામ લવારપુરમાં સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો પ્રભાવ. શાંતાબામાં સાહજિકપણે એ બધું ઊતરી આવેલું. પણ એમનો ધર્મ જરાયે બોલકો નહિ. ટેબાડો તો મુદ્દલ ન મળે. કર્મકાંડ પણ એમના દ્વારા કર્મયોગમાં પરિણમે. એક વાત નોંધતાં આનંદ થાય છે : એમને ક્યારેય અમે મોડાં નહોતાં જોયાં નથી. અંધારે – અંધારે જ નાહી લે. નહાયા વિના કોઈ કામને ન સ્પર્શે. સ્ત્રીઓમાં તો કામથી પરવારીને છેલ્લે નહાવાની ટેવ ગામડાગામમાં જોવા મળે. બા એમાં સુખદ અપવાદ. સ્વચ્છતા એ જ પવિત્રતા. બાપા કર્મઠ. સતત પ્રવૃત્તિશીલ. પણ બાનો સાથ ન મળ્યો હોત તો શક્ય છે, બાપાને ધારી સફળતા ન મળી હોત ! બા સમર્પણશીલ ! સેવાની મૂર્તિ ! બાપાના નિર્ણયમાં હસીને સંમતિ આપે. જોકે, બાપા બાનો મત પૂછ્યા વિના તો ન જ રહે. ‘મધુ ! તમારું કે’વું શું થાય છે ?’ મધુ એટલે અમારાં મમ્મી મધુબહેન. બા-બાપાની સૌથી મોટી દીકરી. બાપાએ બાને કદાપિ ‘તુંકારે’ નથી બોલાવ્યાં. ‘તમે’થી જ વાત કરે પછી હાથ ઉગામવાની તો વાત જ ક્યાંથી આવે ? નહિ તો, એ જમાનો તો ‘ધણીપણા’નો, પત્નીઓ પર ધાક બેસાડવાનો હતો ! પણ એમાંય હું બાપાની મોટાઈ નથી જોતો, બાની જોઉં છું. બાનું વ્યક્તિત્વ જ એવું. કોઠાસૂઝ પણ જેવી-તેવી નહિ. અને... ચીવટનું તો... કહેવું પડે !

રજાઓમાં અમે મામાને ઘેર ‘થેલી’ ભરીને જઈએ. થેલીમાં એકાદ-બે જોડી લૂગાં વીંટો વાળીને નાખ્યાં હોય. બાને એવું જાડું ખાતું ન ગમે. મારાં બુશર્ટ ને ચડીને ઝીણી આંખે ચકાસે. મમ્મીએ ફૂવડપણે કરેલ હાથસિલાઈ જોઈને બા અણગમો વ્યક્ત કરે : ‘‘બળ્યું ! આ મધુનું તો ઠેકાણું જ એવું. જો નં આ સિલઈ કરી છં એ !’’ એમ કહીને બા મમ્મીની સિલાઈને રદબાતલ કરે. પછી પોતે સૂક્ષ્મતાથી હાથસિલાઈ કરે. આજેય મને થાય છે કે મમ્મીને બાની ચીવટનો વારસો મળ્યો હોત તો મારામાંય ઓછાવત્તા એ સંસ્કારો ઊતર્યા હોત... અને તો કદાચ... હું અત્યારે છું એવો ‘ઠેકાણાવગર’નો ન હોત ! પણ મમ્મીમાં તો બાપાનો કર્મશીલતાનો વારસો ઊતરી આવ્યો.

બાની ચીવટ દરેક કામમાં ઊડીને આંખે વળગે. કોઈ પણ કામને બા ‘વેઠ’ ન ગણે. કામ એટલે કામ. ઘરગથ્થું કામથી માંડીને તબેલાનાં અણગમો ઊપજાવે એવાં કામો પણ બા દત્તચિત્તે કરે ! બાને છીંકણી સૂંઘવાની ટેવ ખરી. પણ ચોખ્ખાઈ તો એમાંય જાળવે. સાડલા પર કે બીજે ક્યાંય છીંકણીનો ડાઘ પડે એ બાને જરાય ન ગમે. બાપા સાથે એમણે ઉત્તર-દક્ષિણ ભારતની જાત્રા કરેલી. દિલ્હીમાં ઈન્દિરા ગાંધીનેય જોયેલાં ! બદ્રીનારાયણથી વ્રત લઈને આવેલાં એ પછી બદ્રીનારાયણ બોલી – બોલાવીને જ બા કશુંય ખાય કે પીએ.

બાને દીકરીઓનાં ભાણેજ ખૂબ વહાલાં. તો પૌત્રો માટેય એટલો જ સ્નેહ. ક્યાંય વહેરો-આંતરો ન મળે. પણ મારી ધારણા પ્રમાણે બા અમને ત્રણ ભાઈઓને જરા વધારે સાચવે, પક્ષપાત લાગે એટલી હદે એમના સ્નેહની વર્ષા અમારા પર થાય. એનું કારણ એક જ. બાની બધી દીકરીઓમાં મમ્મીની સ્થિતિ નબળી. અમે ત્રણ ભાઈઓ ને ટૂંકી જમીન. એમ તો પપ્પા શિક્ષક. પણ એ જમાનામાં શિક્ષકની નોકરી સામાન્ય ગણાય. બા પોતાને હાથે અમને જમાડે. ઘી-દૂધનો મારો ચલાવે. સાથે સાથે જીવનનું ભાથું બંધાવે : “હારું ભણજો પાછા ! મધુને વિતાડતા નંઈ !” મામાને ઘેર આમ તો મોકળું વાતાવરણ. મામીય સહનશીલ પણ બાની ગેરહાજરીમાં અડવું-અડવું લાગે.

બા અને બાપાનું પ્રસન્ન દામ્પત્ય જોઈને આંખ ઠરે. બાપા પલંગમાં બેસીને રામનામ લખતા હોય ત્યારે બા નીચે બેસીને છીંકણી સૂંઘતાં હોય. આસપાસની સતત પ્રવૃત્તિઓનો જરાય ભાર ન મળે. સાર્થક શાંતિનું સામ્રાજ્ય. નિર્ભેળ આનંદ. કોઈ વાર ગામમાંથી કોઈક મદદ માગવા આવે. એક વાર મારી હાજરીમાં જ એવું બનેલું. ગામમાંથી એક ભાઈ આવ્યા. બાપાએ બેસાડ્યા. બાએ પાણી પાચું.

- “શું હતું, બોલ ?” બાપાનો રોકડો પ્રશ્ન.
- “પઈશા... જોવતા’તા બાપા !” ભાઈએ માથું ખંજવાળ્યું.
- “શું કોમ પડ્યું પઈશાનું ?”
- “ખાતર લાબું છે બાપા ! ઘઉંમાં નોંખવા !”

- “પઈશા તે આંચ હાંમા કરી મેલ્યા છં ?” બાપા ગરમ થયા. ભાઈને ધમકાવી કાઢ્યા. એમની ભૂલો બતાવી. આળસ ઓછી કરવા જણાવ્યું. મહેનત કરવાની શીખ આપી. અંબાલાલબાપાની એ જ ટેવ. પૈસા આપે કે ન આપે પણ શીખ તો આપે જ. એમની શીખ - સલાહને અનુસરનારા આજે કોઈક સારી નોકરી પર છે તો કોઈએ સારા ખેડૂત તરીકે નામના મેળવી છે.

- “પણ... બાપા ! ગમે તે કરો. ખાતર જેટલા પઈશા તો તમારે કરી આલવા જ પડશે !” પેલો ભાઈ છોડે એમ નહોતો. આખરે શાંતાબાએ કહ્યું - “મરશે ના આલો ! ઈમ કરતાંય ઘઉં પકવે એકઝૂ નિરાંત ! પણ ભઈ ! ઘઉં પાક્યે પૈસા આલી જવા પડે. નંઈ તો તારા બાપા મને ધમકાવે.” પેલો ભાઈ કબૂલ થયો. બાપાએ પૈસા આપ્યા. બાએ એને ચા બનાવીને પાઈ.

બાની ઉદારતા બીજી એક ઘટનામાંય છતી થયા વિના નહોતી રહી. શાંતાબાને ત્રણ દીકરીઓ - મધુબહેન (મમ્મી), કપિલાબહેન અને સીતાબહેન. એક દીકરો ડાહ્યાભાઈ (અમારા મામા). હરગોવિંદભાઈ માસ્તર એટલે મામાના કાકાને બે દીકરીઓ, કાન્તાબહેન અને મંજુલાબહેન. બે ભાઈઓ વચ્ચે પાંચ દીકરીઓ અને એક દીકરો. મને - અમને બહુ મોડેથી ખબર પડેલી કે કાન્તાબહેન અને મંજુલાબહેન અમારી સગી માસીઓ નથી. સંયુક્ત પરિવારની એ સુગંધ છેક સુધી મઘમઘતી રહેલી. માસ્તરદાદાનાં પ્રથમ વારનાં પત્ની ચંચળબાને કેન્સર થયેલું. ત્યારે તો અમારી સમજણ નહિ. પણ ચંચળબાને એક ઘરરખુ અને મીઠા સ્વભાવનાં પત્ની તે સીતાબહેન. એમનો પુત્ર ગૌતમ. પણ ગૌતમ હતો નહિ ત્યારેય મામાના પરિવારે એમની બહેનોને જુદી ગણી નથી. એમાંય શાંતાબાને જ યશ આપવો

ઘટે. મને કંઈક ઝાંખું સ્મરણ છે.

મામાને ઘેર એક વાર મંજુલામાસી આવેલાં. બા સાથે વાતે વળેલાં. અમારી વાંદરટોળી તો હોય જ. એમાં કોઈ છોકરો બાલિશતાથી એમ બોલ્યો - “બા મંજુલામાસી તો મામાનાં સગાંબહેન નથી ને ?”

માસી રડવા લાગ્યાં. બાએ તો અમને બધાંયને એવાં ધમકાવી કાઢ્યાં કે વાત ન પૂછો ! માસીનેય છાનાં રાખ્યાં.

બાએ પ્રારંભનાં વર્ષોમાં ભારે સંઘર્ષ કર્યો છે. એ જમાનો જ આંધળી મજૂરીનો હતો. એમાંય સ્ત્રીઓના ભાગે તો નકરી વેઠ પછીય રહ્યું-સહ્યું ખાવાનું આવે. ત્યારે તો બધા મહેનતિયા જીવો હળ હાંકીને આવ્યા હોય, એમને જમાડીને તૃપ્ત કરવાનું કામ કાઠું. એમાંય બાપા તો છ-સાત ભાગિયા રાખે. બા થાકીને લોથ થઈ જતાં હશે પણ મોઢામાંથી વરાળ કેવી નીકળે ? આજે મામાના પરિવારનો જે સામાજિક મોત્તો છે એના મૂળમાં બા-બાપાનું કાર્ય છે, ભાની (મમ્મીના દાદા) અમીદષ્ટિ છે.

બાની એક ગમી જાય એવી ટેવ, પૂનમે કથા કહેવરાવવાની ! દર પૂનમે ‘સત્યનારાયણ’ની કથા અચૂક થાય. અમને છોકરાંવને મજા પડે. બાએ જ શરૂ કરેલો - ભગવાનને જમતાં પહેલાં થાળી ધરાવવાનો રિવાજ આજેય મામાના પરિવારમાં જેમનોતેમ જળવાયો છે. એ નર્યું કર્મકાંડ નથી, મામાનો પરિવાર ભગવાનને જમાડે છે એમ માણસનેય જમાડે છે. સતત પરિશ્રમ અને કર્મશીલ જીવનની વચ્ચેય આ પરિવારનો અતિથિધર્મ ટક્યો છે એ ઘણી જ આશાસ્પદ બિના છે. પણ એનો ખરો જશ શાંતાબાને જાય છે. શાંતાબા આજે નથી પણ એમની સુગંધ પ્રસરે છે, પમરે છે !

r

જરા પણ ભાર વિનાનો બોધ એ બોધકથાઓની પહેલી શરત છે, અને રમણલાલ સોનીએ એમાં વિરલ સિદ્ધિ દાખવી છે. સોનીભાઈઓ સોનાના દાગીનાને ઘાટ આપવા એમાં જરૂરી પ્રમાણમાં તાંબુ ભેળવે છે, પણ આ સોનીએ તો તેમાં સો ટચના સોનાનું કામ કર્યું છે.

- રઘુવીર ચૌધરી

જેઓ ગાંધીજીના ખોળામાં રમેલા તે નારણભાઈ દેસાઈ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ થયા.

એટલે એમ કહી શકાય કે ગાંધીજીના ખોળામાં રમેલા નારણભાઈના ખોળામાં હવે પરિષદ છે.

ડિસેમ્બરના મધ્યમાં ગાંધીનગર ખાતે સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન ભરાયું તે વધુ એક ગાંધીસંયોગ.

પરિષદમાં અમે ગાંધીનગર ગયા, ત્યારે ત્યાંની સરકાર ‘સ્લોગ-ઓવર’ રમી રહી હતી. અને તે ગાળામાં પદ્મશ્રી કુમારપાળ દેસાઈ પણ સ્લોગ ઓવર, (પ્રમુખપદની ઇનિંગની) રમી રહ્યા હતા. કુમારપાળ સ્લોગ ઓવરમાં સદી ફટકારતા હોય તેવી તેમની ‘ઇનિંગ’ હતી.

હું ગાંધીનગર પહોંચ્યો ત્યારે મારા શાળાસમયનો એક ગોઠિયો મળી ગયો. મને કહે ‘નિરંજન, અહીં ગાંધીનગરમાં તારા નામનો રસ્તો બની રહ્યો છે.’ મને નવાઈ લાગી. મેં કહ્યું ‘મિત્ર, એમ સાહિત્યકારોના નામના રસ્તા ન બને.’

‘કેમ ? કેમ ?’

‘મિત્ર, સાહિત્યકારના નામનો રસ્તો બનાવતાં પહેલાં એ લોકો એનું ‘ડેથ સર્ટિફિકેટ’ માગે છે.’

આ મિત્ર સ્કૂલમાં મારી સાથે, વળી એક જ વર્ગમાં એટલે મારા ભણતરનું ધોરણ એને ખબર, પરીક્ષામાં મારા માર્ક ‘ગરીબીની રેખા’ની આસપાસ જ. એ મિત્ર ભણવામાં જરા હોશિયાર એટલે મારા શિક્ષણના પરિણામ વિષે એ મજાક ઉડાવતો. એ કહે ‘ત્રિવેદી, ગાંધીનગરમાં ઘ માર્ગ ચ માર્ગ છ માર્ગ એ બધા છે, હવે એ લોકો ‘ઢ’ માર્ગ બનાવાના છે. બોલ, તારો માર્ગ બન્યો કે નહિ ?’

હું શું બોલું ?

પરિષદના અધિવેશનની યજમાન હતી ‘ગાંધીનગર કલ્ચરલ ફોરમ’ એ લોકોએ પહેલે જ દિવસે સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમમાં નરસિંહ મહેતા વિષેની સંગીતમય નાટિકા દર્શાવી. કૃષ્ણકાંત જહાં અને તેમના સાથીદારોને આ નાટિકા, લેખકોનું સ્વાગત, સાચવણી, મહેમાનગીરી, વિષે જેટલું લખીએ તેટલું ઓછું ગણાય. નરસિંહના આ કાર્યક્રમમાં તેમણે સાહિત્યકારોને સરસ મજાની ‘નરસિંહ-કેપ’ આપી. સભાગૃહમાં બધા નરસિંહ મહેતાની ટોપી પહેરી બેઠા હતા તે દશ્ય અનેરું લાગતું હતું.

મારો મિત્ર છગન મને કહે કલ્ચરલ ફોરમે સાહિત્યકારોને ટોપી પહેરાવી ! મેં કહ્યું ‘છગન આમાં ભેદ છે.’

‘કયો ભેદ ?’ છગને પૂછવા માંડ્યું.

‘મિત્ર, તને ખબર છે ? એક ટેકરી ઉપર ભરવાડનો છોકરો ઢોર ચરાવતો હતો.

એ જ્યારે એ ટેકરી ઉપર હોય ત્યારે તેની ન્યાયબુદ્ધિ ચમકારા મારતી હતી. પછી ખબર પડી કે એ ટેકરીની નીચે વિક્રમાદિત્યનું સિંહાસન દટાયેલું હતું. એના સૂક્ષ્મ તરંગો ‘વેવૂઝ’ આ ભરવાડના છોકરાને મળતા હતા એટલે એની બુદ્ધિ ખીલી ઊઠતી હતી. ગાંધીનગરમાં પણ કલ્ચરલ ફોરમે વિચાર્યું હશે કે જો સાહિત્યકારોને અમે નરસિંહ મહેતાની ટોપી પહેરાવીશું તો તે ટોપી નીચે રહેલા મસ્તકમાં નરસિંહ જેવી ઊર્જા પ્રગટશે, ‘નરસિંહ-ટોપી’ના કારણે સાહિત્યકારોમાં નરસિંહની સર્જકતા, (ક્રીએટિવિટી) પ્રગટશે. એટલે મિત્ર, ગાંધીનગર વાળાએ ટોપી નથી પહેરાવી પણ સાહિત્યનું ભવિષ્ય ઉજજવળ બને તે માટેની કોશિશ કરી છે.’

હવે એવું પણ બને કે નહિ ?

સિન્ડ્રેલા અને સેન્ડલ જેવું !

મહેક્કિલમાં સિન્ડ્રેલા આવી હતી. પણ એ જતી રહી અને કેવળ એનું સેન્ડલ રહી ગયું. અહીંયાં એવું બને કે નરસિંહ તો જતો રહે પણ તેની ટોપી રહી જાય ! સિન્ડ્રેલાના સેન્ડલની જેમ જ ! વિચારવા જેવું ખરું !

ઊંઝાવાળાને ઊંધા પાડવા માટે હવે વિદ્યાપીઠે ગુજરાતી ભાષાનું ‘સ્પેલચેક’ તૈયાર કર્યું છે. હવે કમ્પ્યુટર ઉપર તમે ગુજરાતીની જોડણી ચેક કરી શકશો અને જોડણીભૂલ નિવારી શકશો.

મને યાદ છે શાળામાં અમારા ગુજરાતીના શિક્ષક જોડણીના આગ્રહી હતા. મેં એક વાર દૂધની જોડણી ખોટી લખી. (દુધ લખ્યું.) શિક્ષક ખિજાયા. મેં શેક્સપિરિયન શૈલીમાં તેનો જવાબ આપ્યો. શેક્સપિયરે કહ્યું હતું ગુલાબને તમે ગમે તે નામ આપશો તેની સુગંધ એવી જ રહેશે. મેં પણ શિક્ષકશ્રીને કહ્યું ‘સર, તમે દૂધની જોડણી ગમે તે કરો, દને ઢૂસ્વ કરો કે દીર્ઘ પણ તેમાં એટલું જ પાણી રહેશે જેટલું દૂધવાળાએ તેમાં નાંખ્યું હશે !’

મારા જવાબથી શિક્ષક મારા શેક્સપિરિયન લેવલથી પ્રભાવિત થવાને બદલે અકળાયા, અને મારા હાથમાં એક સોટી વળગાડી દીધી ! મારી આંખમાં પાણી વહેવા લાગ્યાં. દૂધમાં તો પાણી હોય પણ દૂધને કારણે, મારી આંખોમાં પાણી હતું. અત્યારે આ ‘સ્પેલચેક’ની વિગતથી ચાર્લી ચેપ્લિનની માતા જેવા ઉદ્દગાર મારા મુખમાંથી સરી પડે છે. ચાર્લી-ચેપ્લિનની માતા આર્થિક ભીડને કારણે, ભૂખમરાની સ્થિતિમાં આવી ગઈ હતી. એ પાગલ થઈ ગઈ હતી. પાગલખાનામાં દાખલ પણ કરવામાં આવી હતી. પછીનાં વર્ષોમાં ચાર્લી ખૂબ કમાય છે અને માતા સામે કોફી અને બિસ્કિટ ધરે છે ત્યારે માતા બોલી ઊઠે છે ‘આ કોફી અને બિસ્કિટ જો મને ત્યારે મળ્યાં હોત તો ! બસ મને પણ થયું કે આ સ્પેલચેકની સગવડ જો ત્યારે હોત તો દૂધની જોડણી માટે મારે સોટી ખાવી ન પડત !

આ છે અમારી અધિવેશન યાત્રાની ફલશ્રુતિ...

ચાલતી રહે એ...યને હૂમકદાર બે કાંઠે મ્હાલતી રહે એય...ને કાળુભાર !

લૂના પીળાં ઝૂમખાંઓ ખંખોળિયું ખાવા આવતાં એને હળવે રે હુલાવતી રહે

એય...ને કાળુભાર !

રેતના ઘાસલ થૂમડે બેસી કાળિયો કોશી ભરબખોરે સૂર રેલાવે મોકળે મને

અડવાણે પણ સોંસરી વીંધી સીમ આ પવન વાતવે વળે ઝાડની આછી છાંયડી કને

એકલવાયું ઊડતું પંખી ચાંચ બોળીને જાય એ મશે જળનો દઈ સાદ એને

બોલાવતી રહે એય...ને કાળુભાર !

અહીંથી તહીં પતંગિયાની પાંખ-શાં નયન રઘવાયાં થઈ ઠેકઠેકાણે ભટકે કદી

ગઈ વેળાના સગડ ક્યાંથી હોય વેળુમાં ? – તોય થાકોડાભેર બે ચરણ અટકે કદી

પાનીએ રાતા લવકારાને ઠારવા ત્યારે કોઈ ભીનાં સંભારણે છાલક મારતી રહે

એય...ને કાળુભાર !

– મનોહર ત્રિવેદી

– આ કાળુભાર શું ?

– એમ અધીરા ન થાવ. એ બીજું કોઈ નહીં પણ શેત્રુંજી, માલણ, નાવલીનું જ પ્રતિરૂપ આ કાળુભાર... સૌરાષ્ટ્રમાં જામબરવાળા, સમઢિયાળા, (ગંગાસતી), ઉમરાળા વગેરે સ્થલોએ કાળુભારનાં દર્શન થશે.

સિતેર-એંસીના દાયકામાં સાહિત્યસ્વરૂપ ક્ષેત્રે અવનવીન પ્રયોગ કરી પોતાની ઓળખ પ્રગટ કરનાર મનોહર ત્રિવેદીને મન કાળુભારનું ગંગા, યમુના, સરસ્વતી, નર્મદાથી જરાયે ઓછું મૂલ નથી.

નદીકિનારે જ માનવસંસ્કૃતિ પાંગરી છે. એથી જ નદી-જીવસૃષ્ટિનો સમ્બન્ધ કવચ-કુણ્ડલ સમાન છે. આ ગીતમાં નદીનું સૌન્દર્ય, રૂપ અને વાતાવરણ એક શીતળતાનો અનુભવ કરાવે છે. આ કાળુભારનું રૂપ નયનરમ્ય છે અને તેની ચાલ, ઠસ્સો, નજાકત, છાલક અને વિરહના લવકારાને શાતા અર્પતી ભીનાશ ચિત્તને જચી જાય છે : કાળુભારની ચાલ જુઓ. ઘોડાપૂર કે ગાંડી ચાલ નથી પણ મદમસ્ત હૂમકાયુક્ત છે. જુઓ :

‘ચાલતી રહે એ...યને હૂમકદાર બે કાંઠે મ્હાલતી રહે એય...ને કાળુભાર !’

ગરમીની મૌસમમાં ઠંડક મેળવવા, ગામને પાદર બે કાંઠે છલોછલ વહેતી નદીમાં ઝબકોળિયું ખાવાની ઇચ્છા થઈ આવે છે પણ... – ગીતપંક્તિમાં ખંખોળિયું ખાઈ જુઓ :

‘લૂનાં પીળાં ઝૂમખાંઓ ખંખોળિયું ખાવા આવતાં એને હળવે રે હુલાવતી રહે

એય...ને કાળુભાર !’

ઉનાળાની ભરબખોરે જળનાં બે રૂપ જોવા મળે છે : એક જળ, નદીનું પાણી. બીજું

મૃગજળ. લૂનાં પીળાં ઝૂમખાંની કલ્પના છેક ક્ષિતિજ સુધી નજરને દોડાવી મૂકે છે. આહા ! ત્યાં તો પડાપડી થાય છે. સ્પર્ધા. મૃગજળ તો માત્ર હરણાંઓને દોડાવે છે. જ્યારે અહીં સ્વયંને – મૃગજળને દોડવું પડે છે. એ માટે નજર દોડાવવાની મજા, દશ્ય નિહાળવાનો આનંદ. એટલું જ નહીં ટાઢક થાય છે. નાયક કાંઠે બેઠો બેઠો જળ-મૃગજળ બંનેની ચાલથી મનોહર દશ્ય ખડું કરી રહ્યો છે.

બપોરી અલસવેળાની વાત તો કાકાસાહેબ, રાજેન્દ્ર શાહ જેવા સર્જકોની કલમ સરસ કરી ચૂકી છે. પણ એ બધાની યાદ અહીં આ ગીતમાં તાજી થઈ આવે છે. વૃક્ષનાં તલકછાંચે સૌ જીવ પળ – બેપળ આરામ કરતા હોય, ક્યાંક હોલો બપોરી એકલતાને ઘૂઘવતો હોય. પણ અહીં નાયક આપણને નદીપટમાં ઉતારે છે. પ્રવેશ કરાવે છે. ત્યાં શું છે ? કાળિયોકોશી. એક એવું પક્ષી કે જે ઊંચાઈ પર બેસનારું. તે કોઈ દિવસ સપાટ જમીન પર બેસતું નથી. એ હોય પણ એકલું જ. નીડર. અને એટલે જ ભરબખોરને ખુમારીથી રેલાવી રહ્યો છે. કારણ રેત, ઘાસ, પવન, ઝાડ, બખોર, પંખી આ બધાંને નદીએ પોતાના આશ્લેષમાં લીધા છે. પરિણામે એકલતા રહી નથી. પણ કાળુભારની એકલતા દૂર કરવા કોણ આવે છે. જુઓ :

‘એકલવાયું ઊડતું પંખી ચાંચ બોળીને જાય એ મશે જળનો દઈ સાદ એને

બોલાવતી રહે એય...ને કાળુભાર !’

અત્યાર સુધી જે ચાલતી હતી તેનાં સગડ મળ્યાં. ‘ગઈ વેળાનાં સગડ ક્યાંથી હોય વેળુમાં ?’ – અર્થાત્ જે ચાલે છે, ગતિ કરે છે તે પાછળ જોતું નથી. ગઈ ગુજરી વીસરીમાં જ સૌભાગ્ય. (રહેલું છે.) જેના કારણે નવસર્જન કરવાની કામના વધારે બળવત્તર બને છે. જે ચંચળતા, મિલનઉત્સુકતા અને વિરહ ભરેલી બે કાંઠે વહેતી નદી, પોતાના પ્રિયતમને મળવા દૂર દૂરથી નીકળી પડી છે. જલન માતરીનો શે’ર યાદ આવે છે :

‘કેવા શુકનમાં પર્વતે આપી હશે વિદાય !

નિજ ઘરથી નીકળી નદી પાછી વળી નથી.’

– પણ કાવ્યનાયકને કોનું મિલન ? કોનો વિરહ ? જરા વિચારો, સગડ મળશે : એક સમયે નદી, કાંઠો, પટ બધું હરિયાળું, કલશોરથી છલોછલ હતું. પણ આજે પટમાં લવકારા આપતી વેળુ પડી છે. એ દશ્ય જોવાથી ભીતરી નદી અશ્રુરૂપે વહી નીકળે છે. કાવ્યનાયકનો વિરહ કદાચ એ બે કાંઠે વહેતી...!!

મૂળની પ્રતીતિ – અનુભૂતિ ન થાય ત્યાં સુધી મૂળને પામવા ઇન્દ્રિય અડવાડિયા ખાતી, અથડાતી, એકલવાયી ભટકી રહી છે. જે સમજાવવા સર્જકે પતંગિયાનું સાદૈશ્ય લીધું છે. જુઓ :

‘અહીંથી તહીં પતંગિયાની પાંખ-શાં નયન રઘવાયાં થઈ ઠેકઠેકાણે ભટકે કદી

ગઈ વેળાનાં સગડ ક્યાંથી હોય વેળુમાં ? તોય થાકોડાભેર બે ચરણ અટકે કદી

પાનીએ રાતા લવકારાને ઠારવા ત્યારે કોઈ ભીના સંભારણે છાલક મારતી રહે

એય...ને કાળુભાર !’

પતંગિયાની ચંચળતા, એક ફૂલથી બીજા ફૂલે પહોંચવાનો રઘવાટ અને સ્થાનબદલો

કરવાથી મૂળ રૂપની અનુભૂતિ કરી શકાતી હોય ! આખર આપણે માનવજાત એટલે માનવમન સાથે તરત સુલેહ કરી લઈએ. દુઃખ, પીડા, થાક, આનંદ, હર્ષ, લાગણીના ઉભરાની વહેંચણી કરવાનું આલંબન શોધી લઈએ છીએ. નદીકિનારો, પાણી-આરો કે પછી અન્ય ગીતના અંતે કાવ્યનાયકને એ સત્ય હાથ લાગવાથી હૈયું પુનઃ છલોછલ બે કાંઠે મ્હાલવા માંડે છે...

આ આખા ગીતમાં તડકો, લૂ, રેત, બપોર, એકલતા – આ બધાં પદાર્થ-તત્ત્વમાં ઉનાળાની અનુભૂતિ થાય છે. જેના વડે ગીતનો ધ્વનિ સુપેરે પામી શક્યાનો આનંદ મળે છે. કલ્પનોની તાજપ, પ્રતીકની યથાર્થતા, ઉપમા, ચક્ષુન્દ્રિય, કર્ણોન્દ્રિય અને સ્પર્શોન્દ્રિયની સંતર્પક અનુભૂતિ કરી શકાય છે.

વળી, ગીતનો લય... લાજવાબ. લયપસંદગીમાં કવિ બાજી જીતી ગયા છે. લયમાં ઠૂમકદાર નદીની સહોપસ્થિતિ છે. ‘અડવાણે પગ’, ‘કને’, ‘મશે’, ‘થૂમડે’, ‘રઘવાય’, ‘લવકારા’ જેવા શબ્દોને મમળાવવા ગમે છે. તો ‘ઘાસલ’, ‘થાકોડાભેર’, ‘વાતવે વળે’ જેવા લોકભાષાના શબ્દોને સાધે છે. ‘ચાલતી’, ‘મ્હાલતી’, ‘હુલાવતી’, ‘બોલાવતી’, ‘ભટકે’ જેવી ક્રિયાઓ એટલી જ પૂરક છે.

ભગીરથી ગંગાને ઝીલી ઓ કવિની કલમમાં અવતરી એય...ને કાળુભાર !!

r

ઈડરનો વાણિયો

એક ઈડરનો વાણિયો, ધૂળો એનું નામ, સમી સાંજનો નીકળ્યો જવા કોથળે ગામ ! રસ્તે અંધારું થયું, ચડિયો બીજી વાટ, જંગલમાં ભૂલો પડ્યો, ઉરમાં થયો ઉચાટ. પણ હિંમત એણે ધરી, મનમાં કર્યો વિચાર, ‘નથી કદી હું એકલો, સાથી મારે બાર !’ એવે ઝાડી સળવળી, ચમક્યા ચોરો ચાર, ‘ખબરદાર ! જે હોય તે આપી દે આ વાર !’ કહે ધૂળો એ ચોરને : ‘અલ્યા, નથી હું એક, બાર જણા લઈ નીકળ્યો, કરજો કાંક વિવેક !’ ‘કાલે કરજે ટાયલી ! આજે દઈ દે માલ !’ એવું બોલી ઊમટ્યા ચોરો બે વિકરાળ ! ધૂળો કૂદો, કોથળો વીંઝે સબોસબ ! હતાં કોથળે કાટલાં, વાગે ધબોધબ ! ચોરો ખીજ્યા – એમના ધૂળો ખાળે ઘાવ, ક્યાંથી રે ! આ વાણિયો શીખ્યો આવા દાવ ?

આઘું પાછું ના જુએ, ધૂળો ખેલે જંગ, બોલે : ‘હું નહિ એકલો, હવે બતાવું રંગ !’ ચોરો ચોંક્યા, એકમાં હોય આટલું જોર, બાર જણા જો છૂટશે, થશે આપણી ઘોર ! એમ વિચારી બી ગયા, નાઠા એકી સાથ ! ધૂળો હરખ્યો : વાહ ! મેં ઠીક બતાવ્યો હાથ ! વાટ જડી, ધૂળો ગયો, જાવું તું જે ગામ, વળતો એ ઘેરે ગયો પૂરું કરીને કામ ! ધૂળાની આ વારતા જાણી બાળ તમામ પૂછે : ‘કોણ તમે હતા બાર ? ગણાવો નામ !’ ધૂળો કહે : ‘આ હાથ બે, બે આંખો, બે પાંચ, ચાર કાટલાં કોથળો મળી, અમે દશ થાય ! છેલ્લા સાથી બે ખરા – હિંમત ને વિશ્વાસ એ બે વિના બીજા બધા થાય નકામા ખાસ !

– રમણલાલ સોની

વિદેશી સાહિત્ય

ચેતોવિસ્તારક સર્જક ચેખોવની એક ટૂંકી વાર્તા | લાભશંકર ઠાકર

સંવત ૧૯૮૮ (ઈ.સ. ૧૯૩૨)માં ‘હૃદયમંથન’ એવા નામથી ચેખોવની ૧૬ વાર્તાઓનો અનુવાદ-સંગ્રહ પ્રકાશિત થયો હતો. અનુવાદ શિવશંકર પ્રાણશંકર શુક્લે કર્યો હતો. પ્રસ્તાવના રા. વિ. પાઠકે લખી હતી. સંગ્રહની પહેલી વાર્તા ‘આશ્રિતો’ વિશે મારા ભાવનને, લખતા લખતા, પામવા ઉત્સુક છું. વિશ્વના ટૂંકી વાર્તાના સર્જકોમાં ચેખોવ અગ્રતાક્રમમાં કેમ સ્મરણીય છે આજ સુધી તે વિશેષ ભાવાત્મક ચિંતન કરવાની તક મળશે. ચેખોવનો જીવનપટ ૪૪ વર્ષનો. ૧૮૬૦માં જન્મ અને ૧૯૦૪માં અવસાન. વાર્તાના ભાવાત્મક કથાંશને ટૂંકમાં જોઈએ.

મિસાઈલ પેટ્રોવિચ ઝોટોવ નામનો કારીગર વર્ગનો ખખળી ગયેલો સિતેર વર્ષનો વૃદ્ધ પરોઢિયે જાગી ગયો છે. ટાઢે ધ્રૂજતો પથારીમાંથી બહાર આવે છે. મૂર્તિ પાસે બહુવાર સુધી પ્રાર્થના કરે છે : ‘ઓ, અમારા પિતા, ઓ મેરી, તમને પ્રણામ.’ નામોની હારમાળા બોલી જાય છે. તે કોનાં નામો છે તેય વર્ષોથી ભૂલી ગયો છે. ત્રીજી વ્યક્તિ એક વચનમાં કથક કહે છે : ‘હવે તો ટેવ પડી જવાથી એમનું રટણ કરતો.’ ટેવને લીધે જ કચરો વાળતો, ચૂલા પર ચાદાની મૂકતો. કથક કહે છે : ‘જો ઝોટોવને આ ટેવ ન હોત તો ઘડપણ શી રીતે ગાળવું એ એક પ્રશ્ન થઈ પડત.’

ચાના ડબ્બામાંથી તે ચા કાઢવા જાય છે. એક ચમચીયે ચા નથી. પોતાની દશા વિશે વિચારતો ગંદા જોડા, ઓવરકોટ પહેરી બહાર પગથિયા પર બેસે છે. ‘રોજની જેમ એની કાળાં ધાબાંવાળી, ગંદી, ખોડાવાળી, ધોળી કૂતરી લ્યાસકા બીતી બીતી જમણી આંખ બંધ કરીને, પોતાના પગ જમીન પર નહિ પણ ગરમ ચૂલા પર પડતા હોય એમ ધીરે ધીરે ઉપાડતી લપાતી લપાતી ત્યાં આવી.’

કૂતરીના આખા કંગાળ ચહેરા પર દુઃખ તરી આવતું હતું. જાણે એને જોતો જ નથી એવો ઝોટોવે ડોળ કર્યો. કૂતરીએ ધીરે ધીરે પૂંછડી પટપટાવી, ગેલ કરવા માંડી, જોડા ચાટ્યા. ઝોટોવે ગુસ્સાથી પગ પછાડ્યા. ‘ચાલી જા ! મરને અહીંથી !’ લ્યાસકા બાજુ પર બેસી ગઈ અને એક આંખે માલિક તરફ જોયા કર્યું. ‘તમે સેતાનો ! ચોટ્ટાઓ, મારી પીઠે વળગેલી છેલ્લી બલા છો.’ ઝોટોવે વાડાના છાપરા તરફ ધિક્કારથી નજર ફેરવી. એક મોટા ઘોડાનું માથું એના તરફ જોઈ રહ્યું હતું. માલિકની દષ્ટિથી આનંદ પામી માથું હાલ્યું. આગળ નીકળ્યું. વાડામાંથી આખો ઘોડો બહાર આવ્યો. ત્રાક જેવા પગ, પેટ પાતાળે. પ્રાંસળાં પ્રત્યક્ષ. ઝોટોવનો ધૂંધવાટ : ‘લોફરો, તમારું પેટ ભરવા હું સર્જાયો નથી, જાઓને ઝાનમમાં !’ ગુસ્સામાં ‘ચાલ્યા જાઓ !’ એમ પણ કહે છે અને સોટીથી બેય આશ્રિતોને બહાર કાઢવા માંડે છે. બેય શેરીમાં વીસેક ડગલાં દૂર જઈ વાડ પાસે થાંભલા માફક ઊભાં રહે છે.

ઝોટોવ બંનેના દીન દેખાવથી વધારે ગુસ્સે થયો. પછી શાંત થઈ ચોગાન વાળવા લાગ્યો, વારે વારે શેરી તરફ નજર નાખતો. ‘તમે મારા વગર કેમ ચલાવી શકો છો એ

જુઓ.’ ગુસ્સો ઘટતાં બોલ્યો : ‘બીજો કોઈ ભલે તમારી સંભાળ રાખતો. હું તો તુમાખી અને ખરાબ સ્વભાવવાળો છું.’ આશ્રિતોના લેવાઈ ગયેલા ચહેરા જોઈ ખુશ થતો અને ધરાઈ ધરાઈને ઘૂરકતો તે બહાર ગયો. ગુસ્સે થઈ બૂમો પાડવા લાગ્યો,

‘કોની રાહ જુઓ છો ? રસ્તાની વચ્ચે ઊભાં રહી રસ્તે જનારને તમે અડચણ કરો છો. જાઓ વાડામાં.’

બંને નીચાં માથાં કરીને દરવાજા તરફ વળ્યાં. લ્યાસકા કરુણા ઊપજાવે એવી રીતે રડવા લાગી.

‘રડી શકો છો – પણ અન્નનો એક દાણો નહિ મળે !’

અજવાસ થતાં સાવરણી કોરે મૂકી પરમમિત્ર અને પડોશી ઇવેનીયને મળવા ગયો. તેની પરચૂરણ વસ્તુઓની દુકાનમાં નિસાસો મૂકી બેઠો. વાતોમાં ઘણો સમય પસાર થયો. નોકર ચાદાની લઈને આવ્યો.

‘તારી પાસે એક ભિક્ષા માગવાની છે. આજે ફરીથી એક ગેલન ઓટ આપવાની કૃપા કર... ચાની મારે જરૂર નથી. થોડા ઓટ તો આપ જ. માગતા શરમાઉં છું, ગરીબીએ થકવી નાખ્યો છે પણ ઘોડો ભૂખ્યો છે.’

‘ઓટ આપી શકું’ એમ ઇવેનીય કહે છે. પણ તેના કથનનો સાર છે : ‘એ ઘોડો કંઈ કામનો હોય તો ધૂળ નાખી – ફૂ ! અને કૂતરી એ તો નર્ચું હાડપિંજર ! તું શા માટે રાખે છે ?’

‘એમનું શું કરું ?’ એવા ઝોટોવના પ્રશ્નના જવાબમાં ઇવેનીય, કસાઈ ઇગનેટને ત્યાં મૂકી આવવાનું સૂચન કરે છે. દરિદ્રતામાંથી છૂટવા એનેય કોઈ અનાયાશ્રમ જેવા સ્થળે ચાલ્યા જવાનું સૂચવે છે. પ્રતિભાવમાં ઝોટોવ ‘મારે સગુંવહાલું છે.’ એમ કહે છે. પોતાની ભત્રીજીની એક દીકરી છે. પોતાનું ઘર એને જ વારસામાં મળવાનું છે. એ, ભત્રીજીની દીકરી પોતાને રાખશે. પોતાના ભાઈની ઓરમાન દીકરી (ભાભી સાથે આંગળિયાત આવેલી) તે ઝોટોવની ભત્રીજી. એ ભત્રીજીની પુત્રીનો સંકેત ઝોટોવ કરે છે. મિત્ર સાથે વોડકાનો પ્યાલો પીતાં તે ઉત્સાહમાં આવી ગયો. ‘જવું જવું કરતો હતો, આજે જ ઊપડીશ.’ ઊભા થતાં એણે વોડકાનો બીજો પ્યાલોય પીધો. ઘેર ગયો. પોટલી બાંધી. ભજન ગાયું. લાકડી લીધી. આઠ માઈલનું અંતર હતું. ચાલવા માંડ્યું. વિચારોમાં આશ્રિતોનોય વિચાર આવ્યો. એમને ફાવે ત્યાં જાય એમ ધારી એણે દરવાજે તાળું નહોતું વાસ્ચું. એકાદ માઈલ ચાલ્યો હશે ત્યાં પદરવ સંભળાતાં પૂંઠ ફેરવી.

ઘોડો અને લ્યાસકા માથું નીચું નમાવી, બે પગ વચ્ચે પૂંછડી દબાવી, એની પાછળ પાછળ આસ્તે પગલે ચાલ્યાં આવતાં હતાં. ‘પાછા જાઓ.’ બેય અટકી ગયાં, એકબીજાં સામે જોયું. એની સામે જોયું. ઝોટોવ વિચારવા લાગ્યો : જેને પોતે ભાગ્યે જ ઓળખે છે એવી ભત્રીજીની દીકરી પાસે આ પ્રાણીઓને લઈને જવું એ અશક્ય હતું. એમને વાડામાં પૂરી દેવાની મરજી નહોતી : ‘વાડામાં તો ભૂખે મરી જાય.’ ઝોટોવને થયું : ‘એમને ઇગનેટને ત્યાં લઈ ગયો હોત તો કેવું સારું ?’

નિશ્ચય કે ગડ વગર ઇગનેટના ગામ તરફ તેણે ચાલવા માંડ્યું. (વોડકાને કારણે) માથું ભારે ભારે થઈ ગયું હતું અને આંખોએ અંધારાં આવતાં હતાં.

કસાઈવાડામાં શું બન્યું એ વિષે એને થોડું જ સાંભરે છે. ઘોડાને ઇગનેટ બાંધી રાખ્યો હતો. ત્યાર પછી બે જડ અવાજ સંભળાયા. એક ખીપરી પરના ઘાનો અને બીજો મોટા શરીરના પડવાનો. લ્યાસકા ઇગનેટ તરફ ફૂટી અને જોરથી ભસવા લાગી. એટલામાં તો ત્રીજા ઘાનો અવાજ સંભળાયો અને ભસવાનું એકદમ બંધ થઈ ગયું, એ બધું એને સાંભરી આવ્યું. વળી ઝોટોવને સાંભરે છે કે પોતાની પીધેલ મૂર્ખાઈમાં, બે મુડદાં પડેલાં જોઈ એણે પોતાની ગરદન પણ ઘા ઝીલવા આગળ ઝુકાવી.

અને એ આખો દિવસ એની આંખો ઝળઝળિયાંથી ઝાંખી જ રહી; એનાથી પોતાની આંગળીઓ પણ જોઈ શકાતી નહોતી...

ઉપરનું વર્ણન તે વાર્તાનો યથાતથ અંત છે.

ગુજરાતી અનુવાદના સોળપેજી કાઉન સાઈઝના ૯ પાના જેટલી વાર્તાનો ભાવાંશ, સ્વભાવચિત્રણો, સ્વભાવોક્તિઓ વાચકની ચેતના સુધી પહોંચે તે દષ્ટિથી સંક્ષેપમાં રજૂ કર્યાં છે.

ત્રીજી વ્યક્તિ એક વચનમાં રચાયેલી આ વાર્તામાં કથક સર્જક કથાનાયકની સાવ સમીપ છે. ચરિત્રનાં મન-વચન-કર્મને વર્ણવી શકે તેવી તદ્દુપતાથી સમીપ છે; છતાં દૂર છે. આ દૂરતા, ડિસ્ટન્સ વાર્તાની કલાત્મકતામાં પામી શકાય. પરોઢિયે જાગી ગયેલા વૃદ્ધ ઝોટોવની રોજિંદી ‘ઠેવ’ વિશેનું કથન યથાર્થ દૂરતાથી થયું છે. ‘ઠેવ ન હોત તો ઘડપણ શી રીતે ગાળવું એ એક પ્રશ્ન થઈ પડત.’ વાર્તાના અનુપમ એવાં સ્વભાવચિત્રો, ચલત્, કથક સર્જકે આલેખ્યાં છે. ઝોટોવ, કૂતરી લ્યાસકા તેમજ ઘોડાનાં ચલત્ ચિત્રો યોગ્ય ડિસ્ટન્સ વગર પ્રત્યક્ષ થાય ? વાર્તાના સંક્ષેપમાં એકાધિક ચલત્ ચિત્રો મેં ઉતારવાનો લોભ રાખ્યો છે. છતાં એક ચિત્ર દાખલા તરીકે જોઈએ : ‘કાળાં ધાબાંવાળી, ગંદી, ખોડાવાળી, ધોળી કૂતરી લ્યાસકા’ કેવી રીતે આવે છે ? ‘બીતી બીતી જમણી આંખ બંધ કરીને.’ એનાં પગલાં કેવાં પ્રત્યક્ષ થાય છે ? ‘પોતાના પગ જમીનને નહિ પણ ગરમ ચૂલા પર પડતા હોય એમ ધીરે ધીરે ઉપાડતી લપાતી લપાતી ત્યાં આવી.’

કેમેરામાંથી સર્જક દષ્ટિએ મધ્યમ દૂરતાથી, સમીપતાથી અને સાવ સમીપતાથી કૂતરીને જોઈ છે. આ શોર્ટ ચલચિત્રના મહત્ત્વના પાત્રરૂપે કૂતરી લ્યાસકાએ કંઈ કમ footage ખાધું નથી. એના બધા જ શોટ્સ કંજૂસાઈ વગર છતાં સપ્રમાણ અને ભાવપૂર્ણ લેવાયા છે. એના રડવાના અને ભસવાના સાઉન્ડ્ઝ પણ ભાવવ્યંજક છે.

અનન્ય ભાવસુંદર છે, ચરિત્ર ઝોટોવની સ્વભાવોક્તિઓ. ગુજરાતી અનુવાદમાં તે આબાદ ઊતરી છે. તેમાં બોલનારના મનની સંકુલ ભાવાત્મકતા અનુભવાય છે. કૂતરી અને ઘોડા તરફનાં ગુસ્સો – અકળામણ – તિરસ્કાર ઝોટોવના ઉચ્ચારે ઉચ્ચારે ફીલ થાય છે અને સમાન્તરે તે આશ્રિતો માટેની ઊંડી ભાવભરી આત્મીયતાય ફીલ થાય છે. વાણીની જેમ જ ઝોટોવના મન અને કર્મ ભાવકને પ્ર-ભાવિત કરે છે. કાઢી મૂકે છે બેયને, ને પાછો ઝાંખો ખોલીને અંદર આવવાય કહે છે તે ચેષ્ટામાં અને ઝોટોવના શબ્દોમાં હાસ્ય-કરુણ યુગપદ્ ભાવકની ચેતનામાં રસાય છે. ફરી ઉતારું તે વચનો.

પોતાના આશ્રિતોના લેવાઈ ગયેલા ચહેરા જોઈ ખુશ થતો અને ધરાઈ ધરાઈને ઘૂરકતો, ઝોટોવ વાડા બહાર ગયો અને ગુસ્સે થઈ બૂમો પાડવા લાગ્યો :

‘ઇક, તમે અહીં કેમ ઊભા છો ? કોની રાહ જુઓ છો ? અહીં રસ્તાની વચ્ચે વચ ઊભાં રહી રસ્તે જનાર લોકોને તમે અડચણ કરો છો. જાઓ વાડામાં !’

હાસ્ય-કરુણની આવી અભિનતા તે સર્જક ચેખોવની અનેરી લાક્ષણિકતા છે. હા, એકાધિક વાર્તાઓમાં હ્યુમર અને ટ્રેજેડિનું કંપલિટ ફ્યુઝન થયું હોય છે. ભાવકને થાય : whether to laugh or to cry. સર્જક ચેખોવની ચેતના એવી પ્રવર્તે છે કે હાસ્ય અને કરુણ ડિવિઝન વગર, અભિનતાથી, પ્રત્યક્ષ થાય. ચેખોવની ભાવદષ્ટિમાં ફિનોમિનન, દશ્યમાન ઘટના, બિના એકસાથે ટ્રેજિક અને કોમિક હોય છે ? આવી દાર્શનિક અને ઇનવેટિવ રચનારીતિ, ચેખોવની, અનનુકરણીય કહેવાઈ છે.

સ્વયં ઊઘડતા જતા જીવનને પ્રકાશિત કરતી ચેખોવની પ્રતિભામાં રશિયન વાર્તાકાર ગોર્કીએ પ્રોફાઉન્ડલી હ્યુમન ઓબ્જેક્ટિવિઝમ જોયું છે. ચેખોવ સર્જક તરીકે આ બાબતમાં જાડી ચામડીનો અને ઠંડા હૃદયવાળો કહેવાયો છે. કહું કે સર્જક ચેખોવની આવી વસ્તુલક્ષીતા વાર્તાને ક્યાંય પોચટ, સેન્ટિમેન્ટલ થવા દેતી નથી.

રશિયન ઝારશાહીના શાસકોના આપખુદ, શોષણખોર, અત્યાચારી શાસનનો ચેખોવ સાક્ષી છે. એણે અપાર કરુણાથી મનુષ્યોને જોયા છે. હાસ્ય એની સર્જનાત્મક કૃતિમાં, દૂરતાથી જોતી ભાવદષ્ટિ સમક્ષ, યક્ષાક્રમ ઊઘડતાં જીવનસત્યને, પ્રત્યક્ષ કરતી અનન્ય એવી પરલક્ષીતા આપે છે. છે તે, પોચટ થયા વગર, પામવું છે. ભાવુક પોચટતા કળાકૃતિની તંગ ભાવાત્મકતાને નિરર્થક ઢોળી નાખે. ચેખોવની નિર્મમ રચનારીતિ ભાવકને શરવિદ્ધ કરી, ઇમોશનલ ઇન્ટેલિજન્સને જાગ્રત કરી, યથાર્થ સમભાવથી મનુષ્યને જોવા પ્રેરે તેવી પ્રભાવક છે.

વાર્તાના અંતમાં કસાઈને ત્યાં જે ઘટના ઘટે છે તે ઝોટોવ કાનથી અનુભવે છે. ઝોટોવને બે જડ અવાજ સંભળાયા. એક ખોપરી પરના ઘાનો. બીજો મોટા શરીરના પડવાનો. ત્યાસકા ઇગનટ તરફ ફૂદી અને ભસવા લાગી. એટલામાં તો ત્રીજા ઘાનો અવાજ સંભળાયો અને ભસવાનું એકદમ બંધ થઈ ગયું.

હા, પૂરી બિનંગત કૂરતાથી વાર્તાનાયકનો સાક્ષીભાવ વર્ણવાયો છે. અને એટલી જ પરલક્ષિતાથી ઝોટોવની આપોઆપ થતી સ્વાભાવિક પ્રતિક્રિયા (reflex action) વર્ણવાઈ છે.

‘બે મુઠદાં પડેલાં જોઈ એણે પોતાની ગરદન પણ ઘા ઝીલવા આગળ ઝુકાવી.’

ચેખોવથી પ્રભાવિત થયેલા અમેરિકન વાર્તાકાર રેચમંડ કાર્વર (૧૯૩૯થી ૧૯૮૮) મનુષ્યભાવો (લાગણીઓ)ને અનાવૃત (નગ્ન) કરતી ચેખોવની સર્જનાત્મક રચનારીતિમાં સાચી કળાની સિદ્ધિ જોઈ છે. સમકાલીન મનુષ્યોનાં ક્રિયા-વર્તનનો જે અનપેલલ એકાઉન્ટ સર્જક ચેખોવે આપ્યો છે તે ‘વેલિડ છે, ફોર ઓલટાઈમ.’ કાર્વર કહે છે કે જેને ગૂઢ, શ્રેષ્ઠ ટ્રેન્સેન્ડન્ટ એવી કળાની શક્તિમાં વિશ્વાસ છે એમણે ચેખોવ વાંચવો જ જોઈએ. એ તો એમ કહે છે : And just now might be a better time than any.

ચેખોવની વાર્તાઓના ગુજરાતી અનુવાદસંગ્રહ ‘હૃદયમંથન’ની પ્રસ્તાવનાના અંતે રા. વિ. પાઠક લખે છે : ‘સર્વ પ્રવૃત્તિના બીજસ્થાનમાં કળા રસરૂપ ચૈતન્ય સીંચે છે -’ અને ‘- એવા ચેતન સીંચનારા ચિરંજીવ કલાકારોમાં ચેખોવનું સ્થાન છે.’ (૧૯૩૨)

વાર્તાકાર ઉમાશંકર જોશી ચેખોવની સર્જનશક્તિના સંદર્ભમાં કહે છે : ‘- એ શબ્દના અર્થ કરતાં પણ ધીમે ધીમે એ શબ્દોનું ઉચ્ચારણ, એ અવાજમાં ધબકતી હૂંફ, આ બધાંથી આત્મીયતાનું એવું સઘન વાતાવરણ જામી જાય કે તે પાત્રના જીવનના અમુક અંશનું જ નહિ, પણ એમની ચેતનાના પ્રવાહનું દર્શન અનાયાસે થઈ જાય.’ એ જ લેખમાં ઉ. જો. લખે છે : ‘ચેખોવમાં, કહો કે વિધિના જ જેવી, અમોઘ આત્મીયતા છે. પાણી જેમ ભૂતળના એકેએક કોશને ભીંજવી પોતામાં અંતર્ગત કરી લે એમ ચેખોવનું વાસ્તવ્ય એકેએક ઘટનાને આત્મવત્ કરી લે છે, તે તે ઘટનામાં રહેલ હાસ્ય, આંસુ, ખેદ, ઉલ્લાસ, નિર્વેદ એ સર્વ જાણે ચેખોવનાં પોતાનાં જ ન હોય.’ (હૃદયમાં પડેલી છબીઓ, ખંડ પ્રથમ, પૃષ્ઠ : ૨૪૯-૨૫૦).

સર્વ પ્રવૃત્તિના બીજસ્થાનમાં રસરૂપ ચૈતન્ય સીંચનારી ચિરંજીવ કળાકૃતિઓના ભાવનમાં સત્નો સાક્ષાત્કાર ચેતોવિસ્તારક બની રહે છે.

સાહિત્યનીતિ | રાહ વાહો એમર્સન, અનુવાદ કૃષ્ણાદિત્ય

(ગતાંકથી ચાલુ)

શું સામાજિક ઇતિહાસની સ્થિતિ આના કરતાં જુદી છે ? શું આપણા અનુભવનો બોધપાઠ એ નથી કે દરેક માણસ જો પૂરતું લાંબું જીવે તો પોતાની જાતે જ ઇતિહાસ લખવા ચાહશે ? દરેક વિદ્વાન જે ગ્રંથોનો સાર અને હસ્તપ્રતો પરની ટીકાઓ લખે છે તે આ સિવાય અન્ય શું સૂચવે છે ? ગ્રીક ઇતિહાસ મારે માટે એક ચીજ છે, તમારે માટે બીજી. નૈબુર અને વુલ્ફના જન્મ પછી ગ્રીક ઇતિહાસ નવેસરથી લખાયો છે.^{૨૫} જ્યારથી કાર્લાઈલે ફ્રેન્ચ ઇતિહાસ લખ્યો છે ત્યારથી આપણે જોઈએ છીએ કે જે કોઈ ઇતિહાસ આપણી પાસે છે તે અકબંધ નથી, પરંતુ નવો સંપાદક એને નવી અને અધિક દાર્શનિક રીતે ગોઠવશે.^{૨૬} થ્યુસિડાયડિસે, લિવીએ, માત્ર સામગ્રી પૂરી પાડી છે.^{૨૭} જે ક્ષણે કોઈ પ્રતિભાશાળી માણસ પેલાસ્ગીનું, એથેન્સનું, એટ્રિયાની અને રોમની પ્રજાનું નામ ઉચ્ચારશે ત્યારે આપણને એમની સ્થિતિનું નવું પાસું નજરે ચઢશે.^{૨૮} જેમ કવિતામાં અને ઇતિહાસમાં તેમ જ અન્ય વિભાગોમાં. ઉસ્તાદો જૂજ છે કે છે જ નહીં. માનવીના હૃદયમાં અનુગમને - અને રાજપ્રકરણ, તત્ત્વદર્શન, વાઙ્મય, તથા કલાને - પાકે પાયે બેસાડવાનું હજુ બાકી છે. અને છતાંય હજુ સુધી તો આપણી પાસે વલણ અને સંકેત સિવાય કંઈ જ નથી.

આની શરૂઆત, પ્રકૃતિના વજ્રસમ પદાર્થમાંથી સાહિત્યની શ્રેષ્ઠ કૃતિઓનું વંકાઈ જવું, ખાસ કરીને તત્ત્વદર્શનમાં દેખાઈ આવે છે. એને મિથ્યા અધિકારનો જે લહેકો કરવો હોય તે કરે, છેવટે એની આ તાસીર થઈને રહેશે. દાખલા તરીકે, ફ્રેન્ચ એક્લેક્ટિકવાદ લો, જેને કલ્પિત કેટલું ઇતિ સિદ્ધમ્ માને છે.^{૨૯} એમાં એક દષ્ટિભ્રમ રહેલો છે. એમાં મોટા પ્રમાણમાં મિથ્યા અધિકારનો હકદાવો રહેલો છે. એવું લાગે છે કે જાણે સઘળી તંત્રશાખાઓ એકઠી લેવાથી એમની પાસે સઘળું સત્ય આવી ગયું, અને વીણવા-ધોવા તથા ચાળવા સિવાય એમને બીજું કંઈ કરવાનું રહેતું નહોતું. અને એમ કરતાં છેલ્લી છિદ્રમય છાબડીમાં

બાકી રહેશે સુવર્ણ અને હીરા. પરંતુ હકીકતમાં એમ નથી. કારણ કે સત્ય એવું ઊડનશીલ છે, એવું ચલતાપૂર્ણ છે, ફેરફાર ન કરી શકાય અને કોઠીમાં ન ભરી શકાય એવું દૃશ્ય છે કે જે પ્રકાશને પકડવા જેવું કઠિન છે. પ્રકાશને અંદર પૂરી રાખવા કદીય ન કરી હોય એવી ઝડપથી તમે પડદા પાડી દો. પણ એ બધો વૃથા પ્રયત્ન છે. રુક જાવ, એવી બૂમ પાડી શકો એ પહેલાં તે જતો રહે છે. અને આપણા તત્ત્વદર્શનનું પણ એમ જ થાય છે. અનુવાદ કરો, સંગ્રહ કરો, સઘળાં તંત્રોનો સાર કાઢો, એ તમને કાંઈ પણ લાભ આપશે નહીં. કારણ કે સત્ય કોઈ પમ યાંત્રિક પદ્ધતિને તાબે નહીં થાય. પરંતુ તમારા સ્વભાવને અનુરૂપ પ્રામાણિક કાર્ય તરીકે તમે જે કોઈ પ્રથમ નિરીક્ષણ કરો – ભલેને કોઈ અત્યંત ક્ષુલ્લક વસ્તુનું – તો તેનાથી પ્રકૃતિ તથા માનવી અંગેની એક નવી દૃષ્ટિ ખૂલી જશે, જે ઔષધીય દ્રાવણની જેમ તમામ સિદ્ધાંતોને પોતાનામાં એકરસ કરી નાખશે. ગ્રીસ, રોમ, સ્ટોઇકવાદ, એકલેક્ટિકવાદ, અને જે કોઈ કાંઈ, એ સૌને વિશ્લેષણ માટેની વિગતો અને વાનગી તરીકે ગણશે, અને તમારી દુનિયા આખીને આવી લેતી તંત્રવ્યવસ્થાને એક ખૂબ જ નાના એકમ તરીકે ગણી વગે કરશે. ધીરગંભીર વિચાર – ક્યાંયનો પણ હોય – સર્વ વસ્તુઓનું વર્ગીકરણ કરી આપે છે. ધીરગંભીર વિચાર ઓલમ્પસને ઊંચકશે.^{૩૦} તત્ત્વદર્શનનો ગ્રંથ એ એક વિગત માત્ર છે; અને અન્ય કોઈ વિગત કરતાં કાંઈ વધારે, કે ઓછી, પ્રેરણાદાયક વિગત નથી; પરંતુ જ્ઞાની માણસ એને કદાપિ કશુંક અંતિમ કે અતિક્રમી જતું ગણશે નહીં. જાવ, કોઈ પ્રતિભાવંત માનવી સાથે વાત કરો અને એ જે પહેલો જ શબ્દ ઉચ્ચારશે તે તમારા કહેવાતા જ્ઞાનને તરતું મૂકી દેશે, મોકળાશમાં છૂટું. પછી પ્લેટો, બેકન, કાન્ટ અને એકલેક્ટિક કઝિન માનવી થઈ રહેવા અને માત્ર હકીકત થઈ રહેવા તરત જ આવીને હળીમળી જશે.^{૩૧}

મારું ધ્યેય આ નોંધ દ્વારા આ કે અન્ય કોઈ પ્રચલિત રચનાઓને ઉતારી પાડવાનું નથી. હું એટલું જ કહું છું કે પ્રકૃતિનો એવો ભયાવહ કાનૂન છે – જેને પેલી બધી જ રચનાઓ અધોરેખિત કરે છે – કે કોઈ એક વિશેષ વ્યક્તિચિત્ર કોઈ પણ પ્રકારે કોઈ નવા પ્રયત્નને ન તો રદબાતલ કરી શકે કે ન તો અગાઉથી અટકાવી શકે, પરંતુ જ્યારે આત્મા દ્વારા એવા ચિત્રનું અવલોકન કરવામાં આવે છે ત્યારે એ કોચવાઈ-સંકોચાઈને ચાલી જાય છે. આત્માની વિપુલતા એની સામે આવેલાં આપણાં સઘળા નર્મ અને સ્મરણનાં લઘુક સ્થાપત્યોને ફગાવી સાફ કરી દે છે, ધસમસતા પૂરની આગળ ઘાસ અને ઘાસ કુટિરની જેમ. બુદ્ધિનાં કાર્યો એકમેકની સરખામણી થકી જ મહાન હોય છે; આઈવેન્હો અને વેવર્લી, કાસલ રેડકલીફ અને પોર્ટરની નવલકથાઓની સરખામણીમાં; પરંતુ અનંત ચિત્તશક્તિ આગળ કશુંય મહાન નથી, પ્રતાપી હોમર કે મિલ્ટન પણ નહીં.^{૩૨} આત્મા એમને પૂરનાં પાણી લઈ જાય એમ તાણી જાય છે. તેઓ જાણે નિદ્રાધીન છે.

આમ પ્રત્યેક પેઢીને અને વ્યક્તિને યોગ્ય ન્યાય મળે છે – જ્ઞાન માનવીને શીખવે છે કે એણે એના પૂર્વજો પ્રત્યે ન ધિક્કાર રાખવો, ન ભય રાખવો, ન તો એમની નકલ કરવી; કે ન તો પોતાની જાતે શોકાતુર થઈ જવું. જાણે દુનિયા જૂની થઈ ગઈ હોય, વિચારો વપરાઈ ગયા હોય, અને પોતે વસ્તુઓ વિશે ઘડપણશાઈ મંદબુદ્ધિ વિચારો જન્મ્યો છે. કારણ કે દેવકૃપાથી દરરોજ વિચારનું પોતાનું અખૂટ એવું નવીનીકરણ થતું હોય છે, અને જે વસ્તુ

ઉપર એનો પ્રકાશ પડે છે એ ભલેને ધૂળ અને રેતી હોય, તે અગણિત અનુસંધાનો સહિતનો નવીન વિષય હોય છે.

૩. વિદ્વાનનાં સ્રોતસામગ્રી તથા વિષય વિશે આમ કહ્યું, તો એ જ શ્રદ્ધામાંથી ઉદ્ભવે છે એની મહત્ત્વાકાંક્ષા અને જીવન. એને જાણવા દો કે દુનિયા છે તો એની જ પરંતુ એને પોતીકી કરવા માટે એણે વસ્તુઓના બંધારણ સાથે સંવાદિતા સાધવી પડશે. એણે એકાકી, શ્રમરત, નમ્ર અને ઉદાર આત્મા હોવું જોઈશે.

એણે એકાંત નામની અર્ધાંગનાને આલિંગન કરવું જોઈશે. એણે પોતાનાં ઉલ્લાસ અને ઉદાસીને એકલાં અનુભવવાં પડશે. એણે પોતે કાઢેલો અંદાજ એ માપ પૂરતું હોવું જોઈશે, પોતાની જાતનાં વખાણ એ વળતર પૂરતું હોવું જોઈશે. અને અભ્યાસી એકાંતવાસી તથા અબોલ શા માટે હોવો જોઈએ ? કે જેથી એ પોતાના વિચારોથી પરિચિત થઈ શકે. એ જો એકાંત સ્થળે દેખાડો કરવા રહ્યો હોય અને ટોળાં માટે ટળવળતો હોય, તો એ સ્થળ એકાંત નથી; એનું હૃદય તો બજારમાં હોય; એ નથી કશું જોતો, નથી કશું સાંભળતો, નથી કશું વિચારતો. પરંતુ આવો, તમારા આત્માને વહાલસોયો કરો; સાથીઓને રૂપસદ આપો; તમારી ટેવોને એકાકી જીવનના ઢાંચામાં ઘડો. તો પછી ઇન્દ્રિયોની પ્રજ્ઞા અંતરમાં પૂર્ણ રૂપે અને પ્રમાણસર ઊર્ધ્વગતિ કરશે, વનનાં વૃક્ષો અને સીમનાં પુષ્પોની જેમ. ત્યારે તમારી પાસે પેદાશ હશે જે તમારા સાથી લોકોને મળી ત્યારે તમે જણાવી શકશો, અને એ લોકો તેને સાનંદ સ્વીકારશે. એકાંતમાં એટલા માટે ન જાવ કે જેથી હવે તમે જાહેરમાં આવી શકો. આવી એકલતા પોતાની જાતને જ નકારે છે. એવી એકલતા જગજાહેર અને વાસી હોય છે. લોકો એમના લોકઅનુભવોને તો મેળવી લેશે, પરંતુ તેઓ આશા રાખે છે કે વિદ્વાન પેલા ગુહ્ય, ગંભીર અને દૈવી અનુભવોનું – લોકોએ એમના શેરીવસવાટ કારણે છેતરાઈને જે ખોયા છે એનું – પુનઃ સ્થાપન કરશે. ઉમદા, પૌરુષપૂર્ણ, ન્યાયી વિચારોની ઉચ્ચતાની તમારી પાસેથી અપેક્ષા છે, અને ટોળાં નહીં પરંતુ એકાંત તમને આ ઊંચાઈની ભેટ ધરશે. સ્પષ્ટ રીતે જોઈ લો: સ્થળનું બંધિયાર હોવું નહીં પરંતુ આત્માનું સ્વતંત્ર હોવું આવશ્યક છે; અને આ માટે બગીચા, કુટિર, વન તથા ખડક યાંત્રિક ઓજારોની જેમ મદદરૂપ થતાં હોય છે એવું જ મૂલ્ય સ્થળનું હોય છે. એકાંતમાં મનન કરો, અને બધાં જ સ્થળો મૈત્રીભર્યાં તથા પવિત્ર હશે. નગરમાં રહેતા કવિઓ પણ આશ્રમનિવાસી હોય છે. પ્રેરણા સઘળે એકાંત અર્પે છે. પિન્ડાર, રાફાયેલ, એન્જલો, ડ્રાયડન, દ સ્ટિલ, કદાચ ટોળાં વચ્ચે રહેતા હશે, પરંતુ જે પળે એમનામાં વિચાર ઝબકે છે કે એમની આંખ સામેનાં ટોળાં ઝાંખાં થઈ જાય છે.^{૩૩} એમની દૃષ્ટિ ક્ષિતિજ ઉપર મંડાય છે – ખાલીખમ અવકાશ પર. બાજુમાં ઊભેલાને એ ભૂલી જાય છે; અંગત સંબંધોને એ ટાળે છે; એ અમૂર્ત સાથે, તથ્ય સાથે, વિચારો સાથે કામ લે છે. તેઓ મન સંગ્રામે એકલા હોય છે.

અલબત્ત, એકાંત વિશે કશી વહેમી શ્રદ્ધા રાખવા હું નથી ઇચ્છતો. યુવાનોને એકાંતના અને સમાજના ઉપયોગોનો અભ્યાસ કરવા દો. એમને પ્રયોગ બંનેનો કરવા દો, ગુલામી એકની પણ નહીં. પ્રવીણ આત્મા સમાજની હાજરી ટાળે છે એનું કારણ અંતે સમાજને પામવો છે તે છે. સત્યપ્રીતિને કારણે એ મિથ્યાને જાકારો આપે છે. સમાજ તમને એકને જે શીખવી શકે તે તો તમે થોડા સમયમાં શીખી શકશો. સમાજ એની મૂર્ખામીભરી ઘરેડ,

નૃત્યમિજલસના અનિશ્ચિત ગુણાકાર, સંગીત-જલસા, ઘોડેસવારી અને રંગમંચ દ્વારા કોઈ અન્ય થોડાક જણ શિખવાડે એના કરતાં તમને કશું વધારે નહિ શિખવાડી શકે. તો પછી સાચી પ્રકૃતિએ તમને આપેલો લજ્જાનો, આધ્યાત્મિક શૂન્યતાનો અને દુર્લભ વિશેનો ઇશારો સમજો, અને નિવૃત્ત થાવ, સંતાવ; બારણે તાળાં મારો; પડદા પાડી દો; પછી બંદી બનાવતો વરસાદ – પ્રકૃતિનો પ્રિય આશ્રમ – સ્વાગત કરશે. પુનઃ એકઠું કરો આત્મદ્રવ્ય. એકાકી પ્રાર્થના અને સ્તુતિ કરો. ભૂતકાળના અનુભવોને એકઠા કરો અને પચાવો. નૂતન અને દૈવી જીવન સાથે એને મેળવી દો, અને ઈશ્વરના સંગમાં વૃદ્ધિ પામો.

સજ્જનો, મને માફ કરજો જો હું એમ કહું કે મને લાગે છે કે વિદ્યાભ્યાસના નિયમ વધારે કડક હોય તેવી જરૂર આપણે છે. હું કહેવા માગું છું કે વિદ્વાનનું પોતાનું ખડતલપણું અને સાધના જેને અમલમાં મૂકી શકે એવું તપ. આપણે સૂર્યપ્રકાશમાં અને સપાટી પર આછુંપાતળું, શક્ય એવું, સપાટી-સીમિત અસ્તિત્વ જીવતા હોઈએ છીએ, અને વાત કરીએ છીએ પ્રેરણાદેવીની અને પયગંબરની, કલાની અને સર્જનની. પરંતુ આપણી છીછરી તથા તુચ્છ જીવનરીતિમાંથી ક્યારેય કેમ કરીને મહાનતા ઊગી નીકળશે ? તો હવે આવો, આપણે ચાલતા થઈએ અને મૂક બનીએ. ચાલો એક દીર્ઘ, વીતરાગી, પાયથાગોરસીય પંચવર્ષીય શુદ્ધીકરણ માટે આપણે આપણા મોં ઉપર હાથ મૂકી બેસી જઈએ.^{૩૪} જે આંખો અને અંતરમાં ઈશ્વરપ્રીતિ છે તે લઈને ચાલો આપણે ક્યાંક ખૂણામાં જીવીએ, રોજિંદાં કામ કરીએ, દુઃખ અનુભવીએ, આંસુ સારીએ, અને વેઠ વીંઢાળીએ. મૌન, એકલતા, અને તપશ્ચર્યા આપણા અસ્તિત્વની ભવ્યતા તથા રહસ્યને ઊંડે સુધી કદાચ ભેદી જશે, અને એવી ડૂબકી થકી વ્યાવહારિક અંધકારમાંથી નીતિમય બંધારણનાં સૂક્ષ્મતત્ત્વોને ઉપર આણશે. સભ્યસમાજનો રંગલો પંકાયેલો રંગલો થઈ, અખબારોનો એક વિષય, શેરીનો એક ટુકડો, એક ભડકિયા રંગનું પતંગિયું થઈ ફેશનીય અથવા રાજકીય મિલનઘરમાં ઝળકાટ મારતા જવું, અને એક નાગરિકના ગામઠી કથ્થઈ કેડિયાના, એકાંતના, અને સાચા તથા ઉષ્માભર્યા હૃદયના ખરા હકદાવાને જપ્ત થવા દેવો એ કેટલું હીન છે !

દેખાડો કરવાની લાલસા – એક આભાસ જે આપણા અસ્તિત્વને મિટાવી દે છે – એ શબ્દના માણસને માટે જીવલેણ છે, માણસને માટે જીવલેણ છે. જે માટે પોતે પ્રયત્નશીલ હોય છે એના મુખ્ય ધ્યેય અંગેની ભૂલથાપ સાહિત્યકારો સાથે સંકળાયેલી હોય છે. જે ભાષા મનુષ્યના સર્જનોમાં સૂક્ષ્મતમ, સૌથી બલિષ્ઠ અને સૌથી ચિરાયુ છે, અને મનન તથા ન્યાયવિવેકના શસ્ત્ર તરીકે એનો પ્રયોગ થાય તે જ જેનો યોગ્ય ઉપયોગ છે, એવી ભાષાના ઓજાર સાથે કામ લેતાં સાહિત્યકારો આ ઓજસ્વી ચાલકચંત્ર સાથેની રમતમાંથી નિષ્પન્ન અભિમાનમાં આનંદ લેતાં શીખી જાય છે, પરંતુ એની સાથે સંવાદ સાધી કાર્ય કરવામાં નિષ્ફળ જતાં એની સર્વશક્તિમત્તાને હરી લે છે. દુનિયાદારીનાં કાર્યોમાંથી જે પોતે ખસી ગયા હોય છે એવા આ અધૂરા, પોથીપંડિત, બિનઉપયોગી, ભૂતાવળશ જીવોને ડગલે ને પગલે ખુલ્લા પાડવામાં દુનિયા પોતાનું વેર વસૂલ કરે છે. વિદ્વાન અનુભવશે કે સૌથી સમૃદ્ધ રોમાંચક કથા – ક્યારેય ગૂંથાયેલ સૌથી શ્રેષ્ઠ ઉમદા કથાસાહિત્ય, સૌંદર્યનાં હૃદય અને આત્મા – માનવીના જીવન અંતર્ગત બિડાયેલાં હોય છે. માનવજીવન પોતે મૂલ્યાતીત છે, સાહિત્યકારના સર્જનને માટે પણ એ સૌથી વધુ મૂલ્યવાન સામગ્રી છે. જીવનની મૃદુતાનાં,

ભયંકરતાનાં, એષણાનાં અને એના દૈવનાં રહસ્યો એ કેવી રીતે જાણી શકશે ? એમાંથી ઉદ્ભવતા ઉચ્ચતર સંગીતના સૂરોને એ કેમ કરીને ઝીલશે, સંઘરશે ? જીવનના નિયમો દિનચર્યાની વિગતો હેઠળ સંતાડી રાખેલા હોય છે. પ્રત્યેક કાર્ય એમના ઉપર થતો પ્રયોગ છે. સાહિત્યકારે સાર્વજનિક ભારનો પોતાને ભાગે આવતો બોજ ઉઠાવવો જ રહ્યો. એણે ઇમારતોમાં રહેતા માણસો સાથે કામ કરવું રહ્યું, નહીં કે પોથીમાં પાડેલાં એમનાં નામ સાથે. પોતાની જરૂરિયાતો, વાસનાઓ, આવડતો, લાગણીઓ, સિદ્ધિઓ એ એને માટે માનવજીવનના અજાયબઘરને ઉઘાડવાની ચાવીઓ છે. શા માટે તે એને એક અરબી વારતા તરીકે વાંચે અને એની પોતાની છાતીની ધડકનમાં એની કટુમધુરતાને ન ઓળખે ? પ્રેમ અને ધિક્કારમાંથી, આવક અને ઉધારમાંથી, અને ધીરધારમાંથી અને ખોટમાંથી; વ્યાધિમાંથી અને પીડામાંથી; સંવનનમાંથી અને આરાધનામાંથી; મુસાફરીમાંથી અને મતદાનમાંથી, નિરીક્ષણમાંથી અને કાળજી લેવામાંથી; લાંછન અને ઘૂણામાંથી ઉદ્ભવે છે પ્રશંસા અને સુંદર નિયમોનું આપણું શિક્ષણ. એના પાઠમાં સાહિત્યકારને લોચા ન વાળવા દો, પાઠ મોઢે કરી લેવા દો. એની સામે જે જીવન મુકાયું છે તેના કૂટપ્રશ્નોને ચોકસાઈથી, વીરતાથી, અને ઉલ્લાસથી ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરવા દો. અને એ પણ સમયસરના કાર્ય દ્વારા, નહીં કે સ્વપ્નોની હૂંડીઓ દ્વારા. જેમ ઈશ્વરમાં તે જ પ્રમાણે ભવ્યતમ અસરોની ઉપસ્થિતિમાં અને વરદાનમાં શ્રદ્ધા સાથે એને એ વરદાન મેળવવા માટે યોગ્ય થવા દો, અને એને કેમ કરી ગ્રહણ કરવું, કેમ ઉપયોગમાં લેવું એ શીખવા દો, નિમ્નતર ગણાય એવાં કાર્યો પ્રત્યે પણ પૂરી વફાદારી સાથે.

આ યુગના એક મોટા નાયકના જીવનમાંથી આ પાઠ ભારપૂર્વક શીખવા મળે છે, અને એની સફળતા વિશે સમજૂતી પૂરી પાડે છે. ખરેખર બોનાપાર્ટ તાજેતરની એક મોટી ક્રાંતિનો પ્રતિનિધિ છે. ભગવાનને ગમશે તો આપણા દેશમાં એ ક્રાંતિને એના સૌથી દૂરગામી પ્રયોગ સુધી લઈ જઈ શકીશું. મને લાગે છે કે નેપોલિયનની એક ખાસિયત – જે આધુનિક ઇતિહાસનું શિક્ષણ આપવામાં સૌથી નાનામાં નાની તો નથી જ એવી ખાસિયત – તે જ્યારે અંગ્રેજોનો કેદી બન્યો ત્યારે એમની આગળ એણે દર્શાવી હતી. બલરકોન જહાજ ઉપર એ ચઢ્યો ત્યારે તૂતક ઉપર ઊભેલી અંગ્રેજ સૈનિકોની એક કતારે એને સૈન્ય સલામી આપી હતી.^{૩૫} નેપોલિયને અવલોકન કર્યું કે હથિયાર ઘુમાવવાની એમની રીત ફેન્ય કવાયત કરતાં જુદી હતી, અને પોતાની સૌથી નજીકના હતા એમની બંદૂકો બાજુ પર રહેવા દઈને એક સૈનિક પાસે તે ગયો, એની બંદૂક લીધી, અને ફેન્ય પદ્ધતિ પ્રમાણે એ ફેરવી. અંગ્રેજ અધિકારીઓ તથા માણસો આશ્ચર્યપૂર્વક જોઈ રહ્યા અને પૂછવા લાગ્યા કે શું સમ્રાટ સાથે આવી પરિચિતતા હોવી સામાન્ય વાત છે.

હંમેશની જેમ આ દાખલામાં એ માણસ, જે કાંઈ ખામી કે કુટેવ હોય તે સહિતનો એ માણસ, પોકળ દાવાને બદલે કાર્યનું પ્રતિનિધિત્વ કરતો હતો. સામંતવાદે અને પૂર્વશિયાવાદે ખાસ્સા લાંબા સમય સુધી માન્યું હતું કે કશું ન કરવામાં ગૌરવ છે.^{૩૬} આધુનિક ગૌરવ કામ કરવામાં છે. નેપોલિયન દુનિયામાં જલદી વધતા જતા એવા વર્ગમાં આવે છે જે માને છે માણસનું કર્તૃત્વ એનું સૌથી મોટું આભૂષણ છે, અને એમ કરવામાં તે હંમેશાં પોતાના મરતબા સાથે સંતલસ કરતો હોય છે. એ નસીબમાં નહોતો માનતો. જેમ આંખે

દેખ્યામાં હોય તેવો વિશ્વાસ એને સાધ્ય સાથે સાધનોને જોડવામાં હતો. સાધ્ય સાથે સાધન, એ એની બધી જ વર્તણૂક માટેનો મુદ્રાલેખ છે. એ માનતો હતો કે પહેલાંના સમયના બધા જ મોટા સેનાપતિઓ સાધનો અને પરિણામ, યત્ન અને અવરોધ વચ્ચે વિવેકપૂર્ણ તુલના કરીને, સાચો સુમેળ સાધીને જ એમનાં સાહસોને અમલમાં મૂકી શકતા હતા. પ્રતિભાવંત જે ખરેખર ગણતરીપૂર્વક નિપજાવે છે તેને જડસુ ખુદકિસ્મતી કહે છે. પરંતુ નેપોલિયન, જે આમ હકીકતોને વફાદારીથી વળગી રહેતો હતો, એનો આ પણ શિરમોર ગુણ હતો; કે એ આંકડામાં અને તોલમાપમાં માનતો હતો, અને વ્યાવહારિક હડાપણનો કોઈ પણ અંશ ઉવેખતો નહોતો, પણ આત્માના સ્વાતંત્ર્યમાં અને આત્માની ખાસ્સી અમાપ એવી શક્તિમાં ય માનતો હતો. અનંત એવી તકેદારી રાખનાર વ્યક્તિ તરીકે ક્યારેય એણે નાનામાં નાની વિગત વિશેની તૈયારી પ્રત્યે કે ધીરજપૂર્વક પરિસ્થિતિને અનુરૂપ થવામાં બેદરકારી રાખી નહોતી. છતાંય એનામાં અદ્ભુત આત્મવિશ્વાસ હતો – જેમ એની બધી બાબતોમાં એમ હિંમતભર્યા વળતા હુમલામાં અને એના ભાવિની શ્રદ્ધામાં – જે ખરી પળે બધા જ નુકસાનને ભરપાઈ કરી દેતો હતો, અને અપ્રતિહત વીજપાતની જેમ સામેના અશ્વદળ, પાયદળ, રાજા, અને સમ્રાટનો વિનાશ કરતો હતો. કહેવાય છે વૃક્ષની શાખામાં પર્ણનાં લક્ષણ હોય છે, વૃક્ષ આખામાં શાખાનાં. તે મુજબ જિજ્ઞાસા સહિત નોંધ લઈએ કે બોનાપાર્ટના સૈન્યે સેનાપતિની આ બેવડી શક્તિનું પાન કર્યું હતું. કારણ જોકે બધી જ સૈન્યસામગ્રી ચોકસાઈપૂર્વક પૂરી પાડવામાં આવતી હતી, અને પડખાંની તથા વચ્ચોવચ્ચની બધી જ ટુકડીઓનાં શૌર્ય અને શિસ્ત પાસેથી બધી જ અપેક્ષા રાખવામાં આવતી હતી, છતાંય બધા વચ્ચે જો એ એક દિવસ હારી ગયો હોય તો પોતાના અનામત રાખેલા રાજરક્ષકોની, નિર્ધારિત ભાવિમાં ભયંકર ઊથલપાથલ કરી શકવાની, ક્ષમતામાં એને હંમેશાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. અહીં એ અદ્ભુત હતો. એ ત્યારે વધુ તોપના ગોળાની ક્ષમતાની ગણતરી કરતો નહોતો. વ્યૂહરચનાને એ છેલ્લી કક્ષા સુધી વફાદાર રહેતો, અને જ્યારે બધી જ વ્યૂહરચનાનો છેડો આવી ગયો જણાય ત્યારે વિપુલતા ધારણ કરી કુદરતમાં સૌથી ભીષણ સૈનિકોના બલિષ્ઠ એવા પરિવર્તનને પોતાના કામમાં લેતો હતો.

વિદ્વાનને આવી આવડતોને એકઠી કરી શકવાની સમજણ કેળવવા દો, કે જેનો વધારે સારા હેતુ માટેનો ઉપયોગ સાચા જ્ઞાનમાં પરિણમે છે. વિદ્વાન વસ્તુઓનો અનાવૃતકાર છે. પહેલાં એને વસ્તુઓથી જાણકાર થવા દો. કશાક ઇનામના બિલ્લા પકડવાની લાયમાં, જે કામ કરવાનું છે તેની બાદબાકી ન કરવા દેશો. એને જણાવો : જોકે બજારની સફળતા ઇનામમાં છે, સાચી સફળતા કામમાં છે. પોતાના અંતઃકરણ પ્રત્યેની અંગત શિસ્ત દ્વારા, દિન-પ્રતિદિન વરસોવરસ વસ્તુઓની યથાવત્ સ્થિતિ જાણવા માટેના એકધારા પ્રયત્ન દ્વારા, દરેકેદરેક સાધનના ઉપયોગ અને જીવનના સામાન્ય વ્યાપાર તથા જીવનની સામાન્ય જરૂરિયાતો પ્રત્યેના આદર દ્વારા, એ બધાં શું કહે છે એને કાન દઈ સાંભળવાથી, અને તે ઉપરથી મનન તથા જીવનની પારસ્પરિક ક્રિયા થકી મનનને સઘન તથા જીવનને જ્ઞાનપૂર્ણ બનાવીને, અને આજના અભિપ્રાયોના બબડાટ પ્રત્યેના તિરસ્કાર દ્વારા, વિશ્વનું રહસ્ય શીખી શકાય છે, અને એને સાચે જ ઉકેલી શકવાની કુશળતા હાંસલ કરી શકાય છે. અથવા તો શું એમ નથી કે આ શિસ્ત થકી, અનધિકૃત દાવો કરતી ઇન્દ્રિયો અને અવળા માર્ગો

વળેલી ઇચ્છાશક્તિની નહોરતાને કાબૂમાં લાવી શકાય ? અને મનુષ્યની નિમ્નતર વૃત્તિઓ મહાત થઈ કેળવાય ? કે જેમાં હવે અવરોધ વિનાના માર્ગે આત્મા સહજ રીતે અને સાનંદ વહન કરી શકે ?

સારો વિદ્વાન પોતાના યૌવનકાળમાં ધૂંસરીનો ભાર ઉઠાવવાનો, જો એનાથી શક્ય હોય તો શ્રમ અને સહનશીલતાનું અંતરતમ રહસ્ય જાણવાનો, જેમાંથી એને પોષણ મળે છે એ માટી સાથે એના હાથની ઓળખ કરાવવાનો, અને એશઆરામ તથા જાહોજલાલી પહેલાં પાડવા પડતા પરસેવાનો ઇન્કાર નહીં કરે. એને એનું દાપું ચૂકવવા દો, અને એક સાચા તથા ઉમદા આદમી તરીકે દુનિયાની સેવા કરવા દો, સનાતન સમયની શ્રવણેન્દ્રિય જેને ઝીલે એવી સ્વરચનાના ઉદ્દગાતા બની જાય એવું કાંઈક કવિના કાનમાં જે કહે છે તેવા અમૃતમય દેવોની આરાધના કરવાનું કદી ભૂલ્યા વિના. જો એની પાસે આ બેવડું શુભતત્ત્વ હોય – પરિશ્રમ અને પ્રેરણા – તો એની પાસે સ્વાસ્થ્ય છે, તો પછી એ અખંડ છે અને એક ટુકડો નથી, અને એને મળેલા વારસાની પૂર્ણતા એની રચનાઓમાં દેખા દેશે. અવશ્ય, હંમેશાં મહાન કલાસ્વામીઓની કૃતિઓની લાક્ષણિકતા આ બેવડા ગુણો દ્વારા વ્યક્ત થતી હોય છે. ઈશ્વર અથવા શુદ્ધ ચિદ્ અને સંખ્યાબદ્ધ અશિક્ષિત માણસો વચ્ચેના સમગ્ર વિસ્તારમાં પ્રતિભાવંત માનવીનો વસવાટ હોવો જોઈએ. એક બાજુ એણે અનંત ચિત્તશક્તિમાંથી પામવું રહ્યું અને બીજી બાજુ એણે સમુદાયના હૃદયમાં તથા સમજમાં પ્રવેશવું રહ્યું. પોતાની શક્તિ એણે એકમાંથી મેળવવી રહી, પોતાના ધ્યેય માટે તે બીજાનો કરજદાર છે. એક એને જોડે છે સત્ સાથે, બીજું દૃશ્યમાન સાથે. એક છેડે ચિદ્ છે, બીજે છેડે સામાન્ય સમજ. જો એ તુલાના બંનેમાંથી કોઈ પણ છેડે ઊણો ઊતરશે તો એનું તત્ત્વદર્શન હીન અને ઉપયોગવાદી દેખાશે, અથવા તો જીવનના ઉપયોગ માટે અત્યંત ધૂંધળું અને અચોક્કસ.

દરમિયાન હંમશાં આપણે આગ્રહ રાખ્યો છે તે મુજબ સર્વાધિપતિ આત્માને અનુસરવામાં જ અભ્યાસીની મહાનતા હોય છે. તો પછી આ શ્રદ્ધા જ એનાં દરેક કાર્યોની માર્ગદર્શક બનવા દો. એને ગેરમાર્ગે દોરવા માટેના પેંતરા અને રુશ્વત અધધ છે; એમ છતાંય એને સારચ્ચો થવા તો. એની સફળતાનાં પણ ભયસ્થાનો છે જ. એની પરિસ્થિતિમાં કાંઈક ન ગોઠતું અને નુકસાનકારક છે. એના વિચારો થકી જે આનંદિત કે ઉત્તેજિત થયા છે તે લોકો વિચાર વિશેની કડક પૂર્વશરતોને શીખતા પહેલાં એને શોધતા આવે છે. એ લોકો એને શોધતા આવે છે કે જેથી એ એની દીપશિખા અંધારમય કૂટપ્રશ્નો પાસે ધરે જેનો ઉકેલ પોતાના અસ્તિત્વની દીવાલ ઉપર આવેખ્યો છે એમ તે લોકો માનતા હોય છે. તે લોકોને માલૂમ પડે છે કે એ સતત પ્રકાશ પાથરતો જ્ઞાની નહીં, પરંતુ પ્રગાઠ અંધકાર જેને અનુસરે છે તેવો અવારનવાર તેજોમય વિચારનો વિસોટો પાથરતો એક બિચારો અજ્ઞાની માણસ, સફેદ સિલાઈવાળું કથ્થઈ પહેરણ પહેરેલો, એમના જેવો જ માણસ છે. વળી વધારામાં, એના આ કોઈ કોઈ વારના તેજની અહીંતહીં લઈ જવાય એવી કુશાગ્ર મીણબત્તી એ નથી બનાવી શકતો જેને જ્યાં ફાવે ત્યાં લઈ જઈ શકાય, જે હમણાં આ ગાઢો કૂટપ્રશ્ન ઉકેલે તો હમણાં પેલો. ગ્લાનિ ઉદ્ભવે છે. વિદ્વાનને અફસોસ થાય છે ભોળા છોકરાઓની આશા ઉપર પાણી ફેરવી દેતાં. અને યુવકના નૂતન ઉજવલિત આકાશમાંથી એક તારો

ઓછો થાય છે. તેથી જ તો વિદ્વાનને રહસ્ય ઊભું કરવાની, પ્રશ્ન સાંભળવાની, એના ઉપર આસન જમાવવાની, વસ્તુઓ વિશેની આર્ષવાણીની અવેજીમાં ઠાલા શબ્દોમાં પ્રત્યુત્તર પાઠવવાની લાલચ થાય છે. ઓછામાં ઓછું એને ઉખાડીન પણ સાચો થવા દો, ધીરજથી વાટ જોવા દો, એ જાણીને કે સત્ય મૌનને પણ વાક્યપ્રવીણ અને યાદગાર બનાવે છે. એને માટે સત્ય એ જ પૂરતી નીતિ છે. બધી જ પ્રામાણિક પૃચ્છા સમક્ષ એને એનું હૃદય ખોલવા દો. અને કલા અંગેની ચાલાકીથી ચઢિયાતો એવો કલાકાર થવા દો. જેમ કોઈ સંત કરે તેમ તમારા અનુભવો, રીતિઓ, ઓજારો, અને સાધનો ખુલ્લેઆમ દેખાડો. જે કોઈ આવે તેને એ બધાનો તદ્દન મોકળો ઉપયોગ કરવા આવકારો. અને આ ઉચ્ચ નિખાલસતા અને ઉદારતામાંથી તમને તમારા સ્વભાવનાં ઉચ્ચતર રહસ્યો શીખવા મળશે, અને દેવો નીચા વળી એના આદાનપ્રદાનમાં તમને મદદ કરશે.

જો આ પ્રમાણે ઊંડા વિશ્વાસ સાથે સર્વોચ્ચ આત્માને એ પોતાની જાત સમર્પી શકે તો દેખીતી રીતે જાણે અવરોધ અને ખોટના હોય એવા કલાકોમાંથી એના અંતરમાં પૂરતું વળતર વરસી ગયેલું માલૂમ પડશે. અયોગ્ય સાથીદારોને હિસાબે એને વધારે પડતો શોક ન કરવા દો. જ્યારે એ જુએ છે કે એના કેટલા બધા વિચારો એની પાસેથી પસાર થઈ જતા, એને વળોટી જતા, વિવિધ લોકોને આભારી છે ત્યારે એ સહેલાઈથી વિચારી શકે કે સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ ધરાવતા સમાજમાં કશો શબ્દ, કશું કાર્ય, કશી નોંધ નહીં હોય. એ શીખશે કે એ શું વાંચે છે તે બહુ વિસાતમાં નથી, શું કરે છે તે છે. વિદ્વાન થાવ, અને પ્રત્યેક વસ્તુમાંથી વિદ્વાનનો ભાગ મળશે. જેમ માલ દાગીનામાં ચામડાં છે કે ખારી વનસ્પતિ, હૂંડીનો પત્ર છે કે સટ્ટાનો દસ્તાવેજ છે, એની હિસાબ ખંડમાં બેઠેલા વેપારીને કાંઈ પડી નથી હોતી; એ જે હોય તે વેપારીની દલાલી તો એમાંથી હળવેકથી નીકળી જતી હોય છે. એમ જ તમને એ કલાકમાંથી કે ચીજવસ્તુમાંથી તમારો પાઠ મળી રહેશે, પછી એ કામકાજ એકાગ્રતા ભર્યું હોય કે અર્થહીન હોય, નીરસ પુસ્તકનું વાચન હોય કે તમારી અથવા અન્યની જરૂરિયાતોને કારણે લદાયેલી દાડિયાની યાંત્રિક મજૂરી હોય.

સજજનો, તમારી સમક્ષ વિદ્વાનના સ્થાન અને આશા વિશેના આ મુદ્દાઓ રજૂ કર્યા છે, કારણ કે મેં વિચાર્યું કે તમારામાંના ઘણા હાલ ઊભા છો તેમ આ વિદ્યાલયને ઊમરે ઊભા રહી કમર કસી અને તમારા દેશનાં ખાનગી તેમજ જાહેર કામો હાથમાં લેવા તૈયાર છો, ત્યારે તમને આ પ્રાથમિક બૌદ્ધિક જવાબદારી વિશે ટપકાર્યા – તમારા નવા સાથીદારોના મોંમાંથી ભાગ્યે જ તમે એ વિશે કશું સાંભળશો – તેથી ખિન્ન નહીં થાવ. તમે દરરોજ હલકા વ્યાવહારિક ડહાપણના નિયમો સાંભળશો. તમે દરરોજ લોકોને બોલતા સાંભળશો કે પહેલી ફરજ છે પૈસા અને જીન, સ્થાન અને નામ. માણસો કટાક્ષ સાથે પૂછશે, “તમે શોધી છો તે આ સત્ય શું છે ? આ સુંદરતા શું છે ?” તે છતાંય જો ઈશ્વરે તમારામાંથી કોઈનેય સત્ય અને સુંદરતાનું અન્વેષણ કરવાનું આહ્વાન આપ્યું હોય તો નીડર બનો, અડગ બનો, સાચા બનો. “જેમ બધા કરે છે તેમ હું કરીશ : અગાઉની મારી કલ્પનાઓ માટે હું દિલગીર છું, હું એમનો ત્યાગ કરું છું; મારે જમીનનો કસ ખાવો જોઈશે, અને કેળવણી તથા રોમહર્ષણ આકાંક્ષાઓને વધારે અનુકૂળ ઋતુ આવે ત્યાં સુધી જતી કરવી પડશે.” એમ તમે જ્યારે કહેશો ત્યારે તમારામાં રહેલો માનવી મૃત્યુ પામશે. ત્યારે એક

વાર ફરીથી કલા, કવિતા, અને વિજ્ઞાનની કળીઓ નાશ પામશે જેમ હજારો અને લાખો માણસોમાં એ નાશ પામી ચૂકી છે. એ પસંદગીની ઘડી તે તમારા ઇતિહાસની કટોકટીની પળ છે, ત્યારે જોજો કે પ્રજ્ઞાને પડખે જોરથી વળગી રહેવાનું જાય નહિ. ઇન્દ્રિયગમ્ય સૃષ્ટિનું આ વર્ચસ્વ ધરાવતું વલણ ઉપજાવે છે વિજ્ઞાનના ઉપાસકોની આત્યંતિક આવશ્યકતા; અને પ્રજ્ઞાનો એ હોદ્દો તથા હક્ક છે કે એનો અંદાજ પોતે નક્કી કરે અને આખો સ્વીકારે નહીં. પ્રકૃતિના પ્રત્યેક વિષયમાંથી તમારા તરફ સંકેત કરતો જે પ્રવાહ વહે છે તેની સાથે વળી જાવ, એનો ધ્વનિ થઈ માનવીના અંતરમાં જાવ, અને મોહાંધ દુનિયાને દેખાડો કે જ્ઞાન કેવુંક તો અત્યંત શુભ છે. અગાઉથી ચેતજો, આ દેશકાલનો દુર્ગુણ છે દંભ. ચાલો આપણે છાંયો શોધીએ અને ઉપેક્ષિતામાંથી ડહાપણ મેળવીએ. ઝીણા પ્રકાશમાં સંતોષ રાખો, જે તમારો પોતાનો હોય. સંશોધન કરો, સંશોધન કરો, અને પુનરપિ સંશોધન કરો. અવિરત અન્વેષણના તમારા સ્થાનેથી કોઈ ઠપકાથી કે ખુશામતથી હઠો નહીં. કોઈ જડવાદ ન કરો, ન તો કોઈનો જડવાદ સ્વીકારો. બે વીઘાં જમીન, મકાન, અને ડહેલાની નિર્ધારિત સમય પહેલાંની સવલત માટે થઈને શા માટે તમારે સત્યના તારાંકિત રણપ્રદેશોને વીંધતા જવાનો તમારો હક જવા દેવો ? સત્યની પણ પોતાની છત છે, પથારી છે, થાળી છે. તમે દુનિયાને માટે આવશ્યક થાવ, અને માણસજાત તમને રોટી આપશે; અને ભર્યો ભંડાર નહીં આપે તોય, બધા જ માણસોની સંપત્તિમાં, બધા માણસોના પ્રેમભાવમાં, કલામાં, પ્રકૃતિમાં, અને આશામાં રહેલી તમારી વસિયત છીનવી લેશે નહીં.

તમે ડરશો નહીં કે હું તમને ત્યાગતપના આત્યંતિક કડક એવા માર્ગે જોડાવાનું કહું છું. એમ ન પૂછો, કે પદ્ધતિસર નિવૃત્તિમય થતી રહે છે તેવી વિદ્વતા શું કામની ? અથવા, પોતાની સિદ્ધિઓને ગોપિત રાખે અને રાહ જોઈ રહેલી દુનિયાથી પોતાના મનને સંતાડે એ તત્ત્વવેત્તા માટે વધારે સારું કોણ ? મનનને સંતાડે ! સૂર્ય અને ચંદ્રને સંતાડે ! મનન એ નર્ચો પ્રકાશ છે, અને બ્રહ્માંડમાં એ સ્વયમ્ મુખરિત થાય છે. તમે મૂક હોય તો પણ એના પોતાના અજાયબ અવયવ વડે એ જાતે બોલશે. તમારાં કાર્યોમાંથી, તમારી રીતભાતમાંથી, અને તમારી મુખાકૃતિમાંથી એ વહેતો હશે. એ તમને ચૈત્રી અપાવશે. ઉદાર અંતઃકરણોના પ્રેમભાવ અને આકાંક્ષાઓ વડે એ તમને સત્ય સાથે સંકલ્પપૂર્વક જોડશે. જે એકમેવ છે તથા પૂર્ણ છે એવી પ્રકૃતિના નિયમોના ગુણ પ્રમાણે આત્મામાં રહેલું પ્રત્યેક સારું શુભતત્ત્વ સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીમાં પ્રિય એવા વિદ્વાનને પ્રાપ્ત થશે.

પાદ્મીય :

૨૫. બાર્ટેલ્ટ ગોર્ષ નૈબુર : (ઈ.સ. ૧૭૭૬-૧૮૩૧) જર્મન ઇતિહાસકાર
ફેડરિખ ઓગષ્ટ વુલ્ફ : (ઈ.સ. ૧૭૫૯-૧૮૨૪) ઓડિસી અને ઇલિયાડની રચના હોમર નામના એક જ કવિ દ્વારા થઈ છે કે નહિ એની વિશદ ચર્ચાનો ગ્રંથકર્તા.
૨૬. ટોમસ કાર્લાઇલ : (ઈ.સ. ૧૭૯૫-૧૮૮૧). ઇતિહાસકાર, નિબંધકાર.
૨૭. થ્યુસીડાઇડિસ : (ઈ. પૂ. પાંચમી સદી). પ્રાચીન ગ્રીસનો મહાન ઇતિહાસકાર.
લિવી : રોમનો પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર.
૨૮. પેલાસ્ગી : પ્રાચીન ગ્રીસ દેશના આદિનિવાસીઓ.
એથેન્સ : ગ્રીસનું એક મુખ્ય નગર.

- એટ્રિયા : ઇટલીના મધ્યમાં આવેલો એક પ્રદેશ.
રોમ : ઇટલીનું મુખ્ય નગર. રોમ સામ્રાજ્યનું કેન્દ્ર.
૨૯. ફ્રેન્ચ એકલેક્ટ્રિકવાદ : સઘળાં તત્ત્વદર્શનોમાંથી ટકાઉ, વ્યાજબી અને પરસ્પર વિરોધાભાસી ન હોય એવા સિદ્ધાંતો તારવી શકાય છે અને એને આધારે વિવાદોથી પર એવું એક નવું તત્ત્વદર્શન પ્રતિપાદિત કરી શકાય એવો મત, જેને એકલેક્ટ્રિકવાદ નામ આપવામાં આવ્યું હતું.
ફ્રાન્સમાં એનો ઉદ્ભવ અને પ્રચાર અધિક હતા.
વિક્ટર ક્લિન (ઈ.સ. ૧૭૯૨-૧૮૬૭) એ ઉપરોક્ત વાદનો એક મુખ્ય પ્રણેતા હતો.
૩૦. ઓલમ્પસ. ગ્રીસમાં આવેલું એક શિખર, જેના ઉપર ગ્રીક પુરાણકથાના દેવો રહેતા હતા એવો ઉલ્લેખ છે.
૩૧. ફ્રાન્સિસ બેકન : (ઈ.સ. ૧૫૬૧-૧૬૨૬) અંગ્રેજ દાર્શનિક.
૩૨. આવેન્હો, વેવર્લી : વોલ્ટર સ્કોટ (ઈ.સ. ૧૭૭૧-૧૮૩૨)ની નવલકથાઓ.
કાસલ રેડક્રિલ્ફ : સ્કોટ લિખિત નવલકથાઓ પ્રકારની અન્ય નવલકથાઓ. અહીં એમર્સને 'કાસલ' અને 'રેડક્રિલ્ફ' શબ્દગુચ્છમાં લેખિકા મરિયા એજવર્થ લિખિત તત્કાલીન નવલકથા 'કાસલ રેકરન્ટ' તેમજ સમકાલીન નવલકથાલેખિકા એન રેડક્રિલ્ફનાં નામ સરતચૂકથી સેળભેળ કરી દીધી હોવાની સંભાવના છે.
પોર્ટર : બે નવલકથાકાર બહેનો, જેઠન પોર્ટર (ઈ.સ. ૧૭૭૬-૧૮૫૦) અને એના મરિયા પોર્ટર (ઈ.સ. ૧૭૮૦-૧૮૩૨)
એમર્સનનો મુદ્દો એ છે આ અમુક અંશે મળતી આવતી કથાવસ્તુ અને કથાશૈલીના સંદર્ભમાં તુલનાત્મક વિવેચન કરીએ ત્યારે સ્કોટ જેવાના સર્જનનું ખરું મૂલ્યાંકન શક્ય બને છે.
૩૩. પિન્ડાર : (ઈ. પૂ. ૫૧૮?-૪૩૮?). પ્રાચીન ગ્રીસનો સુપ્રસિદ્ધ કવિ.
સાન્જિયો રાફાયેલ : (ઈ.સ. ૧૪૮૩-૧૫૨૦). પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર અને સ્થપિત.
માયકલ એન્જલો : (ઈ.સ. ૧૪૭૫-૧૫૬૪). ચિત્રકાર, શિલ્પી, સ્થપિત, કવિ.
જહોન ડ્રાયડન : (ઈ.સ. ૧૬૩૧-૧૭૦૦). અંગ્રેજ કવિ, નાટ્યકાર, વિવેચક.
જર્મે દ સ્ટિલ : (ઈ.સ. ૧૭૬૬-૧૮૧૭) કવયિત્રી, વિવેચક, નાટ્યકાર, નિબંધકાર.
૩૪. પાયથાગોરસ : (ઈ.પૂ. છઠ્ઠી સદી) ગ્રીક દાર્શનિક, જેના કેટલાક મુખ્ય સિદ્ધાંતો હતા : આત્માનો પુનર્જન્મ, આત્માની ઉન્નતિ એ મનુષ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય, પોતાના શિષ્ય સમુદાય સિવાય અન્ય બિનઅધિકારી સાથે તત્ત્વચર્ચા વિશે મૌન, નિરામિષ આહાર, અને સૃષ્ટિની રચના તથા સંચાલનમાં ભૌમિતિક તથા ગણિતીય સંખ્યાનું પ્રભુત્વ.
૩૫. બલરફોન : જે અંગ્રેજ જહાજ ઉપર નેપોલિયનને કેદી તરીકે રાખવામાં આવ્યો હતો.
૩૬. પૂર્વે શિયાવાદ : 'ઓરિએન્ટલિઝમ'.

વિવેચન

મારા સમકાલીન કવિ : અશરફ ડબાવાલા | ચિનુ મોદી

પહેલી વાર કદાચ અનિલ જોશી પાસેથી, રમેશ પારેખ પાસેથી કે નિશીથ નામના અમારા એન્જિનિયર મિત્ર પાસેથી, કોની પાસેથી, એ બરાબર યાદ નથી પણ અશરફ ડબાવાલા એ નામ-અટક સાથે લગભગ ૧૯૮૦ની આસપાસ સાંભળવા મળેલા. ઈ.સ. ૧૯૮૭માં હું અને મનોજ ખંડેરિયા શિકાગો મનુભાઈ વોરાને ત્યાં સાત દિવસ રોકાયેલા, પણ, અશરફ ત્યારે ત્યાંના સાહિત્યજગતમાં જાણીતો નહોતો. પણ, ઈ.સ. ૧૯૯૬માં હું અને શોભિત દેસાઈ શિકાગો ગયા ત્યારે એરોડ્રોમ પર અશરફ જે વિદાય આપેલી - એલ. એ. જવા. આગલી રાત્રે અશરફના (માત્ર અશરફના નહીં, કવયિત્રી મધુ મહેતાના) આલીશાન ઘરમાં અમે ભોંયરામાં ગઝલો વાંચેલી. ૨૦૦૪માં હું એકલો શિકાગો ગયો ત્યારે અશરફે જ મને એરોડ્રોમ પર રિસિવ કરેલો. એ પછી અશરફ ઘણી વાર કાને પડતું, આંખે વંચાતું નામ બન્યું છે અને હવે ૨૦૦૭માં એને આઈ. એન. ટી. (મુંબઈ) તરફથી કલાપી એવોર્ડ મળે છે ત્યારે, એનું આતિથ્ય નહીં, એના કેટલા બધા શે'ર યાદ આવવા શરૂ થાય છે. એની એક ગઝલ 'આવે' ૧૯૯૬માં પહેલી વાર સાંભળી ત્યારથી ગઝલના મત્લઅ અને બીજો શે'ર યાદ રહી ગયા છે. કદાચ 'આવે' એની સિગ્નેચર ટ્યૂન છે. તો, પહેલા એ ગઝલના મત્લઅ અને બીજો શે'ર મુલાહિજા ફરમાઈએ :

ઘરમાં એવા કોક દિવસ ચોઘડિયાં આવે

ખૂટે આંખનાં પાણી ત્યારે ખડિયા આવે.

ડૂબી ડૂબીને ડૂબવાનું શું માણસમાં, ભૈ ?

એક વૈંત ઊતરો ને ત્યાં તો તળિયાં આવે.

ગુજરાતી ગઝલ સાથે જ 'આવે'નો આ બીજો શે'ર કાયમ યાદ રાખવો પડશે. જોકે આપણા ગઝલના બે દાક્તરુ (એસ.એસ. રાહી અને રાજેશ વ્યાસ) આ ગઝલ કે આ શે'રને નથી યાદ કરતા એટલે કદાચ એમાં કેંક કમી હોઈ પણ શકે.

અશરફ વ્યવસાયે ડોક્ટર છે અને એ અમારી જેમ પીએચ.ડી. દાક્તર નથી. હું અને અનિલ જોશી તો એની ટ્રીટમેન્ટનો પણ લાભ પામેલા છીએ. વ્યવસાયમાં પતિ-પત્ની બન્ને ભારે પ્રતિષ્ઠિત છે અને છતાં મહેલ જેવા આલીશાન મકાનમાં રહેતું આ દંપતી ખૂબ જ સહનશીલ, ઉદાર, ચોખ્ખું અને ખૂબ જ પ્રેમાળ છે. મને જે બે વાર એના આતિથ્યનો લાભ મળ્યો છે, એ પરથી નક્કી કહી શકાય; ગઝલ લખવા માટેના ઔદાર્યપૂર્ણ પ્રેમાળ વ્યક્તિત્વ ધરાવતો આ ધબકારાનો વારસદાર કવિ છે. સૌની એકસરખી પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે કેવળ એનું આતિથ્ય કે દાક્તરી જ્ઞાન જ કારણરૂપ નથી, ખરું અસલી કરણ તો એની ગઝલોમાં પ્રગટતી શેરિયત છે. આદિલ અને અશરફ એ અમેરિકા વસતા બે એવા ગઝલકારો છે, જેને કલાપી એવોર્ડ મળ્યો છે. આ નાની વાત નથી. અનિલ જોશી અને રમેશ પુરોહિતની

આ વખતની પસંદગી કાબિલેદાદ છે.

અશરફનો પહેલો સંગ્રહ ‘અલગ’ (૧૯૮૨) અને બીજો સંગ્રહ ‘બંધકારાનો વારસ’ (૨૦૦૦) છે. ૧૩મી જુલાઈ ૧૯૪૮ના રોજ અમરેલી ખાતે જન્મેલો અશરફ એમ.ડી. છે – યુ.એસ.એ.નો. પણ, એની આ બધી વિગતો વિશે વિગતે વાત કરવાની ખાસ આવશ્યકતા નથી. મુસ્લિમ હોવા છતાં વૈષ્ણવ જેવા આચાર – વિચાર – આહાર – વિહાર અશરફ ધરાવે છે. અશરફ અને મધુબહેન એક સિક્કાની બે બાજુ જેવાં છે. અશરફની ગઝલોનું અનુસંધાન કેવળ એક ગઝલકાર સાથે શક્ય છે અને તે છે : મનોજ ખંડેરિયા સાથે. મનોજની ગઝલોની સરળતા, પ્રવાહીપણું, પ્રતીક-કલ્પનને સહજ રીતે પ્રયોજવાની ક્ષમતા તથા વિચારના નાવીન્ય સાથેના મુકામને હાંસિલ કરવાની શક્તિ અશરફની ગઝલોને પણ મળે છે. અશરફ અને મનોજ વચ્ચે ઉંમરનો ભલે પાંચ વર્ષ અને ૬ દિવસનો જ તફાવત હોય, મનોજને સતત ગુજરાતીઓ વચ્ચે, ગુજરાતી ભાષા વચ્ચે જીવવા મળ્યું; એનાથી અશરફ વંચિત રહ્યો. આથી, મનોજ જેટલી સંખ્યામાં એ ઉત્તમ ગઝલો ન આપી શકતો હોવા છતાં, અશરફે ઘણી ગઝલોમાં, ઘણી ગઝલના શે’રમાં મનોજની યાદ અપાવ્યા જ કરી છે. મને મનોજની ‘પીંછુ’ જેટલી જ અશરફની ‘આવો’ ગઝલ સંઘેડાઉતાર ગઝલ લાગી છે. અશરફની ખુમારી એની અહંકારી નથી લેખાવતી. પણ, આ એની ખુમારી, એનાં ગઝલના અનેક શે’રને ખુદારી આપે છે :

**મસ્તક ઉઠાવી ચાલ, નમસ્કારથી નીકળ
ઊડવાની વાત કર અને આધારથી નીકળ.**

મનોજ જેવી જ કમનીય વાણી અશરફનેય સિદ્ધ છે :

**તું તીક્ષ્ણ નિર્ણયોથી હથેળીને છેદ મા
મખમલનો સ્પર્શ પહેરી હવે ધારથી નીકળ.**

આ ‘નીકળ’ ગઝલમાં અશરફના વ્યક્તિત્વનાં અનેક પાસાં પ્રગટ થયાં છે. એનું ચિંતન નવી ટર્મિનોલોજીથી જૂની વિચારણાને વ્યક્ત કરે છે.

**જીતી જવાનું સાવ સરળ થઈ જશે પછી
મેદાનમાં ભળી જા અને હાટથી નીકળ.**

‘જીત પર હસતો રહ્યો ને હાર પર હસતો રહ્યો’ એવી વાત જમિયત પંડ્યાએ પણ કરેલી; પરંતુ, અશરફનો આ જ વાત કહેવાનો અંદાજ અનોખો છે. મેદાન સાથે એકાકાર થઈ જઈએ તો હાર સાથે લેવા-દેવા રહે જ નહીં. જે રમે છે, એ જીતે છે કે હારે છે; પણ, જે રમાડે છે અર્થાત્ જે મેદાન બની જાય છે, એને હાર-જીત અડતાં-નડતાં નથી. એ પછીના શેરમાં પણ અશરફની સાદગી સુંદરતા સિદ્ધ કરે છે. એ કહે છે કે મેં મારા પડછાયા રાતના અંધારામાં સજાવી દીધા છે એટલે મને મળવા હવે શણગારની કૃતકતાથી બહાર નીકળવું પડશે. તમે જેવાં છો એવાં અમને મળો. પણ, આ વાત માટે એણે વાણીનેય શણગાર વગરની, સાદી-સરળ રાખી છે :

**જો, મેં સજાવી લીધા પડછાયા રાતથી
મળવું મને જો હોય તો શણગારથી નીકળ.**

મને અશરફની બીજી એક ગઝલના પણ કેટલાક શે’ર ખૂબ જ ગમેલા છે. ‘પોતાથી

અલગ થઈને...’ એ રચના ‘શકે’ રદીફ રાખીને ચાલે છે. અને અહીં ‘શકે’ને એ પ્રત્યેક શે’રમાં અલગ અલગ રીતે પ્રયોજી શક્યો છે, એ જોવા જેવું છે. એની સાદગી મત્લઅને સુંદર બનાવે છે :

**પોતાથી અલગ થઈને બીજું શું કરી શકે ?
માણસ બહુ બહુ તો ટોળે વળી શકે.**

માણસ જો નિજથી અલગ થવાનું કરશે તો એ એકાંત જીવવા નહીં શકે – એ ટોળે વળી જશે. ‘ટોળું’ એ જ માણસના ગજાનું કામ છે. એ વધારેમાં વધારે – મેક્સિમમ – ટોળે વળી શકે છે – એથી વિશેષ એ કશું કરી શકશે નહીં. માણસની મર્યાદા પર અહીં – માણસની દુઃખની રંગ પર અહીં – અશરફ આંગળી મૂકી શક્યો છે. છેલ્લા શે’રમાં એ એનાથી પણ વધુ સૂક્ષ્મતા સિદ્ધ કરે છે અને કહે છે :

**દારો પવનથી ઊઘડે, એવા બધા વિચાર
સાંકળના ખૂલતાં ને નહીં સાંકળી શકે.**

પવનથી ઊઘડતાં દાર છે; એ સાંકળ ખોલવાથી ખૂલે એમ નથી. કારણ, પવનથી દાર ઉઘાડી વિચાર આવે છે – સદાયનો અ-તિથિ એવો વિચાર. આ એવાં દાર છે, જે વિચારથી જ ઊઘડશે – સાંકળથી નહીં.

એના સરળ શે’રથી છેતરાવાની આવશ્યકતા નથી. આવો જ સાદી જબાનમાં કહેવાયેલો શેર છે :

**તું કૃપા મારા ઉપર કરજે તો કરજે એટલી
દશ્ય એવું આપજે કે અંધ પર જાદુ કરે.**

મનોજ જેમ અશરફ પણ ક્યારેક બોલતી. રદીફે આપણને આપે છે :

**તડપ ને તપનું સંયોજન તમે હાથે કરી ખોયું
તવ્યા ને મનનું સમતોલન તમે હાથે કરી ખોયું.**

‘તમે હાથે કરી ખોયું’ એ રદીફે બધા જ શે’રમાં નિભાવવાની ક્ષમતા અશરફ આ ગઝલમાં દાખવી શકે છે. એ ‘સિંહાસન’ જેવો ગઝલ માટે આગંતુક શબ્દ પણ આ ગઝલમાં પ્રયોજે છે :

**નહીં એ આવશે – એવા વિચારોનો કરી વિપ્લવ
પ્રતીક્ષાનું એ સિંહાસન તમે હાથે કરી ખોયું.**

અને આ શે’ર નીચે અશરફ ડબાવાલા ન લખ્યું હોય તો મનોજ ખંડેરિયા નામ અવશ્ય મૂકી શકાય. મનોજ જેટલી જ ક્ષમતાવાળો આ શે’ર છે.

**બરફ તોડી, બરફનું હાર્દ જોવાના પ્રયાસોમાં
ઠરેલા જળનું સંવેદન, તમે હાથે કરી ખોયું.**

પણ, મનોજ ન લખે એવી પણ એક પ્રયોગશીલ ગીત-ગઝલ અશરફે લખેલ છે :

**માએ મનને ગજાવ્યાં ગઝલગોખમાં રે
માએ અમને તેડાવ્યાં શબ્દચોકમાં રે !**

જોકે સાત શેરની આ ગઝલમાં ‘ચોક’ / ‘લોક’, ‘પોઠ’ ‘હોઠ’ કાફિયા બે વાર

અશરફને વાપરવા પડ્યા છે.

મને અશરફના ગમેલા કેટલાક શે'ર અંતમાં પ્રસ્તુત કરવાની ઇચ્છા થાય છે :

**આખોય દરિયો ફીણમાં પલટાવી નાખવા
સાબુની ગોટી એકલી મેદાને પડી ગઈ.**

S

**એક માણસ કેટલું હાંફી શકે ?
શ્વાસને મર્યાદા જેવું હોય છે.**

S

**હું છત્રી નીચે પણ નથી સાવ કોરો
જે વરસ્યું છે એવું એ વાદળને વંદન.**

S

**કલમ લઈ હાથની થાપણ ગુમાવી બેઠો છું
પટોળું લાવતાં પાટણ ગુમાવી બેઠો છું.**

S

**આપને ગમતા અશરફને રાખી પછી
આપ આપો છો અશરફ વધેલો મને.**

S

**જળથી ગંગાજળ બન્યાં તે યાદ છે
આપણે સાથે રડ્યાં તે યાદ છે.**

અને મને એનો ઘણો ગમતો શે'ર છે :

**તમે મૃતપ્રાય છો એવું ગણીને સ્નેહી ને મિત્રો
કબર ખોદીને મંડે દાટવા તો ખાવ ખોંખારો.**

ભજન : સ્વરૂપ અને મૂળ | નરોત્તમ પલાણ

‘ભજન’ના સ્વરૂપની ચર્ચા કરીએ તેની પહેલાં જે ઉપવનનું ‘ભજન’ એક છોડવું છે તે ઉપવન વિશે વાત કરી લેવી જરૂરી લાગે છે. ગુજરાતી ભાષાના આ ઉપવનનું નામ ‘સંતવાણી’ છે. આજે સામાન્યતઃ ‘સંતવાણી’ એટલે ‘ભજન’ એવો અર્થ થાય છે, તેમાં અતિ વ્યાપ્તિનો દોષ છે. ‘સંતવાણી’માં ભજન ઉપરાંત સાખી, થાળ, નરવેલ જેવાં અન્ય સ્વરૂપો પણ છે, તેમ ‘વિષયવસ્તુ’ની નજરે તેમાં સગુણ અને નિર્ગુણ બન્ને ધારાઓનો સમાવેશ થાય છે. ‘સંતવાણી’માં ‘સંત’ શબ્દ ધર્મસાધના સાથે જોડાયેલો શબ્દ છે, જ્યારે ‘વાણી’ એટલે ‘બોલી’ એવું અભિપ્રેત જણાય છે. ‘સંસ્કૃત’ જ્યારે ભાષા (Language) છે, ત્યારે ‘પ્રાકૃત’ ‘બોલી’ (Dialect) છે. ‘પ્રાકૃત’ જ્યારે ‘ભાષા’નો દરજ્જો પામે છે, ત્યારે ‘અપભ્રંશ’ ‘બોલી’ તરીકે ઓળખાય છે અને અપભ્રંશ પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં પ્રતિષ્ઠા પામી ત્યારે તેના જનપ્રદેશની વહેવાર ભાષા ‘બોલી’ છે, જેમકે આજે ‘ગુજરાતી’ ભાષા અને

સૌરાષ્ટ્રી, પટ્ટણી, ચરોતરી અને સુરતી વગેરે બોલીઓ છે. ‘કચ્છી’ પણ ‘બોલી’ છે, પરંતુ તેની ભાષા ‘સિન્ધી’ છે. આમ સત્ (ધર્મ) સંબંધી જે સાહિત્ય છે તે સંતસાહિત્ય અથવા સંતવાણી છે. અહીં ‘લોકે ચ વેદે’ વાળું યુગ્મ યોજીને કહી શકાય કે વેદ જે બોલે છે તે ભાષા અને લોક જે બોલે છે તે વાણી છે. વેદ એટલે સાક્ષર અને લોક એટલે નિરક્ષર એવો જ અર્થ છે, શિષ્ટ-અશિષ્ટ નહિ. સહેજ પૂર્વાવલોકન કરીએ તો બુદ્ધ – મહાવીરે યોજી તે વાણી છે, ગોરખનાથે યોજી તે વાણી છે, આથી જ ‘ગોરખબાની’, ‘કબીરબાની’ પ્રચલિત છે.

‘સંતવાણી’માં ભક્તમત અને સંતમત એટલે કે સગુણધારા અને નિર્ગુણધારા બન્નેનું સાહિત્ય છે. હિન્દીભાષી ઇતિહાસલેખકોએ આને અલગ પાડીને તેનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. આપણે હજુ આવું વિશ્લેષણ કરી શક્યા નથી. આમ જુઓ તો જરૂર જ જણાઈ નથી, કારણ કે મધ્યકાળ ઉપર આપણી વિવેચના ઠરી જ નથી ! હવે મધ્યકાળ અને લોકસાહિત્ય અને સંતસાહિત્ય આદિના પ્રદેશો આપણને દેખાવા માંડ્યા છે, જેનાં અનુસંધાને અગાઉ આપણે ‘ભજનસત્ર’ યોજેલું, આજે અસ્મિતાપર્વમાં એને બરાબર કેન્દ્રસ્થાને રાખ્યું છે. આ સમયોચિત છે.

અસ્તુ. ‘સંતવાણી’માં સગુણ-નિર્ગુણ બન્ને ધારા છે. સગુણનું મુખ્ય ગાન સ્વરૂપ ‘કીર્તન’ છે અને નિર્ગુણ જેમાં પ્રધાનપણે ગવાયું છે તે ‘ભજન’નું સ્વરૂપ છે. ‘કીર્તન’ અને ‘ભજન’ બન્નેની સામાજિકતા અલગ અલગ છે. ‘કીર્તન’ સવારથી સાંજ સુધીનું છે, જ્યારે ભજન – સાંજથી પ્રભાત સુધીનું છે. કીર્તન સાથે શેઠશાહુકાર વગેરે સુખીવર્ગ સંકળાયેલો છે, જેને આવતી કાલની ચિંતા નથી, એનાં બૈરાંછોકરાં સવારથી સાંજ હાજરી આપી શકે તેમ છે, જ્યારે ભજન સાથે રોજનું રોજ રળતો પ્રમાણમાં ગરીબ વર્ગ છે, તે સવારથી સાંજ કીર્તનમાં બેસે તો કમાવા કોણ જાય ? ઘરના દરેક સભ્યે કામે જવું પડે છે એટલે એને પ્રભુ-સ્મરણની નિરાંત રાતે જ મળે છે. આ સામાજિક સ્થિતિએ રાત્રિના પ્રહર પ્રહર મુજબનાં ભજનો આપ્યાં છે. કીર્તન અને ભજન બન્નેનો માહોલ પણ નોંધવા જેવો છે : કીર્તન બહુધા હવેલીમાં અને ભજન બહુધા ચોરે ગવાય છે. કીર્તન સગુણ-સાકારને ગાય છે એટલે સામે મૂર્તિ કે ઠાકોરજી આવ્યા, પરિણામે એને લગતી સાધનસામગ્રી: વસ્ત્રાલંકારના ઠાકમઠ, પાક પકવાન – એલચી તાંબુલની સુગંધ અને કીર્તનની ગાયકી સાથે સૂરતાલ માટે મોંઘામૂલનાં તંબૂર, વીણા, મૃદંગ, પખવાજ ઝાંઝ – આમ એક વૈભવી વાતાવરણ છે, જ્યારે ભજન સાથે ? વનમાંથી કાપેલો વાંસનો એક ટુકડો, માથે ખેતરના શેઢેથી તોડેલું તુંબુંડું, જોડ્યા ત્રણ તાર અને હે-જી, હે-જી ! અહીં તો નિરંજન નિરાકાર ગાવા છે, એમાં બાલ્ય રોનક અને રંજન કેવાં ? આમેય રિક્ત અને આમેય રિક્ત – માત્ર અંતરમાં વાગે ભડાકા ભારી ! આ રિક્તતાનો વૈભવ ભજનની આબોહવા છે. મૂલતઃ ‘ભજન’ નિર્ગુણ ધારાનું કાવ્યસ્વરૂપ છે. એમાં ટેકની પંક્તિ, જી-જી, જી-હાં અને હાં-હાં-હાંનાં રવાનુકારી આવર્તનો સાથે પરંપરાગત ઢાળ-તાલમાં ક્યાંક યોગસાધના, ક્યાંક આછું કથાનક, ગણેશ-ગુરુ મહિમા, નામાચરણ અને સમગ્ર રચના એક ઉદ્દબોધન રૂપે – અંદરની ગૂંચ ઉકેલવાની મથામણ રૂપે આવે છે. ‘ભજન’ એક વિરલ અને સદાય જીવંત કાવ્યસ્વરૂપ છે.

S

‘ભજન’ સ્વરૂપનું મૂળ શોધવા માટે આજે આપણે વર્તમાનથી ભૂત તરફ જેટલું જવાય એટલું જઈએ : ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં આજેય ભજન છે. રઘુવીર ચૌધરી, માધવ રામાનુજ અને દલપત પઢિયારે ભજનો લખ્યાં છે. હમણાં જેની ભજનરચનાઓએ વિશેષ ધ્યાન ખેંચ્યું છે તે ઊજમશી પરમાર છે. જરા પાછળ જઈએ તો મકરંદ દવે (૧૯૨૨-૨૦૦૫), સુધાંશુ (૧૯૧૩-૧૯૮૩), સરોદ (૧૯૧૪-૧૯૭૨), લલિત (૧૯૭૭-૧૯૪૭), ન્હાનાલાલ (૧૯૭૭-૧૯૪૬), સ. વિ. પાઠક (૧૯૮૭-૧૯૫૫)ની સાથે સાથે એ જ સમયગાળામાં રૂપી રામદાસ (૧૯૦૦-૧૯૪૪), ગરીબદાસ (૧૯૭૬-૧૯૫૬), સત્તાર શાહ (અ. ૧૯૪૨), માધવસાહેબ (૧૯૬૨-૧૯૪૧), મુંડિયા સ્વામી (૧૯૫૨-૧૯૨૯), દેવારામ (અ. ૧૯૪૩) વગેરે ‘ભજન’ રચનાર કવિઓ છે. આપણા ઇતિહાસગ્રંથોમાં તેમજ ‘સાહિત્યકોશ’માં ભજનકવિઓની નોંધ યોગ્ય માત્રામાં લેવાઈ નથી. જુઓ, ગાંધીજીના જન્મસમયે (૧૯૬૯) ગિરનારની ગોદમાં વેલનાથનો શિષ્ય રામૈયો અને ભૂતનાથનો શિષ્ય અજૈયો હયાત છે. ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકા પહોંચી ગયા છે અને કલાપીને ગાદીએ બેસવાની એક વરસની વાર છે ત્યારે આપણી કવિતાની એક અમર પંક્તિ ‘વીજળીના ચમકારે મોતીડાં પરોવો, પાનબાઈ !’ આપનાર ગંગાસતી સમાધિ લે છે ! અર્વાચીનોમાં આદ્ય દલપતરામના જન્મસમયે (૧૯૨૦) દાસી જીવણ હયાત છે ! જોઈ શકાશે કે અર્વાચીન કાવ્યસરિતાના વહેણ સાથે જ ભજનનું વહેણ પણ પ્રવાહિત છે.

મધ્યકાળ તો આખો ભજનથી ભર્યો ભર્યો છે. અઢારમી સદીથી માર્ગી અને રવિભાણ પરંપરા, સત્તરમીથી રામકબીરી, સોળમીથી રામાપીરની મહાપંથી ભજનધારા, પંદરમીમાં કબીર અને આપણા આદ્યકવિ નરસિંહ મહેતા લગભગ સાથે સાથે છે. આજની તારીખે આપણે નરસિંહ ઉપર આંગળી મૂકીને કહી શકીએ કે અહીં ‘ભજન’નું મૂળ છે. જોકે આમ કહેવામાં આપણે થોડો વિવેક કરવો પડશે : આપણે સ્પષ્ટ થવું ઘટે કે આજનું આપણને પરિચિત ભજનનું બાહ્ય સ્વરૂપ નરસિંહથી છે, જ્યારે ભજનના ભીતરી સ્વરૂપની સરવાણીઓ, એની જે વિષયસામગ્રી (content) છે, તેનાં મૂળિયાં નરસિંહ પૂર્વે રામાનંદ અને નાથપંથીઓમાં છે. સુવિદિત છે કે રામાનંદશિષ્ય કબીરથી ‘સંતમત’ છે, જેની પૂરેપૂરી અસર આપણા ભજન ઉપર છે, તેમ કબીરમાં જે નથી તે ગણેશવંદના અને ગુરુમહિમા પણ છે, આ તંતુઓ સીધેસીધા નાથપરંપરા સાથે છે. મૂળ તત્ત્વ ‘નિરાકાર’ હોવાની માન્યતા, એની પ્રાપ્તિ માટે યોગમાર્ગનું પ્રાધાન્ય, વિરાગીવૃત્તિથી નાદનું સેવન વગેરે વિષયસામગ્રીનાં મૂળિયાં નાથપરંપરામાં છે, તેમ રચનાનું સ્વરૂપગત સામ્ય તથા નામાભિધાન પણ ‘નાથ’માંથી રાજસ્થાની – ગુજરાતીમાં ઊતરી આવેલ જણાય છે. નાથવાણીમાં જે તાલઢાળ છે તે આજની ભજનવાણીમાં પણ મળે છે. પીતામ્બર દત્ત બડથવાલે ‘ગોરખબાની’નું જે સંપાદન આપ્યું તેમાં સબદી, તિથિ, ચૌતીસા, ગોષ્ઠિ વગેરે એ જ નામથી રામાપીરમાં અને પછીની પરંપરામાં મળે છે. જરા જુઓ, આદ્ય શંકારાચાર્યજીના ગુરુ નાથ (પાદ), જ્ઞાનદેવના ગુરુ નાથ, રામાપીરના ગુરુ નાથ – ‘નાથવાણી’ માત્ર ભજનસાહિત્યનું નહિ, રાજસ્થાની – ગુજરાતી ભાષાનું ઉદ્દગમસ્થાન પણ જણાય છે. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છને તો નાથ સાથે સીધો સંબંધ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સૌરાષ્ટ્રમાં આવીને દેહ છોડ્યો તેમ પેશાવરના ગોરખનાથે પણ સૌરાષ્ટ્રના પશ્ચિમ કિનારે ‘ગોરખમઢી’માં આવીને વિરામ લીધો છે. મત્સ્યેન્દ્રનાથ – ગોરખનાથની

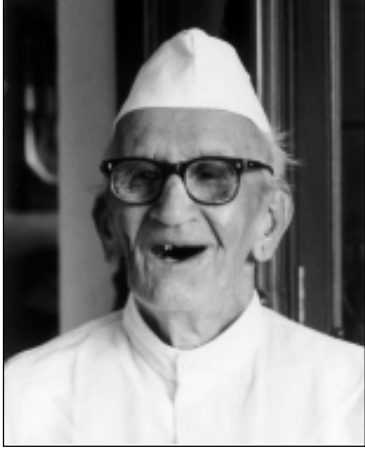
કેટકેટલી રચનાઓ આજે આપણી ભજનમંડળીઓમાં ગવાય છે ! મૌખિક પરંપરામાં કંઠોપકંઠ બોલાતી રહેતી હોવાથી મૂળની અપભ્રંશ રચનાઓ આજનું સ્વરૂપ પામી હશે. આ દિશાના વધુ અભ્યાસ માટે આપણે ધર્મવીર ભારતીનું ‘સિદ્ધ સાહિત્ય’ (હિન્દી) અને કલ્યાણી મલ્લિકનું ‘નાથ સાહિત્ય’ (બંગાળી) ગુજરાતીમાં ભાષાંતરિત કરવાં ઘટે.

‘ભજન’નાં મૂળ નાથવાણીમાં છે, પણ ભાઈ, ‘નાથવાણી’માં આ ક્યાંથી આવ્યું ? આના માટે અવૈદિક મનાતી પ્રાચીન ‘વ્રાત્ય પરંપરા’ જવાબદાર જણાય છે. સામાન્ય જનસમાજથી અલગ કંઈક અશિષ્ટ લાગતી વ્રાત્ય પરંપરા છેક વૈદિક સમયમાં સંભવતઃ ઈરાનથી પ્રવેશેલી છે. આપણી સૂર્યપૂજાની પ્રાચીન પરંપરા જુઓ. સૂર્યમંત્ર હતો, પણ તંત્ર અને મૂર્તિ, ઈરાનથી, (તે સમયે ‘ઈરાન’ આર્યાવ્રતનો એક ભાગ હતો. ‘ઈરાન’ એવા શબ્દના મૂળમાં પણ ‘આર્ય’ છે.) એક માન્યતા મુજબ શ્રીકૃષ્ણપુત્ર સામ્બ દ્વારા ભારતમાં – પ્રથમ સૌરાષ્ટ્રના ઓખામંડળમાં પ્રવેશી છે. આપણી મુખ્ય પરંપરા કરતાં એનું વૈચિત્ર્ય જુઓ, બૂટ-પગરખાં-ઉપાન આપણે મંદિરની – ધર્મસ્થળની બહાર ઉતારવાનાં છે, જ્યારે ખુદ સૂર્યદેવતા પગમાં હોલબૂટ સાથે મંદિરમાં બિરાજે છે. આ વ્રાત્ય પરંપરા છે, એમાં સ્થાપિત મૂલ્યોથી અલગ એવો વહેવાર થાય છે. આ વ્રાત્યની અસરથી જ વજ્રયાન અને બાઉલ પરંપરા છે. આપણે ત્યાં ભજન સાથે વણાયેલી ‘જતી-સતી’ની પરંપરા કંઈક આવા રંગ ધરાવે છે. રામાપીર સાથે ડાળલડે, જેસલ સાથે તોરલ, માલદે સાથે રૂપાંદ – આમ દેવતણખી-દેવળદે, લાખો-લોચણ વગેરે યુગ્મો પ્રસિદ્ધ છે. આજે પણ ગિરનારમાં યોજાતા ‘સવરામંડપ’માં એકલી સ્ત્રી કે એકલો પુરુષ પ્રવેશી શકતા નથી. ભાંડારકર જેવા વિદ્વાનો તો હડપ્પા – મોહેજોદડોના શૈવાવશેષો વ્રાત્ય પરંપરાના હોવાનું અનુમાન કરે છે, જે ઉત્તરકાળમાં ‘શૈવમત’ તરીકે વિકસી આવેલ છે. આમ ‘ભજન’નાં મૂળ સિન્ધુ સભ્યતાની પણ પૂર્વે છે. હાલના તબક્કે આપણે આવું વિધાન કરી શકીએ કે આજનું ‘ભજન’ સ્વરૂપ નરસિંહ પછી ક્રમશઃ બંધાતું આવ્યું છે, જ્યારે એનાં મૂળ અથવા સ્રાવક્ષેત્ર (Catchment Area) સિન્ધુ સભ્યતા – જેટલા પ્રાચીનકાળમાં અને ‘વ્રાત્ય’ જેવી વિશિષ્ટ વિચારધારામાં છે.

r

ઉપદેશ આપનારા ઘણા હોય છે, પણ વાચકના આનંદનાં સ્થાનો સમજીને સમભાવપૂર્વક એમને એ ખોરાક પૂરો પાડનારા વિરલ હોય છે. અનુવાદક્ષેત્રે રમણલાલ સોનીએ યોગ્ય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે. બાળકના મનોભાવોને ઓળખવામાં એમની પ્રતિભા ફાવી ગઈ છે.

– કાકાસાહેબ કાલેલકર

કોઈ ક્રિકેટર એક રન માટે સદી ચૂકે તેમ, શ્રી રમણલાલ સોની તા. ૨૦-૯-૨૦૦૬ના રોજ ૯૯ની વયે ચાલી નીકળેલા. એમના શબ પર એક પણ ફૂલ મુકાયેલું નહોતું; કોઈ સ્વજન ફૂલો લઈને આવતા તો રમણલાલ સોનીના દીકરા શ્રીરામ નમ્રતાપૂર્વક ‘ના’ પાડતા કે બાપુજીએ ‘ના’ પાડેલી. શ્રી રમણલાલ સોનીએ વસિયતનામામાં લખેલું કે પોતાના મૃતદેહ પર ફૂલો નહિ ચઢાવવાં. એમના જીવનની સાદગી આમ, અંતિમ વિદાય સુધી જળવાયેલી. થાય કે, રમણલાલે અવસાન પછી પોતાને ફૂલ નહિ ચઢાવવાનું કેમ કહ્યું હશે ?!

આનો જવાબ આપણને એમની કેફિયતમાંથી મળે છે -

‘...તે કાળે ફૂલનું મને ઘણું આકર્ષણ હતું.... એક દિવસ એક છોડ પર ફૂલ જોઈ હું ચૂંટવા ગયો તો ફૂલ જાણે ડોકી હલાવી ‘ના ! ના !’ કરવા લાગ્યું ! બસ, તે દિવસથી મેં ફૂલ ચૂંટવાનું છોડ્યું તે આજ દિન લગી કદી ફૂલ ચૂંટ્યું નથી. એક વાર એક સંતના જન્મોત્સવમાં મારે જવાનું થયું ત્યારે રસ્તો આખો ગુલાબનાં ફૂલોની પાંખડીઓથી છાઈ દીધેલો જોઈ જે વ્યથા અનુભવી તે હજી શમી નથી.’

- આવું કવિહૈયું હતું એમનું.

પાતળો ઊંચો દેહ. લંબગોળ મુખ. માથે ગાંધીટોપી. ભીતર પણ ગાંધી વસેલા. અણિયાળું નાક. બાળકની જેમ ખડખડાટ હસતું મોં. સદા પ્રસન્ન. આંખોમાં નર્યું વિસ્મય ટમટમે. નજરમાંથી સતત હેત વરસે.

૯૯ની વયે જો એમની વિદાય ન થઈ હોત તો તેઓ તા. ૩૦-૧-૨૦૦૮ના રોજ ઉજવાયેલા જન્મશતાબ્દીના કાર્યક્રમમાં બેઠા હોત, ખાદીનો સફેદ ઝભ્ભો ને સફેદ ટોપી પહેરીને, બાળક જેવું સ્મિત વેરતા, સહુને વહાલ કરતા...સ્થૂળ રૂપે ભલે એમની હાજરી નથી; પરંતુ આપણા સૌના હૈયામાં એમની હૂંફાળી હાજરી છે. ને શબ્દદેહે, અક્ષરદેહે તો તેઓ ચિરંજીવ છે.

શ્રી રમણલાલ સોનીનો જન્મ મોડાસા પાસે કોકાપુર ગામમાં તા. ૨૫-૧-૧૯૦૮ના રોજ થયો હતો. ૧૨ વર્ષની વયથી એમણે ખાદી પહેરવી શરૂ કરી હતી. શાળાના શિક્ષકોને યાદ કરતાં એમણે ૧૯૯૭માં રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક સ્વીકારતાં કહેલું -

‘અમારી અંગ્રેજી શાળાના એ શિક્ષકોને યાદ કરતાં આજે એમના પ્રત્યે અહોભાવથી મસ્તક નમે છે. એમના પગારો કેટલા ટૂંકા, સરાસરી ત્રીસ કે પાત્રીસ, છતાં કોઈ ટ્યૂશન કરે નહિ, શાળાના સમય બહાર પણ ગમે ત્યારે એમની પાસે શીખવા જઈ શકાય.’

શાળાજીવન દરમિયાન એક બાજુ એમને આવા શિક્ષકોનું સાન્નિધ્ય મળેલું ને બીજી બાજુ વાતાવરણમાં મહાત્મા ગાંધી મળેલા ! ત્યારથી ગાંધીસંસ્કાર એમના હૈયામાં, લોહીમાં ભળેલા.

એમની બાને વાર્તાઓ આવડતી. માના મોંએ વાર્તાઓ સાંભળવાના લોભે તેઓ મા સાથે ઘંટી તાણવા બેસતા અને ઘંટીના થાળામાં જામતી રેશમ જેવી લોટની પાળ્યો ભાંગતા ! અગિયારેક વર્ષની વયે એક બ્રાહ્મણ પાસેથી મળેલું પ્રેમાનંદનું ‘નળાખ્યાન’ એમણે ટોડલે મૂકેલા કોડિયાના અજવાળે ઊભા ઊભા વાંચેલું ! પૂરું થયું ત્યારે ઘરનાં બધાં ઊંઘી ગયેલાં ! આમ, પ્રેમાનંદ, શામળ ભટ્ટ, વૈષ્ણવ કવિઓ, રમણભાઈ નીલકંઠ આદિના સાહિત્ય સંસ્કાર એમણે ઝીલ્યા.

૧૯૨૪માં તેઓ મૅટ્રિક થયા. ૧૯૨૮માં તેઓ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના ગ્રામસેવા મંદિરમાં ભણવા દાખલ થયા ત્યારે કાકાસાહેબ કાલેલકર આચાર્ય હતા ને પહેલે દિવસે પહેલો પાઠ ગાંધીજીએ લીધેલો ને પ્રશ્ન કરેલો કે તમારામાંથી ગામડામાં કોણ રહેશે ? ત્યારે રમણલાલે તરત હાથ ઊંચો કરેલો ને પછીથી એ સંકલ્પ પાર પાડેલો. મોડાસા હાઈસ્કૂલમાં તેઓ શિક્ષક બન્યા ને ભણાવવાની સાથે ઘણુંબધું ભણતા ગયા. પણ પછી ૧૯૩૦માં ગાંધીજીની દાંડીકૂચ અને મીઠાનો સત્યાગ્રહ. રમણલાલે નોકરી છોડી ને સત્યાગ્રહની લડતમાં ઝંપલાવ્યું. ધોલેરા જઈને ત્યાંની ખાડીમાંથી મીઠું લીધું અને મોડાસામાં જાહેરસભામાં એ મીઠાનું વેચાણ કર્યું ને અનેક કાનૂનોનો સવિનય ભંગ કરી તેઓ જેલમાં ગયા. જેલમાંથી છૂટ્યા બાદ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાયા.

૧૯૩૨માં સત્યાગ્રહની લડત વખતે તેઓ ફરી જેલમાં ગયા. યરવડાની આ જેલ તેમને ખૂબ ફળી. જેલમાં એમને ગાંધીજીના ચિરંજીવી રામદાસ ગાંધીનો નિકટનો સહવાસ મળ્યો તથા નગીનદાસ પારેખ મળ્યા. જેલમાં નગીનદાસ પારેખ ભોગીલાલ ગાંધીને બંગાળી શીખવતા. રમણલાલ પણ એમાં જોડાયા ને બંગાળી શીખ્યા. આમ યરવડા જેલવાસ દરમિયાન તેઓ નગીનદાસ પારેખ પાસેથી અનુવાદ-દીક્ષા પામ્યા. બંગાળી શીખ્યા પછી બેસી રહે એ રમણલાલ સોની નહિ. લેખકોની મોટામાં મોટી નબળાઈ યશની કામના છે. પરંતુ નગીનદાસ આ નબળાઈના સામે છેડે. નગીનદાસે શરદબાબુ કૃત ‘શ્રીકાન્ત’નો અનુવાદ પોતે કરેલો, છતાં રમણલાલ પાસે અનુવાદ કરાવ્યો અને પોતાના અનુવાદની કોઈને ખબર પડવા દીધી નહિ. યશનો ત્યાગ કરવો એ સહેલું નથી. રમણલાલને પણ યશ કે પદનો મોહ નહોતો. બસ, નિષ્કામ વૃત્તિથી કર્મ કર્યાં કરવું, સ્વધર્મ બજાવ્યા કરવો. રમણલાલ સોનીએ નોંધ્યું છે -

‘હું માત્ર બાળલેખક છું - બાળ પણ ખરો અને બાળ-સાહિત્યનો લેખક પણ ખરો. મારે મન એ ઘણી મોટી પદવી છે. એ પદવીને પાત્ર થવામાં મારા પુરુષાર્થ કરતાં એ પુરુષાર્થની પાછળ રહેલા કોઈ અગોચર પરમ તત્ત્વનો હાથ મને વધારે દેખાય છે.’

બંગાળી શીખ્યા બાદ એમણે શરદબાબુના ‘સ્વામી’, ‘શ્રીકાન્ત’, ‘શેષ પ્રશ્ન’, ‘લેણદેણ’, ‘નિષ્કૃતિ’ વગેરે નાનામોટા થઈને વીસેક ગ્રંથોને તેમજ રવીન્દ્રનાથના ‘ગોરા’, ‘ચોખેરબાલિ’, ‘ચિરકુમાર સભા’ તથા ‘ગલ્પગુચ્છ’ના ત્રણે ભાગની ૮૬ જેટલી વાર્તાઓને ગુજરાતીમાં ઉતારી-અવતારી છે. તારાશંકર બંદોપાધ્યાય, દિલીપકુમાર રાય, ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, નરેશચંદ્ર સેનગુપ્ત વગેરે બંગાળી લેખકોનાય કેટલાક ગ્રંથોનો તેમણે અનુવાદ કર્યો છે. અનુવાદ કરતી વેળા ઘણી વાર એમની આંખો ભીની થઈ છે. રવીન્દ્રનાથની કૃતિઓનો અનુવાદ કરતાં એમણે કોઈ દિવ્યતાનો સ્પર્શ અનુભવ્યો છે. ૧૯૮૨માં સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી દ્વારા એમને અનુવાદ-પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયેલું. રમણલાલ સોનીનાં પુત્રવધૂ શ્રીમતી રેણુકાબહેન પણ સસરા પાસેથી અનુવાદ કળાની દીક્ષા પામ્યાં છે અને રેણુકાબહેનનેય દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીનું પારિતોષિક મળ્યું છે.

થોડો સમય અમદાવાદ બાલમંદિરની નોકરી કર્યા પછી તેઓ ફરી મોડાસાની હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક બન્યા. વળી નોકરી છોડી ભણવાનું શરૂ કર્યું. આગ્રા યુનિ.માં બી.એ. (૧૯૪૦), મુંબઈ યુનિ.માં બી.ટી. (૧૯૪૨); ત્યારપછી મોડાસા હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક અને પછી એકાદ વર્ષ હેડમાસ્ટરની નોકરી કરી. પણ સ્કૂલના સંચાલક મંડળમાં ચાલતી ખટપટોથી કંટાળી રાજીનામું આપી દીધું અને સંકલ્પ કર્યો કે હવે ક્યાંય નોકરી કરવી નહિ – ૧-૧-૧૯૪૫. ત્યાર પછી એમણે કલમને ખોળે માથું મૂક્યું. ને બાળસાહિત્યના સર્જન દ્વારા તેઓ એકાદ શાળાનાં જ બાળકોને નહિ, પણ અસંખ્ય બાળકોને કેળવણી આપતા રહ્યા.

અત્યારના સાહિત્યકારો રાજકારણમાં આવીને લોકસેવા કરવાથી દૂર રહે છે, પણ સાહિત્યનું રાજકારણ ખેલે છે. જ્યારે રમણલાલ સોનીએ લોકસેવા માટે, રાજકારણમાં ઝંપલાવેલું. રાજકીય ક્ષેત્રને એમણે સામાજિક સેવાના ક્ષેત્ર તરીકે સ્વીકારેલું. ૧૯૫૨થી ૧૯૫૭ દરમિયાન તેમણે મુંબઈ રાજ્યની ધારાસભામાં પોતાના પ્રદેશનું પ્રતિનિધિત્વ કરેલું. ખેડૂતો તથા હરિજનોના ઉદ્ધાર માટે કામ કર્યું. ત્યારબાદ રાજકારણ છોડ્યું પણ સમાજસેવાનું કામ ચાલુ રાખ્યું. મોડાસાને જ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવ્યું ને પચાસથી વધારે વર્ષ જનસેવાનું કાર્ય કર્યું. મોડાસામાં સાર્વજનિક હોસ્પિટલ, બાલ મંદિર, મહિલા મંદિર, ટેકનિકલ કમર્શિયલ હાઈસ્કૂલ, આઈ.ટી.આઈ., વિવિધ વિદ્યાશાખાની કોલેજોની સ્થાપના, મોડાસામાં વીજળીઘર, વોટર વર્ક્સ અને ભૂગર્ભ ગટરની યોજના આણવામાં, શામળાજીમાં ‘શ્યામ સરોવર’નું નિર્માણ કરી મોડાસા તાલુકાની બાવીસ હજાર એકર જમીનને પાણીની સુવિધા કરી આપવામાં, ત્યાં ચાર ધોરી માર્ગો મંજૂર કરાવી કામ હાથ લેવડાવવામાં, મોડાસાની રેલવેની જરૂરિયાત ભારત સરકાર પાસે સ્વીકારાવવામાં - આમ, વિવિધ ક્ષેત્રે તેમણે નિઃસ્વાર્થ જનસેવાનું કામ કર્યું છે ને સાથે સાથે સર્જન - અનુવાદ દ્વારા બાળસેવા, કેળવણી, તથા સાહિત્યસેવાનાં કામો તો ખરાં જ.

ઈસપની એક જાણીતી વાર્તા છે - શિયાળ કાગડાનાં ખોટાં વખાણ કરે ને એના મોંમાંથી પૂરી પડાવી લે છે. રમણલાલના મોંએ આ વાર્તા સાંભળી કોઈ બાળકી બોલી હતી - ‘ખોટાં વખાણ કરી શિયાળ કેવું ફાવી ગયું !’ આ પછી રમણલાલ સોની આ વાર્તાનો અંત બદલે છે -

‘ડાઘિયો કૂતરો સૂતો સૂતો આ જોતો હતો. શિયાળ પૂરી લેવા દોડ્યો કે ડાઘિયો

એની પાછળ પડ્યો. શિયાળ પૂરી મેલીને ભાગ્યો. દરમિયાન એક ગાય ચરતી ચરતી આવી ને એ પૂરી ખાઈ ગઈ.’

આમ શિયાળની યુક્તિ ફળી નહિ - એ દ્વારા લેખકે મૂલ્યોની કેળવણી આપવાનું જે કાર્ય કર્યું તે મહત્ત્વનું છે. આ બાળલેખકે એમની બાળવાર્તાઓમાં સીધો બોધ નથી આપ્યો, પણ વાર્તામાંથી બાળક મૂલ્યો શીખે એની સતત કાળજી રાખી છે. એમણે લખ્યું છે - ‘બાળમન પણ મૂલ્યોનું મૂલ્ય સમજતું થાય એ બાલસાહિત્યકારે જોવાનું છે એવું હું માનું છું.’

રમણલાલ સોનીએ પોતાની બાળસાહિત્યની સર્જનપ્રક્રિયા વિશે વાત કરતાં લખ્યું છે - ‘ઘણી વાર બાલવાર્તા કે બાલકવિતા લખતાં મેં એવું અનુભવ્યું છે જાણે એક એક શબ્દ માથું ઊંચકીને મારી ઊલટતપાસ કરે છે કે મને અહીં કેમ મૂક્યો છે ? વાર્તા કે કવિતાનો એક એક વિચાર સ્વતંત્ર અદા ધારણ કરી પડકાર કરે છે કે મારો અહીં શ્વાસ રૂંધાય છે, હું અહીં પુરાઈ રહેવા નથી ઇચ્છતો, મારે વિહરવું છે, મને વાર્તામાં જ રમતો રહેવા દો. પરિણામે મેં એકની એક વાર્તા અનેક વાર લખી છે.....આમ લખી લખીને મેં મારી બાળવાર્તાનું સ્વરૂપ ઘડ્યું છે. ખરું કહું તો એ સ્વરૂપ ઘડનાર હું નથી, વાર્તા પોતે છે. પોતે કેવી રીતે પ્રગટ થવું, વિસ્તરવું ને પૂર્ણ થવું તે વાર્તા પોતે નક્કી કરે છે.’

આ લેખક મનથી સાગરખેડુ, રણખેડુ, પહાડખેડુ બનીને દેશ-વિદેશ ખૂંટી વળ્યા છે ને જે મહામૂલાં વાર્તારત્નો મળ્યાં તેને વાન-વાઘા બદલીને ગુજરાતી બાળકોને ધર્યાં છે. આ રીતે એમણે લગભગ સાઠસિત્તેર દેશોની વાર્તાઓ ‘વિશ્વની લોકકથાઓ’માં સંઘરી છે. કુલ મળીને એમણે બાલસાહિત્યનાં પચાસેક પુસ્તકો આપ્યાં છે.

ગલબા શિયાળનાં પરાક્રમો, ભૂરિયો ભોટ, બાળજોડકણાં, બાળકાવ્યો, રમૂજકથાઓ, હાન્સ એન્ડરસન પરીકથાઓ, કથાસાગર, એચ.જી.વેલ્સની વિજ્ઞાનકથાઓનું રૂપાન્તર - ટાઇમમશીન અને બંધસ્થાન, ઓસ્કર વાઇલ્ડની બાળ-ક્રિશોર કથાઓનું રૂપાન્તર - સ્વાર્થારાક્ષસ, શેરલોક હોમ્સની રિટેક્ટલ કથાવલિ, અરેબિયન નાઇટ્સની વાર્તાઓ, ઇસપકથાઓ હિતોપદેશની વાર્તાઓ, પંચતંત્રની વાર્તાઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ લખ્યું છે -

“રમણલાલ સોનીના સાહિત્યમાં કલ્પના, વસ્તુ અને નિર્માણનું વૈવિધ્ય છે; ભાષા-શૈલી અને સંસ્કાર-પ્રતિભાવમાં શિષ્ટતા છે; ક્યાંય ઉચ્ચ મૂલ્યનો દ્રોહ નથી કે તે માટે તુચ્છ ભાવ નથી. વિષયવૈવિધ્ય અને વિપુલતાનો તેમ જ ભાષાશૈલી અને રસવત્તાનો ખ્યાલ રાખીએ તો ગુજરાતી બાલસાહિત્યના લેખકોમાં તેમનું સ્થાન મોખરે છે, કદાચ અગ્રતમ છે.”

નગીનદાસ પારેખે નોંધ્યું છે -

‘રમણલાલ સોની પાસે સ્વાભાવિક પ્રવાહી રૂઢ ગુજરાતી ભાષા છે, વાર્તા કહેવાની સરસ હથોટી છે, સાચાં જીવનમૂલ્યો વિશે જાગ્રત આદર છે. એથી તેમની રચનાઓ ભાવ અને ભાષા બંને દૃષ્ટિએ આસ્વાદ્ય બને છે. એમના બાલસાહિત્યમાં વિનોદ છે, કુતૂહલ છે, મસ્તી છે; એમની પાસે સ્વાભાવિક પ્રવાહી રૂઢ ગુજરાતી ભાષા છે.’

પ્રૌઢ સાહિત્યનાં એમણે પંદરેક પુસ્તકો આપ્યાં છે. જેમાં ‘રામાયણ કથામંગલ’, ‘ભાગવત કથામંગલ’, ‘સંતસાગર’, ‘વિશ્વ લોકકથામંજરી’, ‘ચમત્કારો આજે પણ બને છે.’, ‘પિતા પહેલા ગુરુ’, ‘માતા મહાતીર્થ’, ‘સુભાષિતસંહિતા’ આદિનો સમાવેશ થાય છે.

‘રાખનું પંખી’ નામે તેમણે આત્મચરિત્ર પણ રચ્યું છે. સમજણ થયા ત્યારથી તેઓ ગીતાપાઠ કરતા. તેમણે ગીતા પચાવેલી. સાક્ષીભાવ કેળવેલો. સ્વધર્મની પાકી સમજણ. કર્મના સિદ્ધાંતો તથા ઋણાનુબંધનો અંદરથી સ્વીકાર. માનવ, પશુ, પંખી, વનસ્પતિ... બધાંયને અનહદ ચાહવા માટે અને ફળની અપેક્ષા વિના છેવટ સુધી કર્મ કરવા માટે જ જાણે જન્મ લીધો હોય. આંખોનું તેજ ભલે ઓછું થતું ગયું, પણ ભીતરનું તેજ સતત વધતું રહ્યું. આંખોનું તેજ સાવ ક્ષીણ થયું, દેખાતું નહોતું, કાન પણ કામ કરતા નહોતા. ત્યારેય તેઓ રાઈટિંગ પેડ પરના કાગળ પર ફૂટપટ્ટીની મદદથી લખતા, જેથી એક લીટીની ઉપર બીજી લીટી લખાઈ ન જાય. એમને બે પુત્રો – શ્રીરામ અને જયરામ ! આપણને અજામિલ અને તેનો પુત્ર નારાયણ તરત યાદ આવે. ઈશ્વરમાં તથા મનુષ્યમાં અખૂટ શ્રદ્ધા. એમની ભીતરથી સર્વને માટે પ્રેમ અને કરુણા વહે. જે કોઈ એમને મળવા જાય, એમનાં સ્નેહ-લાડવહાલ પામે... ભેટે; હીંચકા પર પાસે બેસાડે.... હાથમાં હાથ લઈ દબાવી રાખે...ક્યાંય સુધી હાથ છોડે નહિ. એમના સ્પર્શમાં એમનું હુંફાળું હૈયું પમાય.

૧૯૮૭માં રજણિતરામ સુવર્ણચંદ્રક સ્વીકારતાં એમણે કહેલું – “હું માનું છું કે સાહિત્ય અને કલાની સૃષ્ટિ બધી ભગવાનના તેજના સ્પર્શની લીલા છે.”

માનવજીવનની ભીતરના વિકાસ માટે, ભીતરના ભેજ અને તેજ માટે, બાળકો માટે તેમજ મોટેરાંઓ માટે એમણે સતત કામ કર્યું – ફળની અપેક્ષા વિના...અને કદાચ આગામી કામો કરવા માટે આ વૃદ્ધ ખોળિયું ખપ નહિ લાગે એવું લાગતાં તેઓ ચાલી નીકળ્યા હશે ?!

માનવ માટે, સમાજ માટે, સાહિત્ય માટે, મૂલ્યો, સાત્ત્વિકતા, અધ્યાત્મ માટે આટલાટલાં કામો કરનારા કર્મયોગી એવા રમણલાલ સોનીને પ્રણામ.

r

સાહિત્યના ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપ દ્વારા રમણભાઈએ ગુજરાતને ઘણું ઘણું આપ્યું છે મૌલિક તેમજ અનૂદિત. જે કંઈ જ્યાંથી સારું મળી આવ્યું એને એમણે જનતા-સુલભ કરી આપ્યું છે. મેળવવું અને પાથરી દેવું, વાવરવું એ જ જાણે કે એમનો કર્મયોગ. બાહ્ય જીવનની, કીર્તિ આદિની કોઈ અપેક્ષા નહિ, આવી મળે તોય પદ્મપત્ર પર ઝરતા તુષારબિન્દુ સમાન એમના મને. એમણે જે દર્શન કરાવ્યું છે તે અન્યને માટે આંગળ ચીંધવા જેવું જરૂર બની રહેશે.

– રાજેન્દ્ર શાહ

સર્જકવિશેષ

ધૂમકેતુવિશેષ

ધીરેન્દ્ર મહેતા

ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોશી કે પછી શિક્ષક તરીકે ઓળખાવતું નામ જોશીભાઈ, એ બન્ને તવારીખની બાબત છે; વાચકોને હેયે પેઢી દર પેઢી કોતરાયેલું નામ તો ધૂમકેતુ. આ સર્જકનામ એમને ક્યાંથી જડ્યું હશે એ વિશે અનુમાન થયેલું છે. એ નામ એમને કેમ પસંદ પડ્યું હશે એની તો ચોક્કસ ખબર નથી, એમની એકાકી અને અલગાારી પ્રકૃતિને એ અનુકૂળ આવ્યું હોય એમ કલ્પી શકાય. પણ ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાના આકાશમાં એ નામ અર્થપૂર્ણ સાબિત થયું છે એટલું તો ચોક્કસ. હા, પૂર્વાકાશમાં ત્રણચાર તારકો ઝબક્યા હતા ખરા પરંતુ તેજોમય દીર્ઘ વિસોટો તો ધૂમકેતુનો.

જેવું સાર્થક એમનું ઉપનામ એવું જ સાર્થક એમના પ્રથમ વાર્તાસંચયનું નામ પણ છે : ‘તણખા.’ પહેલા ચારેય સંગ્રહનું નામ એમણે એ જ રાખ્યું અને સંગ્રહને માટે સંજ્ઞા યોજી ‘મંડળ.’ પણ એ સંજ્ઞાની એ કાવ્યાત્મકતા જે ગ્રહણ ન કરી શક્યા એવા કેટલાય વાચકો સંગ્રહનું નામ ‘તણખામંડળ’ હજુ આજ સુધી સમજી બેઠા છે અને કહે છે, ‘તણખામંડળ’ ભાગ-૧ !

‘તણખા’ નામની ધૂમકેતુની કોઈ વાર્તા નથી, જેના પરથી, સામાન્ય રીતે બને છે તેમ, એમણે સંગ્રહનું આ નામાભિધાન કરેલું હોય. આ શબ્દ દ્વારા એમને એક કલાસ્વરૂપ તરીકે ટૂંકી વાર્તાની જે વ્યાવર્તક વિશેષતા છે એ સૂચવવી છે. મંડળ-૧ની પ્રસ્તાવનામાં ટૂંકી વાર્તાની વ્યાખ્યા આપતાં એમણે એ સૂચવી છે –

‘જે વીજળીના ચમકારાની પેઠે એક દષ્ટિબિંદુ રજૂ કરતાં કરતાં સોંસરવી નીકળી જાય, અને બીજી ઝાઝી લપછપ વિના અંગુલિનિર્દેશ કરીને સૂતેલી લાગણીઓ જગાડી, વાંચનારની આસપાસ એક નવી જ કાલ્પનિક સૃષ્ટિ ઘડી કાઢે, એ ટૂંકી વાર્તા. નવલકથા જે કહેવાનું હોય તે કહી નાખે છે; ટૂંકી વાર્તા કલ્પના અને લાગણીઓ જગાવીને જે કહેવાનું હોય તેનો માત્ર ધ્વનિ જ – તણખો જ મૂકે છે.’ ઉમાશંકર પોતે આપેલી ટૂંકી વાર્તાની વ્યાખ્યામાં પછીથી એનો ‘અનુભૂતિકણ’ તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે – ‘ટૂંકી વાર્તા એટલે અનુભૂતિકણ.’

ધૂમકેતુ આ રીતે ટૂંકી વાર્તામાં ધ્વનિતત્ત્વનો, સૂચનક્ષમતા અને સૂચનાત્મકતાનો મહિમા કરે છે અને તેના હાર્દને પકડે છે એ સમયસંદર્ભમાં મોટી અને મહત્ત્વની વાત હતી, કેમ કે એમની પહેલાં લખાયેલી વાર્તાઓ બોધાત્મક હતી, એટલે એમાં આ કલાસ્વરૂપનો વિશેષ જોવા મળતો ન હતો.

આ વ્યાખ્યામાં એક સ્વરૂપ લેખે ટૂંકી વાર્તાની બીજી કેટલીક વિશેષતાઓના નિર્દેશ પણ થયેલા છે : એની લક્ષ્યક્યતા અને લક્ષ્યગામિતા, એનું કથનકેન્દ્ર, પ્રમાણભાન, રસનિષ્પત્તિ, નવીનતા. ખૂબ જ સંક્ષેપમાં ધૂમકેતુ ટૂંકી વાર્તાનાં મહત્ત્વનાં લગભગ બધાં જ લક્ષણો ચીંધી બતાવે છે, જેથી આજે પણ અસમ્મત થવા જેવું નથી. આથી જ વિદ્યાર્થી

હોય કે વિદ્વાન અધ્યાપક, લગભગ દરેકને ટૂંકી વાર્તાના સ્વરૂપને સમજવામાં આ વ્યાખ્યા હરહંમેશ ઉપયોગી થઈ છે.

ટૂંકી વાર્તાના સ્વરૂપને સમજવાનો ધૂમકેતુએ નિષ્ઠાપૂર્વક અભ્યાસપૂર્ણ પ્રયત્ન કર્યો છે એનો ખ્યાલ 'તણખા'ની પ્રસ્તાવનાઓ વાંચતાં આવે છે. એ વખતના પશ્ચિમના ટૂંકી વાર્તાના મુખ્ય લેખકોની વાર્તાકલાને પામવાનું એમનું વલણ છે. મંડળ-૧ની પ્રસ્તાવનામાં ટૂંકી વાર્તાની વ્યાખ્યા આપ્યા પછી તરત એક અંગ્રેજી અવતરણ ટાંકીને એ આવા સંકુલ-સ્વરૂપના ભાવકની સજ્જતાની અપેક્ષા વ્યક્ત કરે છે : તે સંવેદનશીલ (impressible), સહૃદય (emotional) અને કુશાગ્ર બુદ્ધિમાન (swiftly intelligent) હોવો જોઈએ.

મહત્ત્વની વાત એ છે કે એક સર્જક લેખે ધૂમકેતુ એ સત્ય બરોબર સમજે અને સ્વીકારે છે કે કોઈ પણ કલાકૃતિને નિયમોમાં બાંધી શકાતી નથી, એ સ્વાયત્ત હોય છે :

'ખરી રીતે તો સાચી કલાની દરેક કૃતિને પોતપોતાના જ નિયમો હોય છે.' દરેક કૃતિને પોતાનું આગવું સૌંદર્ય હોય છે અને એ કેવું રહસ્યમય હોય છે એ ધૂમકેતુએ પોતાની રંગદર્શી ઢબે સમજાવ્યું છે : "એક જ સાળુ અનેક સ્ત્રી પહેરે, પણ તેમાંથી એક જ પહેરનારી તે સાળુને એવી ઢબછબ, રીતભાત, સ્વચ્છતા, મર્યાદા, પ્રસારણ અને સંક્રોચનથી ઓઢી લે, કે કોઈ પણ એમ કહી શકે કે આ પહેરવેશમાં એવું 'કાંઈક' છે કે જે બીજા કોઈનામાં નથી; એ 'કાંઈક' કલાનો આત્મા છે;"

'તણખા'મંડળ-૧ની બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં એમણે બે વાર્તાઓની સામગ્રી અંગે નોંધ આપેલી છે એમાં એમની સામાજિક જાગૃક્તા દેખાય છે. કલાની સાથોસાથ વાર્તા માનવજીવનની નિકટ રહે એ પણ ધૂમકેતુને અભીષ્ટ હતું : "આ સૃષ્ટિ એટલી રમણીય છે, અને એમાં પ્રજાજીવનનાં સુખદુઃખનાં, શ્રદ્ધાનાં, અજ્ઞાનનાં, ભોળપણનાં, કુરિવાજોનાં જુદાં જુદાં મૂળતત્ત્વો એવાં તો સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે કે તેમાંથી જે નવી દષ્ટિ મળે તે નવા સર્જનમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી શકે. એક મિત્રે કહ્યું હતું કે ટૂંકી વાર્તાઓનો સુંદરમાં સુંદર ફાલ ઊતરે ત્યારે પ્રજાજીવન પલટો લે છે એમ સમજવું."

ધૂમકેતુ વાર્તાના કેન્દ્રમાં પાત્રને મૂકે છે, અને તેને જ લક્ષ્યસ્થાને મૂકીને એ સૃષ્ટિને વિકસાવે છે અને માનવજીવન તેમજ સમાજના અનેક ખૂણાને અજવાળે છે એમાં એમનો આ પ્રકારનો ખ્યાલ પ્રવર્તતો જણાય છે. એના વિવિધ રંગો જોઈને ચુનીલાલ મડિયાએ કહેલું : "આપણા સમાજના જુદા જુદા થરોમાં જીવનનો જેટલો પરિચય ધૂમકેતુને છે એટલો ભાગ્યે જ એમના કોઈ સમકાલીન વાર્તાકારને હશે. ધૂમકેતુની બધી વાર્તાઓમાંનાં પાત્રો ભેગાં કરવામાં આવે તો ગામડાનાં 'અઢારે વરણ' અને 'તેર તાંસળી'ના આદમીઓ એમાંથી અવશ્ય મળી રહે."

અને આ સમાજ કેવો હતો ? ઉદ્યોગીકરણ અને શહેરીકરણનાં પરિણામો એમાં દેખાવા લાગ્યાં હતાં. અલી ડોસો, ભૈયાદાદા, જુમો ભિસ્તી આદિ "પલટો લઈ રહેલા પ્રજાજીવન"ની જ નીપજ છે એમ કહી શકાય. ધૂમકેતુ એને માટે 'વાતાવરણ' એવી સંજ્ઞા યોજે છે :

'સર્જન અને જીવન નિયમ કરતાં વાતાવરણ પર જ વધારે આધાર રાખે છે, એ સત્ય ટૂંકી વાર્તાની કલામાં પણ સર્વમાન્ય બની રહેશે.'

આ સંદર્ભને લક્ષમાં લઈને ધૂમકેતુની પાત્રસૃષ્ટિને વાસ્તવિક નહિ પરંતુ નરી ઊર્મિશીલ કે ભાવનારંગી કહેતાં પહેલાં જરા થોભવા જેવું છે. આપણા ટૂંકી વાર્તાના સાહિત્યમાંથી આવાં અમર પાત્રો બીજાં કેટલાં મળે ? મારા હૃદયમાં અલી ડોસાનું સ્થાન કાબુલીવાલાની જોડાજોડ છે. વાર્તાના આરંભે એનું વર્ણન કરતાં લેખક 'એક વૃદ્ધ ડોસો' એવો પ્રયોગ કરે છે એમાં આપણે પુનરુક્તિ દોષ જોયો છે પરંતુ મને એમાં 'વૃદ્ધ' વિશેષણ તરીકે અને 'ડોસો' વિશેષ તરીકે લેવું ગમે : અલી માત્ર ઉંમરને કારણે નહિ, સ્થિતિએ પણ વૃદ્ધ છે, વાર્તામાં પછી એનું એ જ રીતનું ચિત્રણ છે. શ્રીધરાણીએ ગાંધીજી માટે 'જુવાન ડોસલો' પ્રયોગ કર્યો હતો એમ આ 'વૃદ્ધ ડોસો'. અલીનું પાત્ર કેન્દ્રસ્થ હોવાથી આ વાર્તા 'કોચમીન અલી ડોસા', એ શીર્ષકથી પણ છપાયેલી, મૂળ શીર્ષક છે 'પોસ્ટઓફિસ' અને અંગ્રેજીમાં અનુવાદનું 'ધ લેટર'. શીર્ષક પ્રમાણે ફોક્સ બદલાય છે પણ ખૂબી એ છે કે આ ત્રણેય શીર્ષક સાર્થક છે : પોસ્ટઓફિસ - આ નવા જમાનાએ સંદેશાવ્યવહારને સુગમ કર્યો પરંતુ એનું તંત્ર કેવું બધિર ! એના પ્રતીકરૂપ આ સ્થળ ! પત્ર, એ જાણે અલીની જીવાદોરી છે અને કોચમીન અલી ડોસાનું ચરિત્ર તો કેન્દ્રમાં છે જ.

ધૂમકેતુની ભાષા, ખાસ તો વર્ણનમાં, અલંકારોનો ઉપયોગ કરે છે. પણ કેવી રીતે કરે છે ? 'પોસ્ટઓફિસ'નો આરંભ જ આ રીતે થાય છે :

'પાછલી રાત્રિનું ભૂરું આકાશ, માનવજીવનમાં અનેક સુખદ યાદગીરી ચમકી રહે તેમ, નાનામોટા તારાઓથી ચમકી રહ્યું હતું.'

જ્યાં સામાન્ય લેખક સુખદ યાદગીરીને તારાઓ સાથે સરખાવે ત્યાં ધૂમકેતુ તારાઓને સુખદ યાદગીરી સાથે સરખાવી એનો મહિમા કરે છે. મનુષ્ય પહેલો.

ધૂમકેતુની વાર્તાઓમાં વચ્ચેવચ્ચે આવતી ચિંતનકણિકાઓ જોઈને સ્વાભાવિક રીતે જ એવી મૂંઝવણ થાય કે વાર્તામાં ધ્વનિતત્ત્વનો મહિમા સમજનાર કલાકાર આ... ધૂમકેતુ વાર્તામાં નિર્મિત પરિસ્થિતિમાંથી આવું ચિંતન સારવે છે પણ એ મોટે ભાગે વાર્તાના ધ્વનિની અવેજીમાં આવતું નથી કે એને ખંડિત કરતું નથી. કોઈ ઇચ્છે તો એને સહેજે બાજુએ મૂકી શકે. એટલે કે આ ખલિલ જિબ્રાન અને 'ગીતાંજલિ'ના અનુરાગીનું એક મનોવલણ જ હતું એમ કહેવું જ ઠીક રહેશે.

ધૂમકેતુનો પહેલો વાર્તાસંગ્રહ ૧૯૨૬માં પ્રગટ થયો પરંતુ એમનું વાર્તાલેખન ૧૯૨૦-૨૧ના અરસામાં શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. ઉમાશંકરે કહ્યું છે :

'હિંદમાં રવીન્દ્રનાથની વાર્તાઓ એ વખતે થોડીક જાણીતી હતી. ધૂમકેતુની પ્રતિભાની કક્ષાએ કામ કરતા એ વખતે હિંદમાં પાંચ-છ વાર્તાલેખકો હોય તોપણ મોટી વાત.'

મારો પહેલો વાર્તાસંગ્રહ 'સમ્મુખ' ૧૯૮૫માં, એટલે કે 'તણખા'ના પ્રાગટ્ય પછી બરોબર સાઠ વરસે પ્રગટ થયો. આટલે આવેથી એમને જોઈ છું ત્યારે વચ્ચે કેટલાંક શિખરો દષ્ટિગોચર થાય છે, છતાં એ શિખર નજરમાં આવે છે. આજે આ પુસ્તકાર સ્વીકારતાં જાણે આગળના શિખર તરફનો રસ્તો એ પ્રશસ્ત કરે છે.

તા. ૧૫-૧૨-૦૭ના રોજ વાર્તાસંગ્રહ 'હું એને જોઉં એ પહેલાં' વાર્તાસંગ્રહ માટે ધૂમકેતુ પુરસ્કાર સ્વીકારીને આપેલો પ્રતિભાવ, જરા ઠીકઠાક કરીને.

વિનોદ જોશીની કવિતાઓ તપાસતાં દામ્પત્યજીવનની પ્રણયોર્મિલ ઋજુ-મધુર ક્ષણો, શૃંગારપરક કામક્રિયેચ્છા, કામશૃંગાર, દેહલીલાઓ, સંક્રમણ, રમણક્રિયા, રતિકીડાની શૃંગારિક ચેષ્ટાઓ અને જુગુપ્સાપ્રેરક દશ્યાવલિઓના નિર્માણમાં કવિએ રતિ-શિલ્પો ઘડવામાં કલ્પનાશક્તિ અને આસક્તિને કામે લગાડીને શબ્દના પિંડમાં કલમના ટાંકણા દ્વારા મર્યાદિત પ્રમાણમાં કલ્પનો અને પ્રતીકોનો વિનિયોગ કરી કવિતાને ચિત્તસ્પર્શી બનાવી છે.

વિનોદની પ્રયોગશીલતા તેની દરેક કૃતિને નિરાળી બનાવે છે. તેની કવિતામાં વૈચિત્ર્ય અને વિસ્મયનું ઊઘડતું પરોઢ અદ્ભુત અનુભવ કરાવે છે. ભાષાનું જુદું જ પરિમાણ અહીં પ્રકટતું જણાય છે.

વિનોદ જોશીની કવિતા તરલમૃદુ મનોવલયનું પુદ્ગલ રચે છે. 'પ્રોષિત-ભર્તૃકા' કાવ્યમાં નવપરિણીતાના હૃદયમાં ઊઠતા મનોભાવ સ્વપ્નિલ મુદ્રાઓ અને ઋજુ સંવેદનોને મૂર્ત કરવામાં તે સફળ થયા છે. એટલું જ નહિ, સંવેદન સાતત્ય જાળવીને એક મુગ્ધ કૌતુકપૂર્ણ શૃંગારલોકની શૃંગારલીલાનાં દર્શન થાય છે. આ ગીતમાં રહેલું દૈહિક સંપ્રજ્ઞતાનું કલ્પન - Organic image - અત્યંત ઋજુ-મધુર ક્ષણો અનુભવતી નવપરિણીતાના મુખેથી કૃતિને વધુ ઉઘાડ આપી કૃતિનું આકર્ષણ વધારી દીધું છે. મુગ્ધ સ્વપ્નિલ ક્ષણોને મૂર્ત કરવામાં કવિ સફળ થયો છે. કવિતામાં રહેલા ઇન્દ્રિયવ્યત્યય અને કામક્રિયેચ્છાના રતિભાવો સ્પષ્ટ થયા છતાં પણ એટલી જ ગોપનીયતા જાળવી છે. 'હું પેડુએ પાતળી'માં અક્ષત પરિણીતા અને 'ભટકાણો ભાર નીંદરમાં' ક્ષત પરિણીતા. આમ કવિએ એક જ સ્ત્રીમાં રહેલી (ક્ષત અને અક્ષત) બે સ્ત્રીઓને દર્શાવીને નારીહૃદયના ઋજુ ભાવોને સ્પષ્ટ કર્યા છે. આ કાવ્યમાં કવિએ સમય પણ 'મધરાત'નો પસંદ કર્યો છે, કે કાવ્યનાયિકા પોતાના પ્રિયતમની આવવાની રાહ જોઈ જોઈને આંસુ સારતી રાતી આખે આંખ ઢળીમળી જાય છે, અને આ ઢળેલી આંખમાં નાયિકાનો સ્વપ્નિલ નાયક આવીને તેની સ્નિગ્ધ રેશમી ત્વચાનો સ્પર્શ કરે છે ત્યારે નાયિકાના આ રેશમી સ્પર્શના અનુભવને પ્રગટ કરતાં કહે છે કે, 'ભટકાણો ભર નીંદરમાં મધરાતે વાગી ફાંસ' અથવા તો એ પણ અભિપ્રેત થાય છે કે ભરનીંદરમાં હોય ત્યારે જ પડખે સૂતેલો નાયક તેની સ્નિગ્ધ રેશમી ત્વચાનો સ્પર્શ કરે અને રેશમી પીડાનો (વાગી ફાંસ) અનુભવ કરતી હોય ! અહીં પરિણીતા / પ્રોષિતભર્તૃકાના સ્વપ્નિલ મનોજગતનો ભાવ અને પ્રિયતમની શૃંગારચેષ્ટાને માણવાની ઉત્કંઠાની તાલાવેલી / ઉતાવળનો ભાવ સ્પષ્ટ થાય છે. 'મધરાતે વાગી ફાંસ'માં નવપરિણીતા સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ ઋજુ-મૃદુલ સ્પર્શની અનુભૂતિ કરે છે, સાથે સાથે 'વાગી ફાંસ'માં એક મીઠી પીડા, ગમતી પીડાની વ્યથા પણ પ્રકટ થાય છે. આ કાવ્યમાં કવિએ પ્રતીકાત્મક શબ્દગુચ્છો દ્વારા ઘણું બળકટ કામ લીધું છે.

ગીતમાં સૌરાષ્ટ્રની લોકબોલી, લોકલય, લહેકો અને જાનપદી શબ્દાવલીથી ગીત હૃદ્ય બનીને ભાવકચિત્તમાં ગહેકે છે ! 'પેડુ' જેવાં ઇન્દ્રિય વ્યત્યય પ્રતીકો; અરડૂસી, ઓસડ જેવાં વૈદિક પ્રતીકો; વાડ, બાવડે, કમખો, વેલડું, રવેશ, ઓછાડ જેવી જાનપદી શબ્દાવલીનાં પરિવેશ અને પ્રતીકો; ભટકાણો, બાઈજી, ઘણીખમ્મા, મુંને, ટાંગુ, ખેરું, મીઠળબંધા, બળભળતો, કાંઈ, ટ્યાકટીલડી ટાંકી જેવાં જાનપદી બોલીના બોલચાલ લહેકાઓનો ધ્વનિ; અધમણ, નવટાંક જેવાં દેશી તોલમાપનાં પ્રતીકો; તેમજ 'ના'તું માથાબોળ' જેવાં ઇન્દ્રિયવ્યત્યય કલ્પનો દ્વારા કવિએ જાનપદી-તળપદ-પરિવેશને ચાક્ષુષ કર્યો છે. જેમકે :

- ફાંસ જરા શી વાગી ગઈ ને
વાંસ જેવડું ખટકે છે કેં અંદર અંદર;
પરબારું લે, હડી કાઢતું
હાંફી જઈને અટકે છે કેં અંદર અંદર.

(‘પરંતુ’ : પૃ. ૧૫)

અને -

- ઝેરી કાળોતરો ડંખે રે !
કાંઈ મીઠો લાગે કાંઈ મીઠો લાગે
મારી આરપાર શેરડીનો સાંઠો
આરપાર શેરડીનો સાંઠો રે લોલ...
વેણીના ફૂલ જેવી ભરડાની ભીંસ
ભીતરમાં ભંડારી લોહીઝાણ ચીસ
પીડા ઘેઘૂર મને રંગે રે ?
કાંઈ ફોરી લાગે કાંઈ ફોરી લાગે
હજી તાણો આ રેશમની ગાંઠો
તાણો આ રેશમની ગાંઠો રે લોલ...

(‘પરંતુ’ : પૃ. ૧૨)

આ ગીતોમાં લૌકિક રતિભાવોનું ઊર્ધ્વાકરણ સિદ્ધ કરવામાં કવિની મથામણ લેખે લાગી છે. પૂર્ણમિલનને સૂચવતા આ ઇન્દ્રિયવ્યત્યય કાવ્યોમાં મિલનની શુભ રાત્રીએ પ્રણયોર્મિલ ગતિનું સંયમપૂર્વક સુંદર આલેખન કર્યું છે. તેમની આ કવિતાઓ તપાસતાં ક્યાંય છીછરાપણું કે નગ્નતાનું પ્રદર્શન થતું નથી. કવિને જે અભિપ્રેત છે, તે તો કોઈ પણ આડંબર વગર ખુલ્લેખુલ્લું પણ એટલી જ ગોપનીયતા રાખીને કહ્યું છે.

પ્રેમ ઘણો વ્યાપક અને સંકુલ પદાર્થ છે. પ્રેમમાં માત્ર એકપક્ષી સમર્પણ નથી હોતું, પરંતુ એકબીજાની લાગણીનું આદાન-પ્રદાન થતું રહે છે. તેમાં બદલાની ભાવના હોય છે. એકબીજા માટે ફના થવાની તત્પરતા હોય છે. પ્રેમના સામા પલ્લે માત્ર પ્રેમ જ ખપે, એટલે જ કવિ વિનોદ જોશીએ ‘પરંતુ’ કાવ્યસંગ્રહમાં ‘બધું પાથર્યું આણું’માં રહેલ સમર્પણનો ભાવ, ‘ઝેરી કાળોતરો ડંખે’ (પૃ. ૧૨)માં કવિને જે અભિપ્રેત છે તે તો સ્પષ્ટ છે. ‘વેણીનાં ફૂલ જેવી ભરડાની ભીંસ’માં બંને પાત્રોની રતિકીડાની શૃંગારચેષ્ટામાં એકમેક સાથે

ઓળઘોળ થઈ જવાની ઉત્કટ ભાવના ધ્યાનાર્હ બને છે. પીડા પણ 'શેરડીના સાંઠા જેવી' મીઠી લાગે છે. કવિએ પણ સ્પર્શબોધ કલ્પન - tactile image - દ્વારા જાતીય વ્યવહારોનું સુરેખ નિરૂપણ ખૂબ જ નિર્ભીકપણે કર્યું છે. તેમ છતાં ક્યાંય પણ રતિભાવની ખુલ્લી મુદ્રા ઉપસતી નથી. અંબોડાએ જે રીતે ફૂલની વેણી સુગંધિત ભરડો લે તેવા પ્રિયતમના મૃદુ સ્પર્શની ભીંસ નાધિકાને આનંદસાગરમાં ડુબાડી દે છે. અહીં કૃતિમાં રહેલી સર્જનાત્મકતા પ્રકટે છે અને ભાવક પણ ચિત્તમાં કૃતિને પુનઃ નિર્મિત કરતો અને પામતો કૃતિની ચિરંતતાને પામે છે.

'આપન્નસત્વા નવોઢા' ગીતમાં દશ્યનિર્માણમાં કવિએ કલ્પનાશક્તિને ખૂબ કામે લગાડી છે. પરસેવો, ઝાંખું ફાનસ, સિંદૂર, ઢોલિયો, પાંગત, ઉંબર, આણું, પોપચાં જેવાં જાનપદી પ્રતીકો દ્વારા કલ્પનોનું પુદ્ગલ રચ્યું છે. 'ઝાંખું ફાનસ સગે ચઢ્યું, રે મૂઈ !'માં રહેલું ઇન્દ્રિયવ્યત્યય કલ્પન 'સેંથીનું સિંદૂર ઢોલિયે પાંગત પરિચંત કોણ્યું / અમે (કહું લે, કહી દઉં !)' નવતર કાળજકકુ ઘોણ્યું'માં રહેલું રતિમોહવ્યાપનું તરલમૃદુ મનોવલય અને નાધિકાના સંવેદનના પરોઢ-ઉઘાડની શૃંગારલીલાની સંધિક્ષણોમાં જુગુપ્સાપ્રેરક તત્ત્વોનો ઉઘાડ થયેલો જોઈ શકાય છે. 'બંધ પોપચે મરજાદાએ બધું પાથર્યું આણું'માં રહેલ સમર્પણનો ભાવ સ્પષ્ટ થાય છે. 'આણું' જેવા તળપદ લગ્નિલ શબ્દ દ્વારા કવિએ શબ્દ પાસેથી કેવું બળકટ કામ લીધું છે. 'રે મૂઈ !', 'કહું લે, કહી દઉં !' જેવા તળપદ લહેકા અને કૌંસમાં બતાવીને સ્વગત અથવા તો ગોપનીય વાતને ધીમેથી કાનમાં કહેવાની ક્રિયા તેમજ 'ફાનસ સગે ચઢ્યું' પંક્તિમાં રહેલ રતિભાવ અને 'સેંથીનું સિંદૂર ઢોલિયે પાંગત પરિચંત કોણ્યું'માં રહેલ બંને પાત્રોની રતિકીડા અને મસ્તીના ભાવોને સ્પષ્ટ કરે છે. 'ફૂલ સમાણું પંડચ'માં રહેલી ઇન્દ્રિયગમ્ય કલ્પન તેમજ 'શગે ચઢ્યું', 'ઢોલિયે', 'પાંગત', 'પરિચંત કોણ્યું', 'ઉંબર, 'લથડચું', 'પંડચ' જેવી તળપદ પદાવલી તેમજ 'કાળજકકુ', 'ઝમરખ દીવડે', 'કલ્પતરુનું ફૂલ' જેવી નવોન્મેષી શબ્દતાજગી અને કલ્પન-પ્રતીકનો સમુચિત વિનિયોગ ચિત્તસ્પર્શી છે.

કવિ જાતીય વ્યવહારોથી પરિવેષિત કવિતામાં નવાં નવાં પ્રતીકકલ્પનોનો સમુચિત વિનિયોગ કરીને પ્રણયભાવની નાધિકામાં રહેલ ઉત્કટતાને અભિવ્યક્ત કરે છે.

બોલચાલની લઢણો તથા અન્ય રીતિઓની લાક્ષણિકતાઓને નવેસરથી પ્રયોજવાના કૌશલને કારણે કૃતિ વધુ આસ્વાદક બને છે.

તળપદ બોલીનાં લય-લઢણ, તળપદ સંબંધ, લોકરંગ, લોકદર્શિતા ધરાવતી કૃતિ 'વચલી ફળીમાં' (પૃ. ૧૦)માં આંતરસૌંદર્યનું વાસ્તવ પ્રકટ થાય છે. કૃતિમાં સર્જનસભાનતાની સાથે સાથે કળાત્મક અભિવ્યક્તિની સજજતા સાથે માનવીય સંબંધો અને લાગણીમાંથી પ્રકટતા પ્રસંગોને ભાવકો સમક્ષ મૂકીને કવિ વિનોદ જોશીએ નવાં જ પરિમાણો સિદ્ધ કર્યાં છે. તેમાં આવતાં ફળી (ફળિયું), ખોરડું, જાળિયું, લીંબુડી, ઢોલિયો, પાંગત, ધોરિયો જેવાં તળપદ પ્રતીકો દ્વારા કવિએ ગીતને વધુ લાઘવપૂર્ણ બનાવ્યું છે. 'વચલી ફળી...'થી શરૂ થતા ગીતના ઉપાડનો રહસ્યોદ્ઘાટન અંતિમ પંક્તિ : 'ધોરિયામાં છલકાતી ધાર માણારાજ..'માં થાય છે. 'અંધારું કાંઈ વેનમાં રે', 'ફૂણીકચ્ચ ફૂંપળનો ભાર', 'લીલા તે સાગનો ઢોલિયો', 'પાંગતમાં ટહુકે મઢેલ મોરલો', 'ધોરિયામાં છલકાતી ધાર' જેવાં કલ્પનો દ્વારા સ્ત્રીઅવયવો અને પુરુષઅવયવો દ્વારા કવિતામાં રહેલા સૌંદર્યનું ઉદ્ઘાટન કરી કવિએ

ભાવક-ચિત્તમાં (પરકાયા)પ્રવેશ કરીને કવિતા સિદ્ધ કરેલ છે.

'બપોરે ખેતરમાં' (પૃ. ૨૧)માં ખેતર, શેઢો, ચાસ, દાતરડું, ભતવારી જેવાં કૃષિવિષયક ઉપકરણો તેમજ પોરો (થાક), ઓણ્યું (ઓળ-Line), બપોરો, કાગા નીંદર, તરસ્યું, ડોડું જેવા સૌરાષ્ટ્રની લોકબોલીના લહેકાઓને કવિતામાં વિશિષ્ટ રીતે પ્રયોજી નવાં જ કલ્પનો રચીને રોમહર્ષક તાજગીની ભીનીભીની છાલક મારી છે.

કવિહૃદય પ્રકૃતિથી પરિવેષિત કવિતામાં નવાં નવાં પ્રતીક-કલ્પનોનો વિનિયોગ કરીને પ્રણયભાવને અભિવ્યક્ત કરે છે. તેમાં પ્રણયની ઋજુ-મધુર ક્ષણોની, વિફલતાની, વિકલતાની, વિભિન્ન ભાવમુદ્રાઓનું શબ્દાંકન કરે છે. એટલું જ નહિ, પ્રણયાનુભૂતિના ઉલ્લાસની શૃંગારિક ચેષ્ટાઓ, શૃંગારિક લીલાઓ, શૃંગારિક કીડાઓની રસભરતાની અનુભૂતિ કરાવે છે. તેમ પ્રણય- વૈફલ્યનો અને વિરહનો વિષાદ ઘેરી ઉદાસીનતા તરફ લઈ જાય છે.

તેમની કૃતિઓ તપાસતાં તળપદ શબ્દાવલિ, લોકધ્વનિ, લોકલય, શબ્દનાવીન્ય, કલ્પનનાવીન્યની નવોન્મેષી તાજગી માણવા મળે છે.

પ્રણયોત્સુક અને પ્રણયાવૃત્ત થયેલી રતિઉત્સુક નવપરિણીત યૌવનાનું યૌવન સાગરની ભરતીની જેમ હિલ્લોળે ચઢ્યું હોય ત્યારે તેને આલોકનું ભાન રહેતું નથી અને અલૌકિક આનંદમાં વિહરતું હોય છે. આવી પ્રણયોર્મિલ નવપરિણીતાને તો 'ઉગમણે ભણકારા વાગતા' (પૃ. ૭) હોય. પ્રિયતમના આવવાના અને પ્રિયતમ તેની સમક્ષ આવી જાય તો પ્રણયોત્સુક રતિમગ્ન રતિ- ઇચ્છુક યૌવના પ્રિયતમના બાહુપાશમાં જકડાઈ જાય ત્યારે કવિઓ પણ 'ઓય મા' જેવો ધ્વનિયુક્ત કલ્પન(લહેકો) મૂકીને પ્રિયતમાના રતિઆવેગોને વધુ દઢીભૂત કર્યાં છે.

- આલો,

સવળી ઓય મા અવળી... (પૃ. ૨૫)

ઉમંગમાં હિલ્લોળે ચઢેલા હૃદયમાં પ્રણયઉમંગ છલકે.

પછી તો - 'શરણાચું આરપાર વાગે' (પૃ. ૨૨) અને 'કચ્ચકડાની ચૂડી' (પૃ. ૧૧) વારેવારે રણઝણે, ત્યારે તો - 'રગરગ ઝાલર રણઝણે નખનખ દીવા થાય' (પૃ. ૨૯) આવી પ્રણયોત્સુક ક્ષણોમાંથી પસાર થતી, મૂંઝવણ અનુભવતી, હળવેથી ડેલીનું બારણું ખોલીને પગમાં પહેરેલાં ઝાંઝરના મૃદુ ધ્વનિથી ઘરનાં તો ઠીક પણ આખું ફળિયું જાગી જશે તેવી મૂંઝવણ અનુભવતી નાધિકાનું ચિત્ત 'પગમાં ઝાંઝર પહેરી સામે પાદર જવા કરે છે ફળિયું' (પૃ. ૧૯) જેવી પ્રણયોત્સુક લાગણી અનુભવતી, પ્રિયતમને મળવા માટેની તાલાવેલી, તડપ, તિત્તિક્ષા અને ઉતાવળ અનુભવી રહી છે. કવિએ ખૂબ જ કુશળતાપૂર્વક પ્રણયોર્મિલ ભાવોને શબ્દાંકન કરી ભાષાનું જુદું જ પરિમાણ અહીં પ્રકટાવી આપ્યું છે.

સ્ત્રી એ માત્ર જાતીયવૃત્તિ કે ભોગેષણાના પ્રતીક રૂપે, દેહધારી માંસલ પદાર્થ રૂપે જ ભોગવવાનું સાધન નથી. કવિ વિનોદ જોશીની કવિતાઓ તપાસતાં તેમની કવિતામાં ખજુરાહોનાં શિલ્પોની જેમ મુગ્ધ પ્રણયની તસ્વીરોમાંથી પ્રકટતું સૌંદર્ય માણવા મળે છે. ઇન્દ્રિયસંતર્પકતાને શબ્દમાં અવતારવાનું નાજુક-નમણું અને કપરું કામ તેની મૃદુ કલમની ટાંક વડે કાગળ પર નિર્માણ કરી રતિશિલ્પોનું સુંદર ચિત્રણ કર્યું છે.

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

બાળભોગ્ય સંગ્રહો | શ્રદ્ધા ત્રિવેદી

['દાદીમાની વાર્તાઓ', 'દાદાજીની વાર્તાઓ'] : પુનર્કથન : લલિત લાડ, ચિત્રો : દીપક ઠાકોર, પ્ર. આર. આર. શેઠની કંપની, અમદાવાદ, પ્ર.આ. નવેમ્બર, ૨૦૦૬, દરેકની કિં. રૂ. ૫૦/-]

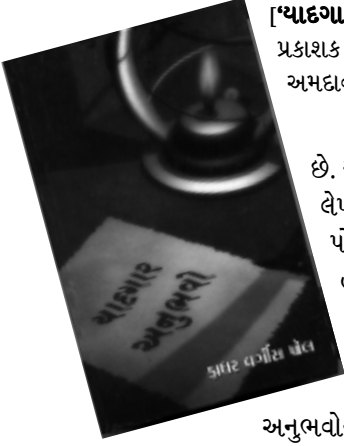
'દાદીમાની વાર્તાઓ' અને 'દાદાજીની વાર્તાઓ' એ આપણા પ્રાચીન સ્રોત જેવા કે હિતોપદેશ - પંચતંત્ર આદિમાંથી પ્રચલિત બનેલી અને સદીઓથી વડીલો દ્વારા બાળકોને કહેવાની વાર્તાઓના સંગ્રહો છે. આ વાર્તાઓનાં કથાનકો જાણીતાં જ છે. શ્રી લલિત લાડે અહીં તેનું પુનર્લેખન - પુનર્કથન કર્યું છે. બન્ને સંગ્રહોમાં થઈ ૩૪ વાર્તાઓ છે. ૩૨-૩૩ પાનાંની આ પુસ્તિકાઓ અનેક રંગીન ચિત્રોથી સુસજ્જ થઈ છે તેથી નયનરમ્ય મનોહર બની છે. રંગીન ચિત્રો આ સંગ્રહનું જમાપાસું છે. બાળકો બહુ સહજ રીતે આકર્ષાય તેવી સુંદર ચિત્રકલા અહીં છે. પુસ્તકને આવું સોહામણું બનાવવાનો યશ દીપક ઠાકોરને ફાળે જાય છે.

અહીંનાં કથાનકોની પસંદગી યોગ્ય છે. ઘણી પ્રચલિત કથાઓ અહીં છે. ભાષા સાદી-સરળ છે. મોટાભાગની વાર્તાઓમાં વાર્તાઓનો પ્રારંભ બહુ સ્વાભાવિક - સહજ રીતે થયો છે. દા.ત. 'દાદીમાની વાર્તાઓ'માંની 'બે ઘડા' વાર્તા : "એક વખત એક ગામમાં મુશળધાર વરસાદ પડ્યો. આના કારણે ગામમાં પૂર આવ્યાં. કેટલાંય ઘર તૂટી ગયાં અને ઘરવખરી પાણીમાં તણાવા લાગી." આમ વાર્તાની ભૂમિકા સરસ રીતે મંડાય છે. વાર્તાઓ નાની છે છતાં વાર્તાસ્વરૂપને ઠીક ઠીક ધ્યાનમાં રાખવામાં આવ્યું છે. વાર્તાઓ ક્રમશઃ તર્કબદ્ધ રીતે આગળ વધે છે. પંચતંત્રની પ્રાણીકથાઓ આમેય બાળકોને ગમે છે. પણ અહીં માત્ર પ્રાણીકથાઓ નથી. એ સિવાયનાં પ્રચલિત કથાનકો પણ છે. જેમકે, 'બે ઘડા' કે 'નારદજીનું અભિમાન' વગેરે. અલબત્ત, જે છે તે પ્રચલિત તો છે જ. વળી પ્રચલિત કથાઓમાં પણ ક્યાંક ક્યાંક લેખકે જરાતરા અને ક્યાંક તો મોટા ફેરફારો કર્યા છે તે પણ નોંધપાત્ર છે. દા.ત. 'મધમાખી અને કબૂતર.' પ્રથમ તો 'કીડી અને કબૂતર' એ પ્રચલિત કથામાં અહીં કીડીને બદલે મધમાખી મૂકી છે. કદાચ તેમ કરવા પાછળ વાર્તાના ઉત્તરાર્ધમાં શિકારીને મધમાખી ડંખ મારે તો કબૂતર બચી શકે એ હોઈ શકે. પણ આવો ફેરફાર જરૂરી નથી. કીડીનો ચટકો પણ માણસને ચીસ પડાવી દે તેવો જ હોય છે. હવે આગળ જોઈએ. મધમાખીને તરસ લાગી માટે તે ઝરણા પાસે ગઈ પણ ઝરણાનું પાણી એટલા જોરથી ઊછળતું હતું કે મધમાખી પાણીમાં તણાઈ ગઈ. મૂળ વાર્તા કરતાં અહીં આમ ફેર થયો. હવે તણાતી મધમાખીને જોઈ કબૂતરે એક પાંદડું તોડ્યું ને ઊડતાં ઊડતાં છેક ઝરણા પાસે ગયું ને તણાતી મધમાખીની નજીક ફેંક્યું. મધમાખી તેના ઉપર ચઢી ગઈ. આ બધી વાતની એક જ વાક્યમાં રજૂઆત કરી. તેથી વાક્યરચના ઘણી લાંબી થઈ જાય તે સ્વાભાવિક છે. વળી

ઊછળતા - વહેતા ઝરણામાં ફેંકાયેલા પાંદડા પર મધમાખી ચઢે - આ બધું થોડું કૃતક પણ લાગે છે. એ જ રીતે શિકારી કબૂતર પર તીર છોડે ત્યારે તેને બચાવવા મધમાખી તેને ડંખે. શિકારીના હાથમાંથી તીર તો છૂટે પણ તે કબૂતર પરનું નિશાન ચૂકી જાય - એવી મૂળ વાત છે. અહીં લેખકે કબૂતરનો શિકાર કરવા મોટું બાજ પક્ષી હવામાં ચક્કર મારી રહ્યું હતું એમ જણાવ્યું છે. કબૂતરને મારવા છોડેલું તીર બાજને વાગ્યું. કબૂતર બચી ગયું. બાજપક્ષીની વાત કવિન્યાયના સંદર્ભમાં યોગ્ય છે પણ જરૂરી નથી. વાત તો કીડી-કબૂતરની મૈત્રીની - પરસ્પરની લાગણીની - અરસપરસને મદદ કરી બચાવવાની છે. - બંનેએ પોતપોતાની સૂઝ-શક્તિ મુજબ અરસપરસને બચાવ્યાં તે મહત્ત્વનું છે. 'આખાબોલો કાયબો' કે 'હરણના મિત્રો' જેવી પ્રમાણમાં ઓછી પ્રચલિત કથાઓ પણ અહીં છે. 'સ્પિક્સનું ઉખાણું' - એ અન્ય પ્રદેશની પ્રચલિત કથા છે. માણસ - પક્ષી અને પશુ એ ત્રણેયના મિશ્રણ જેવા એ પ્રાણીની કથા માણસની ચતુરાઈને સિદ્ધ કરે છે.

'દાદાજીની વાર્તાઓ'માંની ૧૭ વાર્તાઓ પણ એ જ પરિપાટીની છે. સિંહ-સસલું-વરુ-શિયાળ વગેરેની વાર્તાઓ છે. જોકે આ પાત્રોની અતિ લોકપ્રચલિત વાર્તાઓ અહીં ઓછી છે પણ જે છે તે થોડીઘણી તો જાણીતી છે જ. અહીં પણ 'ઘડાનો દીકરો' જેવી પાડોશાણી ચતુરાઈની કથા છે. 'હરણનાં શિંગડાં' વાર્તા મૂળ તો 'સાબરનાં શિંગડાં' નામે વધુ જાણીતી છે ને કદાચ તે વધુ ઉચિત છે. સાબર હરણ જેવા દેખાવનું પ્રાણી છે. પણ તેનાં મોટાં શિંગડાંને લીધે તે અલગ પડે છે. હરણને એવાં શિંગડાં નથી હોતાં. વળી ક્યારેક કથાનાં પ્રચલિત શીર્ષકોને અહીં બદલવામાં આવ્યાં છે. ને દરેક વખતે તે યોગ્ય જ થયું છે તેવું નથી. 'ઘડાનો દીકરો' વાર્તા કદાચ 'ચતુર પડોશણ' નામે વધુ જાણીતી છે. આમ છતાં એકંદરે પ્રચલિત કથાને ટૂંકમાં, તર્કબદ્ધ રીતે અહીં રજૂ કરવામાં આવી છે. ને સુંદર આકર્ષક રંગીન ચિત્રોથી સજાવી છે. તેથી આ સંગ્રહો બાળભોગ્ય જરૂર બન્યા છે. પણ આ બંને સંગ્રહોમાં એક વાત સતત ખૂંચે છે. દરેક વાર્તાને અંતે અલગ રીતે વાર્તાનો 'બોધ' - તારવી આપવામાં આવ્યો છે. કંઈ જરૂર ? બાળકોને આપણે શું માનીએ છીએ ? શું તેમની સમજશક્તિમાં વિશ્વાસ નથી ? જો એવો વિશ્વાસ ના હોય તો તે આપણી ભૂલ છે. વાર્તા જાતે જ કલાત્મક રીતે બોધ આપે જ છે. બાળક વાર્તા માણે છે સાથે કંઈક શીખે પણ છે. 'બોધ'વાક્ય એ સોનાની થાળીમાં લોઢાની મેખ છે. આવું તારણ અલગ રૂપે આપવું એ સંગ્રહની કલાત્મકતાને હાનિ પહોંચાડે છે. વળી ક્યાંક મુદ્દાજદોષ પણ છે. જોકે એ તો તરત સમજાય તેમ છે. (દા.ત. 'દાદાજીની વાર્તાઓ'ની અનુક્રમણિકા). પણ થોડું વધારે ધ્યાન જરૂર આપી શકાયું હોત. પરંપરાની જ વાર્તા લઈએ તો તેનું પરંપરાત્વ જળવાય તે જરૂરી છે. આમ છતાં પુનર્કથિત આ વાર્તાઓ બાળકોનો સમય સારી રીતે પસાર કરવામાં જરૂર ઉપયોગી થશે એટલું તો જરૂર કહી શકાય.

ગુજરાતે મને ખૂબ પ્રેમ આપ્યો : 'યાદગાર અનુભવો'માં હકીકતોનું બયાન કરતું પુસ્તક | પ્રકાશ ચૌહાણ 'જલાલ'

['યાદગાર અનુભવો' (આત્મકથનાત્મક લેખો) : લેખક : ફાધર વર્ગીસ પોલ, પ્રકાશક : રંગદ્વાર પ્રકાશન, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, વિજય ચાર રસ્તા, નવરંગપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૯, પ્ર.આ. ૨૦૦૬, પૃ. ૧૨+૩૧૯, કિં. રૂ. ૧૮૦]

“ગુજરાતમાં મને જીવનના અનેક ખાટામીઠા અનુભવો થયા છે. ગુજરાતે મને અદળક પ્રેમ આપ્યો છે. ગુજરાતે મને એક લોકપ્રિય લેખક બનાવ્યો છે...” એમ કહીને લેખક ફાધર વર્ગીસ પોલે પોતાના અનુભવોનું એક દળદાર પુસ્તક ગુજરાતી વાચકના હાથમાં મૂક્યું છે. વાચક એમને જીવનપ્રેરક લેખોના લેખક તરીકે સુપેરે ઓળખે છે, કારણ કે ૨૪ જેટલાં પુસ્તકો તેમણે લખ્યાં છે. જાણીતા પ્રકાશનગૃહ રંગદ્વાર પ્રકાશનની મધ્યસ્થીથી આ ઈસુસંઘી સંન્યાસી લેખક 'યાદગાર અનુભવો' નામે પોતાના અનુભવોની અહીં નિખાલસ ગોઠડી માંડી રહ્યા છે. આંતરરાષ્ટ્રીય પત્રકાર હોવાથી વિશ્વના ૩૦થી વધારે દેશોમાં એમણે ભ્રમણ કર્યું છે; પરંતુ અહીં મુખ્યત્વે એમણે ગુજરાત રાજ્ય પર વધારે ભાર મૂક્યો છે. એટલે જ એમણે ગુજરાતની ભૂમિને પોતાની કર્મભૂમિ-પ્રેમભૂમિ ગણાવીને ગુજરાતનાં સૌને આ પુસ્તક અર્પણ કર્યું છે. પ્રેમ ને ક્ષમાને અંતરમાં પચાવીને બેઠેલા એક સંન્યાસીને કેવા ખાટામીઠા અનુભવો થયા હશે, ને એવી પળે એમણે કેવી સ્થિતપ્રજ્ઞતા અને કેવો સંયમ દાખવ્યાં હશે એ જાણવા-માણવા આ પુસ્તકમાંથી પસાર થવું જ પડે.

પ્રેમને રસ્તેથી 'જીવનસંગીત' જેવાં પ્રેરણાત્મક પુસ્તકોના લેખક ફાધર વર્ગીસે આ પુસ્તકમાં પોતે બાજુએ ખસી જઈને પોતાના અનુભવોને જ બોલવા દીધા છે, એ દષ્ટિએ એમનાં અન્ય પુસ્તકોથી આ પુસ્તક અલગ પડે છે. અલબત્ત, ઘણાખરા લેખોમાં એમણે લાઘવની રીત યથાવત જ રાખી છે. પ્રસિદ્ધ લેખક-પત્રકાર યશવન્ત મહેતાએ પ્રસ્તાવનામાં નોંધ્યા મુજબ, વિવિધ સંપ્રદાયોમાં ચાલતી 'વન-અપ-મેનશિપ' જેવું અહીં આ પુરોહિત લેખકની કલમમાંથી કશું ટપક્યું નથી, એ મુદ્દે જોતાં લેખક તટસ્થ રહીને સાંપ્રદાયિકતાથી પર રહ્યા જણાય છે. જોકે, 'મારા જીવનઘડતરનાં પરિબળો' (પૃ. ૨૫૭)માં ઈસુસંઘની વિગતે વાત આવે છે. તેમાં પણ ગુજરાતનાં ગુણગાન લેખક ચૂક્યા નથી. (પૃ. ૨૬૦) ઉપર નોંધે છે, “આજે હું જે કંઈ છું તે માટે હું ગુજરાતની મારી સંન્યાસ સંસ્થા ઈસુસંઘ તથા અહીંના લોકોનો તથા ગુજરાતી ભાષા અને સંસ્કૃતિનો ઋણી છું.” લેખક એ લેખમાં 'જય જય ગરવી ગુજરાત' ગાવામાં આનંદની અનુભૂતિ પણ વ્યક્ત કરે છે.

અહીં પાંચેક વ્યક્તિચિત્રો પણ લેખકે શબ્દબદ્ધ કર્યાં છે. પ્રવાસવર્ણનોની તો ભરમાર કહી શકાય. ગુજરાત પોલીસના અનુભવ અંગે બે લેખ છે. તે ઉપરાંત પૃ. ૧૪૩ ઉપરનો લેખ ખ્રિસ્તી માસિક 'દૂત'ના તંત્રીપદેથી લેખકે લખેલા અગ્રલેખના ઊંડાપોહ અંગેનો છે. 'કૂસારોહણનો મારો અનુભવ.' એક તટસ્થ વાચક આવા ત્રણેક લેખને લેખકના 'કુટ'

અનુભવની કક્ષામાં કદાચ મૂકી શકે. પરંતુ ઈસુસંઘી બ્રધર તરીકે અમદાવાદની સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતી વખતે અન્ય વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ વચ્ચે પોતાના ઝભ્ભાના કારણે તેમને થયેલા અનુભવો 'કોલેજજીવનનાં મારાં સંસ્મરણો' (પૃ. ૩૧) લેખમાં તેમણે મૂકી દીધાં છે.

“સાર ન્યૂઝ” સાથેના મારા દિવસો” લેખ(પૃ. ૯૩)માં લેખક સમાચારસંસ્થામાં હિસાબકિતાબ માટે એક હોશિયાર હિસાબનીશને કામે રાખે છે. એમાં ગોટાળા જોતાં જાતે ગણિત શીખે છે, ને હિસાબ ચોખ્ખા કરે છે. આ લેખમાં અન્ય સહકાર્યકરોની ઈર્ષ્યા, ખટપટ વગેરેથી વ્યથિત થયા વિના કર્મના માર્ગે આગળ ધપીને તેઓ પોતાનો વિરોધ કરનારાઓને માફી આપીને પોતે સ્પષ્ટ રહે છે. લાંબું છતાં રસપ્રદ આ પ્રકરણ છે.

જૂન ૧૯૬૬ના ભરઉનાળામાં ગુજરાતમાં પગ મૂક્યા પછી ગુજરાતની ભૂમિ આ લેખકને આકર્ષતી રહી હોય, એવો ભાવ એમના શબ્દોમાંથી ટપકે છે. ૪૪ પ્રકરણોના આ પુસ્તકના પ્રારંભે જ તેમણે 'ગુજરાતનાં પ્રથમ સંસ્મરણો' લેખ મૂક્યો છે. જન્મભૂમિ કેરળમાં વીતેલા બાળપણ, ગામ-ઘરની યાદો, પિતાજીનું અવસાન, માતાનો પ્રેમ વગેરે બાબતોની અગાઉ તેમણે ગુજરાતનાં સંસ્મરણોની વાત કરી છે. “...મારા અમુક સાથીદારો તો કેટલાય વિષયોમાં નાપાસ થયા હતા. એટલે અમારા ઉપરીએ એમને બધાને કોલેજનો અભ્યાસ છોડાવીને અંગ્રેજી અને ગુજરાતી શીખવા માટે મોકલ્યાં” (પૃ. ૨). આ વિધાનથી ઈસુસંઘી ધર્મગુરુઓના કઠિન વિદ્યાભ્યાસના અનોખા નેટવર્કનો ગ્રાફ લેખકે દર્શાવી દીધો છે. પ્રથમ પ્રકરણમાં વિવિધપ્રાંતી બ્રધરો સાથેના પોતાના સહજીવનમાં પોતે એમની સાથે એવા ભળી ગયા કે 'સહાધ્યાયી'ના બદલે લેખકે 'સાથીદારો' શબ્દ વાપર્યો છે.

બીજું અને ત્રીજું પ્રકરણ લેખકના ગામ-ઘરની યાદોથી સભર છે. ૪૨મા પ્રકરણ (પૃ. ૨૮૭) 'મૃત્યુમાં આનંદ'માં પિતાજીના અવસાનની વાત છે; જેનો સૂર ૨૫મા પ્રકરણ (પૃ. ૧૯૭)માં પણ સંભળાય છે. એ પ્રકરણ 'એક સફળ જિંદગી'માં લેખક પિતાજીની દફનવિધિના પ્રસંગને ટાંકીને કહે છે, “બાપુજીના મૃત્યુના પૂરા અઠવાડિયા દરમિયાન દરરોજ બપોરથી મોડી સાંજ સુધી રોજ મુશળધાર વરસાદ વરસતો હતો. પરંતુ એ શનિવારે બે વાગ્યાથી રાખેલી દફનવિધિ દરમિયાન વરસાદને બદલે સૂરજ સોળે કળાએ પ્રકાશતો રહ્યો...” પત્રકાર હોવા છતાં લેખકની હકારાત્મકતા અહીં દેખાય છે. જો કદાચ એ ટાણે વરસાદ પડ્યો હોત તોપણ લેખકે લખ્યું હોત કે, “એ ઈશ્વરકૃપાનો વરસાદ હતો.” લેખકનું હકારાત્મક વલણ જોતાં વાચક આ વાતે સંમત થશે.

આજે પણ માતાના હૃદયમાંથી નીતરતા પ્રેમની અને માતાની હિંમત, પ્રાર્થના ને સત્યની કેળવણીની વાત લેખકે 'મારી બા' પ્રકરણમાં કરી છે. 'યુવાનીનો એક હયમચાવી નાખનાર અનુભવ' (પૃ. ૧૯)માં જ ઈસુસંઘમાં જોડાવાનો નિર્ણય લેખક લઈ લે છે. વિદ્યાભ્યાસ, વાચન અને લેખનમાં લેખકની રુચિ બાળપણથી સ્થિર છે, એ પ્રકરણ-૬ (પૃ. ૩૧) તથા પૃ. ૩૭ ઉપરના 'શબ્દની શક્તિ અને સંઘર્ષ', 'રોમના ટ્રિગોરિયન વિશ્વવિદ્યાલયમાં' (પૃ. ૭૧) વગેરે લેખોમાં છતું થાય છે. 'લંડનમાં પત્રકારત્વનો અભ્યાસ' (પૃ. ૪૨) લેખમાં લેખક મૂળ ઉમરેઠના ગુજરાતી યુવાન નગીન પટેલના ઘરમાં મહેમાન બને છે. ભોજનખંડમાં પહોંચતાં અન્ય વાનગીઓ વચ્ચે માંસાહારની સામગ્રી પણ નિહાળીને

આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરે છે. એ વખતે નગીનભાઈનાં માતા જે કહે છે તેને 'દેશ તેવો વેશ' કહીને લેખકે દર્શાવ્યું છે. પોતાનો કોઈ અભિપ્રાય તેમણે મૂક્યો નથી.

પોતાના અંગત મિત્રો પૈકીના કેટલાક ધર્મસભાનો વિરોધ કરનારા હોવા છતાં લેખક મિત્રતાને અવિચળ જ રાખે છે એ પૃ. ૮૦-૮૧ ઉપર એમણે દર્શાવ્યું છે. નવી દિલ્હીમાં 'સાર' ન્યૂઝ માટે સેવા આપ્યાના અનુભવો પૃ. ૮૩ ઉપરના લેખમાં વાંચવા જેવા છે.

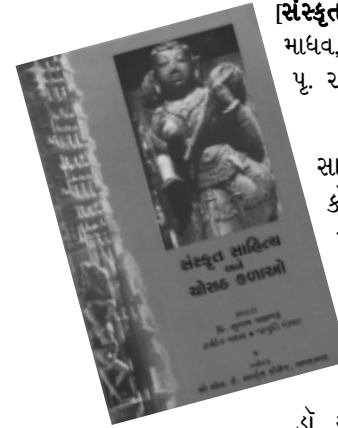
૧૮ અને ૧૯મા લેખમાં ગુજરાતમાં અકસ્માત અને જેલના અનુભવની વાત કરતાં પૃ. ૧૩૭ ઉપર લેખક કહે છે, "હું અકસ્માતની વિગતો આપતો હતો એ રીતે એફ.આઈ.આર. લખવા હેડ-કોન્સ્ટેબલે ઘસીને ના પાડી..." પોલીસે જે કલમો નોંધી હતી તેમાં લેખકે જાણીજોઈને ખતરનાક રીતે ગાડી ચલાવીને અકસ્માત કર્યો હોવાનો ઉલ્લેખ હતો. કોન્સ્ટેબલે કહ્યું, "કંસારમાં જેટલો ગોળ નાખશો એટલો કંસાર ગળ્યો થશે... તમારો કેસ અમારા હાથમાં છે... શું આપશો ?" જરા પણ કાપકૂપ વિના લેખકે રજૂ કરેલા આ સંવાદોમાં ભૂખ્યાડાંસ ને ભ્રષ્ટ તંત્રનું ચિત્ર ઝિલાયું છે. પણ લેખક એવો કોઈ આક્ષેપ કરવામાંથી બચીને માત્ર સત્ય ને નીડરતાને વળગી રહ્યા છે, તે વાચક જોઈ શકશે. 'કૂસારોહણનો મારો અનુભવ' (પૃ. ૧૪૩)માં 'દૂત' સામયિકના તંત્રીપદેથી લખાયેલા એક તંત્રીલેખના લીધે વહોરવી પડેલી નામોશીની સ્થિતિમાં પણ લેખકે જાળવેલી ખામોશીની વાત થઈ છે. સુરત જિલ્લાના કીમના પી. કે. દેસાઈ વિદ્યાલય ખાતે વાર્તાલાપની વાત પૃ. ૨૫૭ ઉપર આવે છે. આત્મકથા નહીં, પરંતુ આત્મકથાનક તરીકે પણ 'યાદગાર અનુભવો' પુસ્તક લખવા પાછળનો લેખકનો હેતુ ઈશ્વરકૃપાની સાર્વત્રિક વહેંચણીનો છે. ૪૪મા પ્રકરણ 'દૈવીકૃપાનો મારો ઇતિહાસ'(પૃ. ૩૦૮)માં ધર્મગુરુ બનવાની ઇચ્છાનું બીજ લેખકના મનમાં રોપાયોનો ઇતિહાસ ૧૯૫૨માં પોતાના મામાની દીક્ષાવિધિના પ્રસંગમાં પડેલો છે, એ લેખકે દર્શાવ્યું છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય પત્રકાર હોવાના નાતે લેખકનું વિશ્વભ્રમણ આજે જારી છે. અનેક પ્રવાસો તેમને આમંત્રિત કરનારી આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ તથા વિદેશમાં રહેતા પોતાના સંબંધીઓ - સન્મિત્રોના સૌજન્યથી પોતે કરી શક્યા છે, એવી નિખાલસ કબૂલાત પણ લેખકે તેરમા પ્રકરણ 'સાર ન્યૂસ' સાથેના મારા દિવસો (પૃ. ૮૩)માં કરી છે. પ્રકરણ-૫માં માઉન્ટ આબુ, ઈંગ્લેન્ડ (પૃ. ૪૨), સંત ફ્રાન્સિસ ઝેવિયર અને સંત ઈગ્નાસિયા વતનમાં (પૃ. ૫૬), સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ(પૃ. ૬૪), રોમ (પૃ. ૭૧), કેનેડા (પૃ. ૧૧૦), અમેરિકા (પૃ. ૧૧૬), પોલેન્ડ (પૃ. ૧૨૧), પેરિસ (પૃ. ૧૫૦), લૂડ્ઝ (પૃ. ૧૫૭), ઇસ્રાયલ (પૃ. ૧૬૨) ઉપરાંત ઝિમ્બાબ્વે (પૃ. ૨૦૨), એરિત્રિયા (પૃ. ૨૦૭) વગેરે અનેક લેખોમાં લેખક મુક્ત મને અનેક દેશોમાં ભ્રમણ કરે છે, 'સાધુ તો ચલતા ભલા' ઉક્તિને સાર્થક કરે છે. પરંતુ એ ભ્રમણ દરમિયાન વચ્ચે વચ્ચે મળેલા યાદગાર માનવોનાં વ્યક્તિચિત્રો દોરવાનું એ ચૂક્યા નથી. ગુજરાતી કવિ સ્વ. મનહર મોદી (પૃ. ૨૮૩)થી માંડીને 'અમેરિકાનું એક યાદગાર મિલન' (પૃ. ૨૧૯), સ્ત્રી-મિત્રો (પૃ. ૨૮૨), સિસ્ટર આન્જેલા (પૃ. ૧૯૧) અને 'પ્રથમ ઓળખથી મનમાં વસી ગયેલો મિત્ર' (પૃ. ૮૮) જેવા કેટલાક લેખોમાં લેખક જેમને મળ્યા એ મળવા જેવા માનવો સાથે વાચકને પણ પરિચિત કરવા મથ્યા છે.

શબ્દો પાસેથી ધાર્યું કામ કઢાવવાની શક્તિ એ લેખકની એક અનિવાર્ય કુશળતા

ગણાય. એ ન્યાયે જોતાં લેખકને એ વરી છે, એમ કહી શકાય. બિનગુજરાતી હોવા છતાં ગુજરાતી ભાષા પરત્વેનું એમનું ખેંચાણ વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે. પૃ. ૮૩ ઉપર બીજા ફકરાની બીજી પંક્તિમાં લેખક 'સુંવાળું' વિશેષણ કઈ રીતે વાપરે છે, તે જુઓ : "બહાર છ વાગ્યે દીક્ષાવિધિ શરૂ થઈ. બધી તૈયારી અને ભગવાનના આશીર્વાદથી સમગ્ર વિધિ ખૂબ સુંવાળી રીતે ચાલી." પોતાના વિશે કહેવા બેસે તો માણસની જીભ કદી ન અટકે, એ દષ્ટિએ તપાસીએ તોપણ આત્મકથાનકો જેવા લોભામણ સ્વરૂપમાંય લેખકે સારું એવું લાઘવ દાખવ્યું છે; બલકે 'બીજાનો વિચાર કરીએ' એવો લેખ લખનારા આ લેખકે વાચકના સમયનો પણ વિચાર કર્યો છે ! અલબત્ત, પોતાનાં અન્ય પુસ્તકોમાં આવી ગયેલા ત્રણ-ચાર લેખોને આ પુસ્તકમાં સમાવવાનો મોહ લેખક જતો કરી શક્યા નથી. પાકા પૂંદાના, આકર્ષક કવરપેજવાળા, સવા ત્રણસો પાનાંના આ પુસ્તકનું સુરેખ મુદ્રણ પણ વાચકને ખેંચશે. ઘણા સ્થળે રહી ગયેલી પ્રૂફવાચનની ક્ષતિઓ ખટકે એવી ખરી. 'રંગદ્વાર' પ્રકાશને જે માવજત કે કાળજીથી પુસ્તક વાચકના હાથમાં મૂક્યું છે તે પ્રશંસનીય છે. એટલે, નિર્દેભપણે, નિર્ભીકપણે અને નિખાલસપણે 'લાગ્યું તે લખ્યું'ની માફક લેખકે રજૂ કરેલા જાહેર-અંગત સ્વાનુભવોનું બધાન ગુજરાતી વાચકને ગમશે.

સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ચોસઠ કળાઓ | કાલિન્દી પરીખ

સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ચોસઠ કળાઓ : સંપા. પ્રિ. સુભાષ બ્રહ્મભટ્ટ, હર્ષદેવ માધવ, જાગૃતિ પંડ્યા, પ્રકા. પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ-૧, પ્ર. આ. ૨૦૦૬, પૃ. ૨૧૫, કિં. રૂ. ૧૫૦/-]

'સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ચોસઠ કળાઓ' એ વિષય પર સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી - ગાંધીનગરના સહયોગથી એચ. કે. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદમાં તા. ૧૦ ઓગસ્ટ ૨૦૦૫ના રોજ દ્વિદિવસીય પરિસંવાદ યોજાયો હતો. તે અંતર્ગત ભિન્ન ભિન્ન કલાઓ પર ૨૧ જેટલા લેખો પ્રસ્તુત થયા હતા. તેનું સંપાદન પ્રિ. સુભાષ બ્રહ્મભટ્ટ, હર્ષદેવ માધવ અને જાગૃતિ પંડ્યાએ કરી એક સુંદર ગ્રંથ 'સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ચોસઠ કળાઓ' એ જ શીર્ષક રાખીને આપ્યો છે.

ડૉ. ગૌતમ પટેલે 'વેદોમાં કલા' અંતર્ગત લેખમાં તેમના જ પ્રધાન સંપાદનમાં ડૉ. વસંત પટેલે સંપાદિત કરેલા મહાબલ વિરચિત 'પદાર્થ રત્નમાલા' (૨૦૦૩)માં આ ૬૪ કલાઓ આપી છે, જે આ પ્રમાણે છે : (૧) ગીત (૨) વાદ્ય (૩) બુદ્ધિ (૪) શૈલ્ય (૫) નૃત્ય (૬) વાદ્યવિચાર (૭) મંત્ર (૮) વિનોદ (૯) નેપથ્ય (૧૦) વિલાસ... ઇત્યાદિ (પૃ. ૨૦).

ડૉ. રાધાવલ્લભ ત્રિપાઠીએ 'શિલ્પની વૈદિક અવધારણા' એ લેખમાં વસ્ત્ર વણવાના સમગ્ર શિલ્પનું રૂપક બનાવીને વૈદિક ઋષિએ આપેલી વિશ્વયજ્ઞની વિભાવનાને વ્યાખ્યાયિત

કરી છે. કાર્લ માર્ક્સે કહ્યું છે કે શિલ્પી પોતાનાં ઓજારોથી જગતને બદલી નાંખે છે અને સાથે સાથે પોતાને પણ પરિવર્તિત કરે છે. તેનો આ સિદ્ધાંત ઐતરેય મરીદાસના કલા કે શિલ્પ દ્વારા આત્માને સંસ્કૃત કરતા ચિંતનનો જ પ્રતિધ્વનિ નથી શું ? અહીં ભારતીય શિલ્પની વૈદિક અવધારણામાં નિહિત મૂળ તત્ત્વની દૃષ્ટિને રજૂ કરવામાં આવી છે. (પૃ. ૧૫).

ડૉ. હર્ષદેવ માધવે ‘શયનરચનાની કલા’ લેખમાં વાત્સ્યાયન કામસૂત્ર, ‘જયમંગલા’ ટીકા, વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતાના શ્લોકોને ટાંકીને ‘શયનરચનમ્’ અર્થાત્ શય્યાની રચનાને એક રસપ્રદ કલા તરીકે વર્ણવી છે. શય્યાનું માપ, તે માટે વપરાતાં ચંદન, હરિદ્ર, સ્પંદન, દેવદારુ, તિંદુક, શાલાદિ વૃક્ષો, ઋતુઓ, દિશાઓ, રંગોની પસંદગી અને રસ ઇત્યાદિ બાબતો પર પણ પ્રકાશ ફેંક્યો છે. રાવણને સ્ત્રી જેટલી જ આ શયનશાળા વહાલી હતી – મણિજડિત સીડીઓ, સોનાની જાળી, સ્ફટિકમણિની ફર્શવાળી, હાથીદાંતની કારીગરીવાળી શયનશાળા રાજ્યની સમૃદ્ધિનું પ્રતીક હતી. (પૃ. ૩૫). કાદંબરીમાં મહાચેતાની ‘અવશોર્ણઙ્ગ ભસ્મધૂસરવલ્કલ શયનીમ્’ એવી ભસ્મથી ધૂસર શય્યા કે શય્યાશાદ્ધલમ્ એ કે ‘શય્યા ગૈલશિલા’ શાંતરસ સૂચિત કરે છે. આમ, શય્યા એક વિશિષ્ટ કલા છે. તેની પ્રતીતિ પ્રસ્તુત લેખ દ્વારા થાય છે.

આવો જ એક અન્ય રમણીય લેખ ડૉ. રશ્મિબહેન ઓઝાએ આપ્યો છે – ‘પ્રાચીન ભારતમાં સૌંદર્યપ્રસાધનો’, વાત્સ્યાયન વર્ણિત ૬૪ કલાઓમાં એક મહત્ત્વપૂર્ણ કલા છે ‘નેપથ્યયોગ’ અર્થાત્ પ્રસાધનકલા. જે અંતર્ગત દાંત, વસ્ત્ર, સંવાદન (માલિશ કરવું), પુષ્પમાળા, પુષ્પાલંકાર, અંગરાગ, અનુલેપ તથા તિલકાદિનું વર્ણન છે. અહીં સુશ્રુત સંહિતા, પાલિગ્રંથ બ્રહ્મજાલસુત, અને નિકાયગ્રંથોમાં વર્ણિત પ્રસાધનોનું રસપ્રદ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જેમ કે દંતધાવનની ક્રિયા માટે વપરાતાં દાંતણોને અનેક પ્રકારનાં સુગંધી દ્રવ્યો અને ઔષધિયુક્ત બનાવવામાં આવતાં. લગભગ એક અઠવાડિયા સુધી સુગંધીકારો દાંતણને સુવાસિત કરતાં. હરડેચૂર્ણથી મિશ્રિત ગોમૂત્રમાં સાત દિવસ સુધી ડુબાડેલા દાંતણોને ઇલાયચી, દાલચીની, તેજપત્ર, મધુ, નાગકેસર, કઠ વિ.ના મિશ્રણથી બનેલા ગન્ધોદકમાં પલાળી સુવાસિત કરવામાં આવતાં. ત્યારબાદ જાયફળ, તજ, એલચી અને કપૂરથી બનેલું ચૂર્ણ દાંતણો પર મસળી તેને તડકામાં સૂકવવામાં આવતાં હતાં. (પૃ. ૬૨).

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સવિશેષ જોવા મળતી પત્રવિશેષકની રચના પણ આવી જ એક સુરુચિપૂર્ણ કલા છે. આજકાલ ટેટૂની જે ફેશન છે તેની સાથે આને સરખાવી શકાય. આ ઉપરાંત કેશપ્રસાધન, કેશમર્દન, સુગંધિત કલ્ક, ફેનક (અરીકા અને લીમડાનો લેપ) અને ધૂપ આપવાનો વિધિ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. આપણે ત્યાં હેરડ્રાયરનો જે વિધિ છે તેનાથી વાળને નુકસાન થાય છે જ્યારે અહીં જે સુગંધિત ધૂપ આપવાનો વિધિ છે તેનાથી વાળ માત્ર સુકાતા જ નથી, જીવાણુઓનો નાશ કરી વાળને સુગંધિત બનાવે છે. કાલિદાસે જણાવ્યું છે કે ઉજ્જયિનીમાં ગવાક્ષોમાંથી નીકળતો કેશસંસ્કારનો ધૂપ એટલો બધો હતો કે અષાઢનો પ્રથમ મેઘ તેનાથી પોષણ પ્રાપ્ત કરતો હતો. (પૃ. ૭૫).

‘પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં નારીના કેશવિન્યાસના નિર્દેશો’ લેખમાં ડૉ. આર. ટી. સાવલિયાએ કેશસજાવટનો ઐતિહાસિક ક્રમ આપ્યો છે. તે સાથે કુટ્ટનીમતને રજૂ કર્યો છે. સિંધુ સભ્યતા, વૈદિક યુગ તથા મૌર્યકાળના કેશવિન્યાસ વિશે રસપ્રદ વર્ણન કર્યું છે.

પ્રસાધનકલા જેવી જ પાકકલા પણ પ્રાચીન છતાંય અદ્યાપિ એટલી જ સુસંગત છે. ‘પાકકલા અને પાકશાસ્ત્ર’ નામના લેખમાં ડૉ. રવીન્દ્રકુમાર પંડાએ ગૃહ્યસૂત્રાદિ, કલિન્દિકા પ્રકાશ, યજુર્વેદ, શિવરત્નાકર, માનસોલ્લાસ વિ. ગ્રંથોમાંથી શ્લોકો ઉદ્ધૃત કરી પાકકલાને એક વિજ્ઞાન અને શાસ્ત્રના સ્વરૂપે રજૂ કરી છે. સૂપકાર – રસોઈ બનાવનારનાં લક્ષણો, રાજાની રસોઈયાઓનાં લક્ષણો, પરિવેષિકા (પીરસનારી)નાં લક્ષણો, પાચનકર્મમાં પાત્રોનું મહત્ત્વ, જમવાની દિશા, પીરસવાનો ક્રમ, પાણી પીવાનો નિયમ અને ઉચ્છિષ્ટશોધન અંગેના શ્લોકો ટાંક્યા છે. લેખના અંતમાં ભોજનસંબંધી સુભાષિતો પણ આપ્યાં છે.

‘ગંધયુક્તિ – પ્રાચીન ભારતની એક મનગમતી કળા’ લેખમાં પ્રા. ડૉ. ઈલા ઘોષે પૃથ્વીના ગંધ નામના ગુણને વૈદિક ઋષિની વાણી દ્વારા રજૂ કર્યો છે. જે રીતે સુંદર રૂપ મનુષ્યની ચક્ષુદંદ્રિયને તૃપ્ત કરે છે તે રીતે સુંદર ગંધ પણ નાસિકાને તૃપ્ત કરી આનંદ આપે છે. સુગંધમાં એક અદ્ભુત આકર્ષણ હોય છે. કળાપ્રેમી ભારતીઓનો સર્વાધિક પ્રેમ સુગંધિત દ્રવ્યો પ્રત્યે જ રહ્યો છે. વાલ્મીકિ રામાયણ આનું ઉદાહરણ છે. તો કાદંબરીમાં કુમાર ચંદ્રાપીડે જે કલાઓનું શિક્ષણ મેળવ્યું હતું તેમાં ગંધશાસ્ત્ર પણ હતું. ગંધયુક્તિ કેવળ કળા નહોતી, તે વિજ્ઞાન પણ હતી. અહીં કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર અને વરાહમિહિરની પદ્ધતિઓ આપવામાં આવી છે. વરાહમિહિર અનુસાર ગંધની સંખ્યા ૧,૭૪,૭૨૦ સુધીની માનવામાં આવી છે. અંતે તો ‘સર્વગન્ધઃ સર્વરસઃ’ તે પરમ પુરુષને પ્રાપ્ત કરવો તે જ ઉત્કૃષ્ટ કલા છે.

આજકાલ ખૂબ પ્રચલિત વાસ્તુવિદ્યાનો પણ ૬૪ કલાઓમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સંસ્કૃત ગદ્ય સાહિત્યમાં પ્રાપ્ત થતાં વાસ્તુવિદ્યાનાં વર્ણનો કે જેમાં કલાની ભવ્યતા વ્યક્ત થઈ છે, તે દર્શાવવાનો પ્રયાસ પ્રા. ડૉ. સુનંદાબહેન શાસ્ત્રીએ કર્યો છે. મળિભૂમિકાકર્મ – જમીન કોતરીને તેમાં વિવિધરંગી રત્નો અથવા કાચ કે તેના જેવા અન્ય પદાર્થોને તેમાં પૂરવા – એ કલાને સ્થાપત્યકલાનો એક ભાગ કહી શકાય. માર્ગને કોતરીને, તેમાં રત્નો મઢીને, તેને રેશમી વસ્ત્રથી ઢાંકવામાં આવ્યો છે – એવું વર્ણન વાસવદત્તામાં આવે છે. (પૃ. ૧૨૮). તો ભૂગર્ભમાર્ગની રચનાની કલાનો એક રસપ્રદ સંદર્ભ ‘દશકુમાર’માં પ્રાપ્ત થાય છે. ‘હર્ષચરિત’માં મંગલકુંભ મૂકેલી નાની ઓટલી એ કેવળ વાસ્તુવિદ્યા કે ઈંટોના ચણતરનું જ શાસ્ત્ર નથી. પરંતુ તે જીવનની મંગલભાવનાઓને તેમજ દુન્યવી અને આધ્યાત્મિક સુખને પણ સાથે સાંકળી લે છે. (પૃ. ૧૩૧).

ડૉ. માધવી ઉપાધ્યાયે ‘આલેખ્યમ્ – સંસ્કૃત નાટકો અંતર્ગત’ લેખમાં વેદાંતશાસ્ત્રના ગ્રંથ ‘પંચદર્શી’માં નિર્દેશેલા વસ્ત્રના ચિત્રફલકની ચાર અવસ્થાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમણે વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણમાં આવતાં ચિત્રોનાં ષડ્અંગોની ચાઇનીઝ ચિત્રકાર શીહહો (chihho)ના ષડ્અંગો સાથે તુલના કરી છે. ‘ચિત્રસૂત્ર અને ચિત્રકલા’ લેખમાં પ્રિ. સુભાષ બ્રહ્મભટ્ટે વિષ્ણુ.માં ‘ચિત્રસૂત્ર’માં વર્ણિત ચિત્રના જે ચાર પ્રકારો સત્ય, વૈજ્ઞિક, નાગર અને મિશ્રના પર ભાર મૂક્યો છે. તેઓ એન્સાયકલોપીડિયા બ્રિટાનિકાની ૧૧મી આવૃત્તિમાં સિડની કોલ્વિને આપેલી ચિત્રકલાની વ્યાખ્યા આપતાં લખે છે કે ચિત્રકલા એ રૂપપ્રદ કલા અથવા અવકાશી કલા છે. (પૃ. ૧૩૬).

ચિત્રકલા જેટલી જ શિલ્પકલા કે મૂર્તિકલાની પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વિશદતાથી

ચર્ચા થઈ છે. ડૉ. થોમસ પરમારે આગમગ્રંથો, મૂર્તિવિધાનના ગ્રંથો, શિલ્પસંગ્રહ, સમરાંગણ સૂત્રધાર વગેરેના આધારે મૂર્તિવિધાન, લિંગવિધાન, પ્રતિમા દ્રવ્યવિચાર વગેરેનો ચીવટપૂર્વક નિર્દેશ કર્યો છે. મૂર્તિઓમાં તાલમાન, આસનો, ભંગીઓ અને વિવિધ મુદ્રાઓનો અભ્યાસ સંક્ષિપ્તમાં પણ સર્વ બાબતોને આવરી લઈને પ્રસ્તુત કર્યો છે.

‘સંસ્કૃત નાટક અને કલાઓ’માં કાલિન્દી પરીખે ગીત-સંગીત, નૃત્ય, ચિત્રકલા, શિલ્પકલા, પુષ્પગૂંથન-કલાઓની છણાવટની સાથે સાથે ‘મૃચ્છકટિકા’માં નિરૂપેલી ચૌર્યકલાનું પણ વર્ણન કર્યું છે. પ્રો. ડૉ. હંસાબહેન હિંડોચાએ મહાકવિ કાલિદાસને અભિજ્ઞાન શાકુન્તલના વિશેષ પરિપ્રેક્ષ્યમાં એક કુશળ ચિત્રકાર તરીકે નિરૂપ્યા છે. તેઓ જણાવે છે કે કાલિદાસનો અનિન્દ્ય સૌંદર્યબોધ અને સંયોજનાત્મક મૂલ્યોનું સ્વતઃસિદ્ધ પ્રમાણ એટલે અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ. (પૃ. ૫૫).

‘મનોરંજનાત્મક - ઇન્દ્રજાલકલા (જાદુ)’ લેખમાં પ્રો. ડૉ. વંદના મહેતા લખે છે કે ઇન્દ્રજાલ શબ્દનું અર્થઘટન બે રીતે થાય છે. (૧) ઇન્દ્રની જાલ (૨) ઇન્દ્રિયની શક્તિને બાંધી દેનારી જાલ. (પૃ. ૧૪૧). ઇન્દ્રજાલકલાના ઉલ્લેખો રત્નાવલી, કાદંબરી, લલિતવિસ્તર વગેરેમાં થયેલા છે. ઇન્દ્રજાલકલાનું પ્રયોજન માનવમનને વિસ્મિત કરીને આનંદિત કરવાનું છે. (પૃ. ૧૪૭).

ભારતનો લિખિત ઇતિહાસ ઋગ્વેદથી આરંભાય છે. ઋગ્વેદમાં અનેક જાતિઓના વિકાસ-પતન અને યુદ્ધોનું આલેખન છે. પરિણામે ધનુર્વેદ કે શસ્ત્રાસ્ત્ર વિદ્યા વગેરેનું જ્ઞાન આપે છે. તે ડૉ. ઊર્મિ શાહે ‘વસિષ્ઠના ધનુર્વેદ’ પર આધારિત લેખમાં ઉદ્ભવ, હેતુ, ગુરુ-શિષ્યનું અધિકારિત્વ, શસ્ત્રસંચાલનના નિયમો, સૈન્યની રચના તેના વિભાગો, અસ્ત્ર, દેવતા, પ્રયોજન વગેરેનું સચોટ અને માહિતીપ્રદ વર્ણન આપ્યું છે.

‘સુવૃત્તલિલક’માં છંદનિરૂપણની કલા નામક લેખમાં ડૉ. અરુણાબહેન પટેલે છંદ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, સ્વરૂપ અને મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે. તેમણે ક્ષેમેન્દ્રની છંદ-નિરૂપણની નૂતન પ્રણાલીને અનુગામીઓએ શા માટે સ્વીકારી નથી, તે અંગે આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું છે.

‘અર્વાચીન સંસ્કૃત કવિતા અને કળાઓ’ લેખમાં પ્રો. મધુસૂદન વ્યાસે વિભિન્ન કલાઓનું પ્રતિબિંબ અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય પર કેવું પડે છે તેનો ચિતાર આપ્યો છે. ડૉ. યોગિની વ્યાસે ‘વ્યાકરણ અને નાટ્યકળા’માં વ્યાકરણગ્રંથોમાં નિરૂપાયેલી નાટ્યકળાની મહત્તાને દર્શાવી છે. ‘ભાવપ્રકાશ’માં નિરૂપિત સંગીતકલા વિશેનો જાગૃતિ પંડ્યાનો લેખ સંગીતના અભ્યાસીઓ માટે ઘણો જ માહિતીપ્રદ બની રહે તેવો છે.

આમ, પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ઉપરોક્ત કલાઓની અંતર્ગત પણ ઘણીખરી કલાઓનું રસપાન કરાવવામાં આવ્યું છે. કલાઓનું આ નિરૂપણ ખરા અર્થમાં કૌશલકર્મ બની રહે છે. સાંપ્રતકાળમાં અતિવ્યસ્ત જીવનમાં કલાનાં બૃહદ્દશાસ્ત્રો વાંચવાનો સમય ન હોય ત્યારે પ્રસ્તુત ગ્રંથ કલાપિપાસુઓ માટે જ્ઞાનપરબ બની રહે તેમ છે. લાઘવ, ચાતુર્ય અને સૌંદર્યના ત્રિવેણીમાં નહાવા જેવું ખરું.

r

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : અનિલા દલાલ

તા. ૨-૧-૨૦૦૮ના રોજ રવીન્દ્રભવનના ઉપક્રમે રવીન્દ્રનાથના અંતિમ કાવ્યસંગ્રહ ‘શેષલેખા’ના ખુરસી વિશેનાં બે કાવ્યો વિશે આરંભમાં શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠે પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કર્યું. પછી શ્રી ભોળાભાઈ પટેલે શ્રીમતી કેતકી કુશારિ ડાયસનના પુસ્તક ‘In your Blossoming Flower-Garden’માં વિક્ટોરિયા ઓકામ્પો અને રવીન્દ્રનાથ વચ્ચેના પત્રવ્યવહારના શ્રીમતી કેતકીએ કરેલા સંશોધન વિશેની માહિતી આપી. છેલ્લે શ્રી નિરંજન ભગતે ખુરસી પરનાં કાવ્યોનું પોતાનું વિશ્લેષણ અને મૂલ્યાંકન મૂકી આપ્યું.

T

પરિષદના ઉપક્રમે યોજાતા ગુજરાતી ભાષાના વિદ્યમાન સર્જકોનું સ્વરચિત કૃતિઓમાંથી પઠન અને પોતાની કેફિયતનો કાર્યક્રમ ‘આપણો સાહિત્યવારસો’ તા. ૮-૧-૨૦૦૮ને મંગળવારે યોજાયો, જેમાં ગુજરાતી ભાષાના જાણીતા નવલકથાકાર-વાર્તાકાર શ્રી વીનેશ અંતાણીએ પોતાની કેફિયત આપી - તેમણે જણાવ્યું કે ૧થી ૧૬ વર્ષની ઉંમર દરમિયાન જ્યાં રહ્યો - ભણ્યો ત્યાંના અનુભવોએ મને એવી હૃદયસ્પર્શી મૂડી આપી છે કે તે પછી જાણે એના વ્યાજમાંથી મારું સાહિત્યજીવન, મારી રચનાઓ યોગ્ય સેળાએ જ કરે છે. તેમની વાર્તા ‘લલચ’નું પઠન તેમનાં પત્ની શ્રી પુષ્પાબહેને ઉચિત લય-લહેકા-કાકુઓ સાથે માધુર્યભર્યાં કંઠે કર્યું.

T

પાશ્ચિમી-પર્વ

બીજા અને ચોથા ગુરુવારે પાશ્ચિમીમાં વાર્તાપઠન અને કૃતિ સંદર્ભે ચર્ચા થાય છે. એમાંથી સંયોજકશ્રી રાજેન્દ્ર પટેલને આખા દિવસની વાર્તાશિબિરનો વિચાર આવ્યો. તા. ૬-૧-૦૮ના રોજ નવવાર્તાકારોએ ઉત્સાહ-પૂર્વક ભાગ લઈ વાર્તાપઠન કર્યું.

શ્રી પારુલ કં. દેસાઈએ ‘દષ્ટિબિંદુ’ વાર્તામાં રણજિતરાયની મનોવ્યથા નિરૂપી. શ્રી દલપત ચૌહાણે ‘પવૈયો’ વાર્તામાં ઢોરને ખસી કરી પેટિયું રળતા ભીખાની મનઃસ્થિતિ રજૂ કરી. શ્રી કલ્પેશ પટેલે ‘સહી’ વાર્તામાં સ્ત્રી-સરપંચની સંવેદના આલેખી હતી. શ્રી હાઘાભાઈ પટેલની ‘સીયો’ વાર્તા મનોજ અને મણિલાલ વચ્ચેના અણગમતા ધિક્કારયુક્ત સંબંધની કથા કહેતી હતી. વિદુર આત્મારામનું કલ્પના તરફનું ખેંચાણ અને મૃતપત્ની માયા તરફની લાગણીનું આલેખન શ્રી દશરથ પરમારની વાર્તા ‘વળાંક પર અટકવું’માં જોવા મળ્યું, જ્યારે શ્રી હસમુખ રાવલની વાર્તા ‘માપ ફેન્ડ ગણેશા ઉર્ફે મણમાટી’ શૈલીની રીતે અનોખી ભાત ઉપસાવતી હતી. શ્રી કંદર્પ દેસાઈ રચિત ‘લોક’ વાર્તામાં દલિત અધિકારીની ત્રિશંકુ જેવી સ્થિતિનો ચિતાર જોવા મળ્યો. શ્રી વિજય સોનીની વાર્તા ‘રતનપોળ-શેઠની પોળ’ નિરૂની વિડંબના દર્શાવતી હતી. જેઠાના એકાકી જીવનમાં જમના પ્રત્યેનું આકર્ષણ શ્રી સંજય ચૌહાણની ‘હેરી’ વાર્તામાં જોવા મળ્યું. હેરી એટલે ટેવ પાડવી.

વાર્તાપઠનને અંતે રસપૂર્ણ અને વાર્તાના વિવિધ બિંદુઓને સ્પષ્ટ કરતી ચર્ચા થઈ. જેમાં શ્રી રઘુવીર ચૌધરી, શ્રી વીનેશ અંતાણી, શ્રી રમેશ દવે, શ્રી પ્રવીણસિંહ યાવડા, શ્રી મોહન પરમાર, શ્રી ઉષાબહેન ઉપાધ્યાય, શ્રી કિરીટ દૂધાત, શ્રી બિપિન પટેલ અને શ્રી મનીષી જાની વગેરે સર્જકોનાં મંતવ્યો, અવલોકનોએ કાર્યક્રમનો હેતુ સિદ્ધ કર્યો. અંતે શ્રી વીનેશ અંતાણીએ સમગ્ર બેઠકનું સમાપન કરતું માનનીય પ્રવચન કર્યું.

આભારવિધિ શ્રી દીવાન ઠાકેર કરી હતી.

— દીવાન ઠાકેર

T

‘તુલનાત્મક ભારતીય સાહિત્ય’ વિશે પરિસંવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૧૨-૧-૨૦૦૮ અને તા. ૧૩-૧-૨૦૦૮ના રોજ ‘તુલનાત્મક ભારતીય સાહિત્ય’ વિષય પર બે દિવસનો પરિસંવાદ પરિષદના ગોવર્ધન સ્મૃતિ મંદિરમાં યોજાયો. જેમાં ‘ભારતીય નવલકથા / આત્મકથા’ ભારતીય નવલકથામાં પ્રગટતી નારીચેતનાની તુલના, ‘સાહિત્ય અને સિનેમા,’ ‘ભારતીય કવિતા / નાટક’ વગેરે વગેરે વિષયો પર ૧૮ કૃતિઓની તુલનાત્મક સમીક્ષા કરવામાં આવી હતી.

ઉદ્ઘાટનબેઠક : તા. ૧૨-૧-૨૦૦૮ના રોજ સવારે ૯-૩૦ વાગ્યે શ્રી ભોળાભાઈ પટેલના અધ્યક્ષતામાં યોજાઈ હતી. અનિલા દલાલે સૌનું સ્વાગત કર્યું હતું. રતિલાલ બોરીસાગરે ભૂમિકા બાંધતાં જુદાં જુદાં વાણીથી સંસ્કારાયેલી ભારતીય સંસ્કૃતિની એકતાની વાત કરતાં કરતાં ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશેષતા અને ભારતીય સાહિત્યની ભૂગોળ ખોલી આપી હતી. નિરંજન ભગતે મુખ્ય વક્તવ્યમાં તુલનાત્મક સાહિત્યની દિશાઓ ખોલી આપી હતી. જેમાં વૈશ્વિક સાહિત્ય, સાહિત્યની ભાષા, શૈલી, ભાષાનું સંગીત, નાદસંકુલ, એકથી વધારે કૃતિઓની તુલના, અનુવાદની તુલનાત્મક સાહિત્યમાં અનિવાર્યતા વગેરેનો સમાવેશ કર્યો હતો. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના મહામાત્ર વી. વી. પંડિતે પ્રાસંગિક વક્તવ્યમાં તુલનાત્મક સાહિત્ય ભારતીય સાહિત્યને ઉપયોગી બને તેની ખેવના કરી હતી. ભોળાભાઈ પટેલે અધ્યક્ષીય વક્તવ્યમાં તુલનાત્મક સાહિત્ય શાસ્ત્ર છે તેની વિગતે ચર્ચા કરી હતી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને શ્રીધરાણીનાં કાવ્યમાં આવતા ‘રાજા’ની તુલના સદષ્ટાંત કરી હતી. તેવી જ રીતે સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનની, બે વિભિન્ન રાષ્ટ્ર કે બે રાજ્યોનાં સાહિત્યકૃતિની તુલના સમાનતા અને વિભિન્નતાની વાત પણ વણી લીધી હતી.

પ્રથમ બેઠક : ૧૧-૦૦ વાગ્યે શરૂ થઈ હતી. જેમાં રઘુવીર ચૌધરીએ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ અને ‘ગોરા’ની તુલના કરતાં કહ્યું હતું કે સરસ્વતીચંદ્ર અનાસક્ત છે. જ્યારે ગોરા વ્યાક સ્વરૂપે આવે છે. ઉમાશંકર જોશી કહે છે તેમ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ એ એક અનન્ય અસાધારણ કૃતિ છે. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ જે મુદ્દા લીધા છે તે રવીન્દ્રનાથે બીજી અનેક નવલકથાઓમાં લીધા છે. તેમણે બન્ને સર્જકો અને બન્ને કૃતિઓની તુલના કરી હતી. મહાવીર ચૌહાણે રઘુવીર ચૌધરીની ‘ઉપરવાસ-ત્રયી’ અને ફણીશ્વરનાથ રેણુની ‘મૈલા આંચલ’ ગ્રામકેન્દ્રી નવલકથાની તુલના કરતાં કહ્યું હતું કે ધર્મ, ભાષા, રાજકારણ, ગ્રામ પરિવેશ વગેરેની સરખામણીમાં બન્ને કૃતિઓ જુદી પડે છે. ચંદુ મહેરિયાએ દયા પવારની આત્મકથા ‘બલૂત’

અને પી. કે. વાલેરા ‘થોરનું ફૂલ’ની તુલના કરી હતી. મરાઠી સર્જક અને ગુજરાતી સર્જક બંને ક્યાં જુદા પડે છે તેની સરસ તુલના મૂકી આપી હતી. કુમારપાળ દેસાઈએ અધ્યક્ષીય વક્તવ્યમાં ગ્રામસમાજ, દલિતસમાજ સંસ્કૃતિના ઉમદા ગુણોની વાત કરીને સાહિત્યની તુલનાની મહત્તા ચીંધી આપી હતી. રમેશ ર. દવેએ સંયોજન કર્યું હતું.

બીજી બેઠક : ‘ભારતીય નવલકથામાં પ્રકટતી નારીચેતનાની તુલના’ વિષય પર હતી. જેમાં ઉર્વી તેવારે ચિત્રા મુદ્દગલની ‘આર્વા’, પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટે મહાશ્વેતા દેવીની ‘હાજાર ચુરાશિરમા’, દર્શના ત્રિવેદીએ શશી દેશપાંડેની ‘ધેટ લોંગ સાઇલન્સ’, ઈલા નાયકે ઈલા આરબ મહેતાની ‘બત્રીસ પૂતળીની વેદના’માં પ્રગટ થતી નારીચેતનાને ઉજાગર કરી આપી હતી. અધ્યક્ષીય વક્તવ્યમાં અનિલા દલાલે ઉપરોક્ત ચારેય કૃતિઓની નારીચેતના ક્યાં કેવી રીતે જોડાયેલી છે. તે સરસ રીતે ચીંધી બતાવી હતી. પારુલ કંદર્પ દેસાઈએ સંયોજન કરતાં કહ્યું હતું કે હવે માતૃસત્તાક, પિતૃસત્તાક, પુરુષસત્તાક કે નારીસત્તાક સમાજ નહિ પણ માનવસત્તાક સમાજની વાત થવી જોઈએ.

ત્રીજી બેઠક : તા. ૧૩-૧-૦૮ના રોજ સવારે ૯-૦૦ વાગ્યે ‘સાહિત્ય અને સિનેમા’ વિષય પર યોજાઈ હતી. આરંભે ટોપીવાળાસાહેબે વિષયની ઉચિત ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. દષ્ટિ પટેલે ‘માનવીની ભવાઈ’ પન્નાલાલ પટેલની અને ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીની ફિલ્મની તુલના કરી હતી. જેમાં કાળુ, રાજુ, નાનુ, માલી, પરમા પટેલ, કાસમ ઘાંચી જેવાં પાત્રોની સરખામણીમાં ક્યાંક મર્યાદા તો ક્યાંક વિશેષતા ચીંધી આપી હતી. પરેશ નાયકે ‘કથાનું વાસ્તવ : સાહિત્યિક અને સિનેમેટિક’ વિશેના વક્તવ્યમાં કહ્યું હતું કે સાહિત્યકળાની તુલનામાં ફિલ્મકળા શિશુ જેવી છે. સિનેમાએ ધ્વનિ કાવ્ય બનવું પડે. તેમણે વિશિષ્ટ બાનીમાં આખી વાત મૂકી આપી હતી. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ અધ્યક્ષીય વક્તવ્યમાં કહ્યું હતું કે એક માધ્યમમાંથી બીજા માધ્યમમાં જઈએ છીએ ત્યારે જે-તે કલાની મર્યાદા ઓળંગી જવાની હોય છે. સિનેમા જે આપે છે તે ભાષા આપી શકતી નથી. જે દશ્યઘટકો સિનેમામાં આપણને મળે છે તે દશ્ય શ્રેણીઓમાં વહેંચાય છે. ફિલ્મમાં પુસ્તક શોધવાની વાત એ એક ભયજનક વાત છે. ‘દેવદાસ’, ‘સરસ્વતીચંદ્ર’, ‘માનવીની ભવાઈ’ વગેરે ફિલ્મની ચર્ચા કરતાં ઉમેર્યું હતું કે ફિલ્મમાં તમે જે કંઈ જુઓ છો તે કેમેરાની ભાષાથી જુઓ છો. આ રીતે આખી વાતને સરસ રીતે મૂકી આપી હતી. રાજેન્દ્ર પટેલે સંયોજન કર્યું હતું.

ચોથી બેઠક : ‘ભારતીય કવિતા / નાટક’ વિશેની સવારે ૧૧ વાગ્યે શરૂ થઈ હતી. ભોળાભાઈ પટેલે ‘પ્રાચીના અને રવીન્દ્રનાથના સંવાદકાવ્યો’ વિશેના વક્તવ્યમાં ‘કર્ણ-કૃષ્ણ’ અને ‘કર્ણ-કુંતી’ સંવાદ કાવ્યોની સદષ્ટાંત અને ભાવવાહી સ્વરે તુલના ચીંધી બતાવી હતી. ભરત દવેએ ધર્મવીર ભારતીનું નાટક ‘અંધાયુગ’ અને દર્શકકૃત નાટક : ‘પરિત્રાણ’ની તુલના કરતાં કહ્યું હતું કે અંધાયુગ એ વર્તમાનનું મહત્ત્વપૂર્ણ નાટક છે. જેમાં ઘણીબધી તત્કાલીન ઘટનાઓનો સમાવેશ થયો છે. ‘પરિત્રાણ’માં ધર્મને જીવન સાથે જોડવાની વાત છે. ધીરુભાઈ પરીખે અધ્યક્ષીય વક્તવ્યમાં ‘અખો અને કબીર’ની તુલના કરતાં કહ્યું હતું કે અખો પશ્ચિમ ભારતનો અને કબીર ઉત્તર ભારતનો છે. બન્ને આખા ભારતનો પરિસર છે. તેઓ સમગ્ર કાળની વાત કરે છે. કબીર નિર્ગુણવાદી છે. અખો અદ્વૈતવાદી છે. તેમણે બન્નેનાં જુદાં જુદાં પદો લઈને સદષ્ટાંત તુલના કરી હતી. ભારતી ર. દવેએ બેઠકનું સંયોજન કર્યું હતું.

સમગ્ર રીતે જોતાં ભારતીય સાહિત્યની તુલનાનો આ પરિસંવાદ અનેક રીતે જ્ઞાનવર્ધક અને દિશાસૂચક બની રહ્યો હતો.

— ઇતુભાઈ કુરકુટિયા

T

ઉત્તમ વાચનના આકાશમાં એક અદ્ભુત ઉડાન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા પૂર્વે ઈ.સ. ૨૦૦૨ અને ૨૦૦૩ની સાલમાં બે પુસ્તકમેળા યોજાયા હતા. રસપૂર્વક પુસ્તક જોવા-નિરખવા અને ખરીદવા આવતાં સૌ અબાલ-વૃદ્ધોને જોતાં અત્યંત આનંદ થતો હતો; પણ બંને મેળામાં આર્થિક ખોટ જતાં એ પછી ચારેક વર્ષ સુધી પુસ્તકમેળાનું આયોજન થઈ શક્યું ન હતું. આ વર્ષે પીડિલાઈટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ પ્રા. લિ. ના સૌજન્યથી પુસ્તકમેળા માટે પરિષદને આર્થિક-સહાય સાંપડી અને તરત જ તા. ૧૯-૧-૦૮ થી તા. ૨૭-૧-૦૮ દરમિયાન નવ દિવસીય પુસ્તકમેળાનું આયોજન થઈ શક્યું. આ પુસ્તકમેળાઓના પ્રેરકબળ તરીકે શ્રી રઘુવીરભાઈનો ઉલ્લેખ કરું તો તે અસ્થાને નથી.

પહેલાં મહંમદ માઉન્ટન પાસે જતાં. પણ હવે જમાનો બદલાયો છે એટલે માઉન્ટને મહંમદ પાસે જવાની આ વેળામાં ગ્રંથભંડારોમાંથી પુસ્તકે પ્રદર્શન દ્વારા પ્રજા પાસે જવાનું છે. એમ થવાથી લોકોની સામેલગીરી વધે છે પુસ્તકો ખરીદાય અને વંચાય એ ગમે તેવી વાત છે; પરંતુ તેમ ન થાય અને લોકો માત્ર પુસ્તક જોવા – ગ્રંથનાં દર્શન કરવા પણ આવે – એ પણ આનંદની વાત જ છે – જે લોકો આજે જોશે એ કાલે ખરીદશે – એ શ્રદ્ધા પણ સારી છે.

પરિષદ આયોજિત આ ત્રીજા મેળામાં ત્રીસ જેટલા પ્રકાશક / વિકેતાઓએ ભાગ લીધો હતો. ગુજરાતના જાણીતા પુસ્તક-પ્રકાશકો ઉપરાંત ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, કેન્દ્રીય – રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય અકાદમી (મુંબઈ), નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ઇંડિયા (મુંબઈ) – વગેરેએ આ પુસ્તકમેળામાં ભાગ લીધો હતો. લોકોને જાણ થાય એ માટે પુસ્તકમેળાની તેમ જ એ દિવસો દરમિયાન સાંજે યોજાનારા કાર્યક્રમોની વિવિધ પ્રચારમાધ્યમો દ્વારા શક્ય તેટલી જાહેરાતો પણ કરવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત પરિષદના પ્રવેશદ્વાર પર અને આશ્રમમાર્ગથી પરિષદ તરફ આવતા રસ્તાને મથાળે જોતાં ગમી જાય તેવી ભવ્ય કમાન ઊભી કરવામાં આવી હતી તથા શાળા-કોલેજો અને અન્ય જાહેર સ્થળોએ પોસ્ટરો મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. મેળાના પ્રચારનું કાર્ય પરિષદ સાથે સંકળાયેલા શ્રી ભીખેશ ભટ્ટ દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું. એમના તરફથી જે સહકાર મળી રહ્યો છે તેનો આનંદ અને આભારની લાગણી વ્યક્ત કરું છું.

૧૯મી જાન્યુઆરીએ સાંજે ચાર વાગ્યે પુસ્તકમેળાનો ઉદ્ઘાટન કાર્યક્રમ યોજવામાં આવ્યો હતો. કાર્યક્રમના આરંભમાં રુચિરા સેમ દ્વારા સરસ્વતીવંદના અને કવિ શ્રી સુંદરમૂની શતાબ્દીને સ્મરીને સુંદરમ્ રચિત ગીત ‘ગુર્જરીના ગૃહકુંજે’નું ગાન કરવામાં આવ્યું હતું. કાર્યક્રમનું સંચાલન કરતા પરિષદના કોષાધ્યક્ષ શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે પીડિલાઈટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝના આર્થિક સહયોગથી આ આયોજને શક્ય બન્યું છે તેમ જણાવી કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરી હતી. સૌનું સ્વાગત કરતા પરિષદના પ્રકાશનમંત્રી ભારતી ર. દવેએ કહ્યું હતું કે પૂર્વે પુસ્તકમેળો યોજતાં વેદંવી પડતી આર્થિક મુશ્કેલી પીડિલાઈટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝે હળવી કરી દીધી છે. આમ

પીડિલાઈટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝના ચેરમેન અને પરિષદના ટ્રસ્ટી શ્રી બળવંતભાઈ પારેખનો સહયોગ પરિષદને અનેક રીતે મળતો રહ્યો છે. બળવંતભાઈ પોતે સારા વાચક છે અને ‘ગમતાંનો ગુલાલ’ ગ્રંથશ્રેણીમાં પ્રગટ થયેલાં સાત પુસ્તકો દ્વારા એમનાં વાચનનો આનંદ સૌને સુલભ થયેલો છે. ત્યારબાદ સૌ મહેમાનોનું પરિષદ દ્વારા પ્રકાશિત વિધિવિધ ગ્રંથો દ્વારા સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. પ્રાસંગિક પ્રવચનમાં પરિષદના ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ અને ટ્રસ્ટી શ્રી રઘુવીરભાઈ ચૌધરીએ પુસ્તકોનો મહિમા અને પુસ્તકમેળાનું મહત્ત્વ વર્ણવ્યાં. પુસ્તકમેળાના ઉદ્ઘાટક અને પીડિલાઈટના મેનેજિંગ ડિરેક્ટર શ્રી મધુકર બી. પારેખનો પરિચય આપતાં તેમની વિરલ કાર્યદક્ષતા અને ઓછાબોલા સ્વભાવનો ખ્યાલ આપ્યો હતો, તેમ જ શ્રી બળવંતભાઈએ ગોવર્ધનભવનની રચનામાં કે ઉમાશંકર ચેર અંગે – એમ અવાર-નવાર આર્થિક સહાય કરી છે એમ જણાવી ઋણબોધ પ્રગટ કર્યો હતો તથા તેમના વાચનશોખને પણ બિરદાવ્યો હતો. તે પછી શ્રી મધુકરભાઈ એ દીપ પ્રગટાવીને મેળાનું ઉદ્ઘાટન કરી આ શુભકાર્ય માટે તેમને બોલાવ્યા તેનો આનંદ વ્યક્ત કર્યો હતો. શ્રી બળવંતભાઈએ પુસ્તકો સાથેની તેમની મૈત્રીની ખુશાલી સૌની સાથે વહેંચી હતી. એ પછી ગુજરાત પ્રકાશક સંઘના પ્રમુખ શ્રી જિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈએ તેમના વક્તવ્યમાં કહ્યું હતું કે પુસ્તકો ખરીદવાનું તો મહત્ત્વ છે જ; પરંતુ એ પુસ્તકો વાંચવાં વંચાવવાં જોઈએ તે બાબત પર ભાર મૂક્યો હતો. અંતે પ્રસારમંત્રી સુ. શ્રી અનિલાબહેને આભારદર્શન કરતાં પૂર્વેના પુસ્તકમેળાને સંભાર્યા હતા અને સૌનો પરિષદ વતી આભાર માન્યો હતો.

પુસ્તકમેળાની સાથે સાથે – લગભગ રોજ – સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોનું આયોજન, કાર્યક્રમની તાસીર મુજબ સાંજે / રાત્રે કરવામાં આવેલું. તા. ૨૧/૧ના રોજ સાંજે છ વાગ્યે ગ્રંથગોષ્ઠિના કાર્યક્રમમાં શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાની અધ્યક્ષતામાં શ્રી કિરીટભાઈ દૂધાતે અંગ્રેજી રહસ્યકથા ‘Tree of Hands’ (૩થ રેન્ડેલ)નો તેમજ સુ. શ્રી. પ્રજ્ઞા પટેલે પ્રેરક-બોધક અનુવાદ ‘અંતિમ મૂલ્યવાન બક્ષિસ’ (જિન્સ સ્ટોવેલ)નો પરિચય કરાવ્યો હતો. આ કાર્યક્રમનું સંચાલન શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે કર્યું હતું. તા. ૨૨/૧ના રોજ રાત્રે શ્રી રઘુવીરભાઈની અધ્યક્ષતામાં સુગમ-સંગીતનો કાર્યક્રમ યોજવામાં આવ્યો હતો. કવિ શ્રી દલપત પઢિયાર અને એડ્વોકેટ શ્રી અમર ભટ્ટે સુંદર પદો અને ગીતો દ્વારા શ્રોતાઓને રાજી રાજી કરી દીધા હતા. પરિષદના નિમંત્રણને આ બંને સુરીલા ગાયકો હંમેશાં વધાવી લે છે. આ કાર્યક્રમનું સંચાલન સુશ્રી ભારતી ર. દવેએ કર્યું હતું. તા. ૨૩/૧ના રોજ રાત્રે શ્રી ધીરુભાઈ પરીખની અધ્યક્ષતામાં બુધવારના ચૌદ જેટલા કવિઓએ તેમની ત્રણ-ત્રણ રચનાઓ રજૂ કરી હતી. તેનું સંચાલન શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે કરેલું. તા. ૨૪/૧ની સાંજે શ્રી ભોળાભાઈ પટેલની અધ્યક્ષતામાં યોજાયેલા ગ્રંથગોષ્ઠિના કાર્યક્રમમાં શ્રી સંજય ચૌધરીએ શ્રી નરોત્તમ પલાણની નવલકથા ‘હૂહૂ’ વિશે અને શ્રી રમેશ ર. દવેએ શ્રી લાભશંકર ઠાકરના એકાંકી ‘મકસદ’ વિશે ગોષ્ઠિ કરી હતી. તેનું સંચાલન સુ. શ્રી. અનિલા દલાલે કર્યું હતું. તા. ૨૫/૧ના રોજ સાંજે શ્રી કુમારપાળ દેસાઈની અધ્યક્ષતામાં શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠકે શ્રી સંજુ વાળાના કાવ્યસંગ્રહ ‘રાગાધીનમ્’ વિશે અને સુ. શ્રી ઉષા ઉપાધ્યાયે શ્રી રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્ટિકન’ના ગઝલસંગ્રહ ‘કોઈ તારું નથી’નો આસ્વાદલક્ષી પરિચય આપ્યો હતો. તેનું સંચાલન સુ. શ્રી. પારુલ કં. દેસાઈએ કર્યું હતું. આ તા. ૨૭/૧ના રોજ યોજાયેલા

બાળકોના કાર્યક્રમમાં ૧૨૫થી વધારે બાળકોએ ભાગ લીધો હતો. વિવિધ શાળાઓનાં એકથી સાત ધોરણનાં બાળકોએ ઉત્સાહભરે વાર્તાકથન, બાલગીતો અને જોડકણાંના ગાન દ્વારા સૌ શ્રોતાઓને મગ્ન કરાવી હતી. ભાગ લેનાર સૌ બાળકોને એક-એક પુસ્તક આપવામાં આવ્યું હતું. આ કાર્યક્રમનું સંચાલન શ્રી ભીખેશ ભટ્ટે સુ.શ્રી દીપ્તિ શાહ અને શ્રી ગંગારામ વાઘેલાની સહાયતામાં કરેલું.

આ પુસ્તકમેળા દરમિયાન તેના મુલાકાતી ગ્રંથરસિકોને દોઢ લાખથી વધારે પુસ્તકો જોવા મળ્યાં અને ઘણાં પુસ્તકો ખરીદાયાં. અત્યંત ઠંડીના કારણે કેટલાંય પુસ્તકપ્રેમીઓ પુસ્તકમેળાનો લાભ ન લઈ શક્યાં. મેળાની મુલાકાતે આવેલાં લોકોના ચહેરા પર છવાયેલા, પુસ્તકો જોયાં-ખરીદ્યાંનો આનંદ જોઈ રાજી થવાનું હતું.

– ભારતી ૨. દવે

T

‘પરબ’ અપીલ પેટે મળેલ દાનની યાદી

ક્રમ	નામ	ગામ	રકમ રૂ.
૧.	પ્રકાશ જી વિદ્યાસ	અમદાવાદ	૧૫૦૦
૨.	શાંતિલાલ મેરાઈ	વ્યારા	૧૦૦૧
૩.	નવનીતલાલ સી. શાહ	અમદાવાદ	૧૮૦૦
૪.	કશ્યપ જોશી	અમદાવાદ	૧૭૦૦
૫.	અજિતસિંહ એમ. બારોટ	અમદાવાદ	૨૦૦૦
૬.	હંસાબહેન એન. મહાદેવિયા	અમદાવાદ	૨૦૦૦
૭.	કિરણ એમ. મગિયાવાલા	યુ.એસ.એ.	૨૦૦૦
૮.	કિશોર વ્યાસ	કાલોલ	૭૫૦
૯.	કાંતિલાલ એમ. શર્મા	ગાંધીનગર	૫૦૦
૧૦.	પ્રાણજીવન મહેતા	મુંબઈ	૧૦૦૦
૧૧.	પ્રાગજી પટેલ	અમદાવાદ	૫૦૦
૧૨.	હર્ષિદા વી. ઝીંઝુવાડિયા	વઢવાણ	૧,૦૦૦
૧૩.	અમર ભટ્ટ	અમદાવાદ	૧૦૦૦
૧૪.	ચંદનબહેન જગદીશભાઈ ત્રિવેદી	અમદાવાદ	૫૦૦૦
૧૫.	હસમુખ નાયક	સુરત	૨૦૦૦

r

સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ

પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભા, વડોદરા દ્વારા સુન્દરમ્ જન્મશતાબ્દી વંદના

૩૦ ડિસેમ્બર ૨૦૦૭ના રોજ પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભા, વડોદરા દ્વારા સુન્દરમ્ જન્મશતાબ્દી વંદનાના કાર્યક્રમમાં સુન્દરમ્ના સાહિત્ય પર ડૉ. વિરંચિ ત્રિવેદી, ડૉ. ગુણવંત વ્યાસ, સતીશ ડણાકે પહેલી બેઠકમાં વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. અધ્યક્ષસ્થાને પ્રવીણ દરજી હતા. ઉદ્ઘાટક ડૉ. પ્રતાપરાય પંડ્યા હતા. સંચાલન પરિમલ ત્રિવેદીએ કર્યું હતું. બીજી બેઠકના અધ્યક્ષ ડૉ. લવકુમાર દેસાઈ હતા અને ડૉ. દીપક પંડ્યા, ડૉ. ભરત મહેતાએ વક્તવ્યો આપ્યાં. સંચાલન હરીશ વટાવવાળાએ કર્યું હતું.

‘સત્સંગ સિનેમા’નું વિમોચન

ડૉ. યાસીન દલાલના પુસ્તક ‘સત્સંગ સિનેમા’નું વિમોચન સંગીતકાર રવિએ કર્યું હતું. રવિએ પોતાનાં સંસ્મરણો રજૂ કર્યાં હતાં.

આદિવાસી અકાદમીનું ‘પાયાનું પ્રવચન’

૧૭ નવેમ્બરના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ શ્રી નારાયણ દેસાઈએ આદિવાસી અકાદમી, તેજતરમાં પ્રતિ વર્ષે અપાતું ‘પાયાનું પ્રવચન’ આપ્યું હતું.

અરુણા જાડેજાના અનુવાદિત પુસ્તકને પુરસ્કાર

સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્લી પ્રકાશિત અરુણા જાડેજાએ અનુવાદિત કરેલ પુસ્તક ‘પુલકિત’ને મરાઠી વાઙ્મય પરિષદ, વડોદરા દ્વારા પુરસ્કાર અપાયો છે.

નવનીત મદ્રાસીને મરણોત્તર એવોર્ડ

તમિલ ભાષાના સાહિત્યિક સામયિક ‘ડિકોઈટ્રમ’ દ્વારા નવનીત મદ્રાસીને એમના અનુવાદકાર્ય માટે ચિન્નાઈમાં મરણોત્તર એવોર્ડ અપાયો હતો.

અંગ્રેજી નવલકથા ‘The Dowry Bride’નું લોકાર્પણ

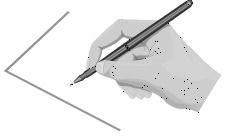
ઈન્ડો અમેરિકન લીટરરી અકાદમીના ઉપક્રમે ૧૮ નવેમ્બર શ્રીમતી શોભન બંટવાલની અંગ્રેજી નવલકથા ‘The Dowry Bride’નો લોકાર્પણ કાર્યક્રમ થયો છે.

મોડાસાની સાહિત્ય સંસ્થા ‘શબ્દસેતુ’નું દ્વિજત્વ

મોડાસાની સાહિત્યસંસ્થા ‘શબ્દ સેતુ’નું મંગલાચરણ રાજેશ વ્યાસ, ડૉ. મણિલાલ હ. પટેલ, માય ડિયર જયુ, રમેશ પટેલ ‘ક્ષ’ની ઉપસ્થિતિમાં સંપન્ન થયું હતું. આ એનું દ્વિજત્વ હતું.

પુસ્તકો અડધી કિંમતે

શ્રી નાનાભાઈની સવાશતાબ્દી, શ્રી મૂળશંકર ભટ્ટ અને શ્રી બુચાભાઈની શતાબ્દી નિમિત્તે એમનાં પુસ્તકો તેમજ શ્રી મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’નાં પુસ્તકો સર્વોદય સહકારી પ્રકાશન સંઘ, લોકભારતી, સણોસરા તરફથી માર્ચ ૨૦૦૮ સુધી ૫૦% કમિશનથી મળશે.

પત્રસેતુ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના જામા અધિવેશનના શુભ પ્રસંગે આપને અનેક અભિનંદન...

ગાંધીનગર ખાતે યોજાયેલ આ અધિવેશન ખરેખર અપૂર્વ અને શાનદાર ગૌરવશાળી લાગ્યું. શ્રી કુમારપાળ દેસાઈ, શ્રી મોરારિબાપુ, શ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈ, શ્રી રઘુવીરભાઈ ચૌધરી, શ્રી રતિભાઈ બોરીસાગર, શ્રી ગુણવંતભાઈ શાહ ઇત્યાદિ મહાનુભાવોનું વક્તવ્ય પ્રેરક અને માર્ગદર્શક લાગ્યું. આપણી માતૃભાષા ગુજરાતીના વિકાસ માટે સાહિત્ય પરિષદ ખૂબ ખૂબ સક્રિય છે તે માટે સંસ્થાને ધન્યવાદ.

– ઈશ્વરલાલ બી. પરમાર

S

છેલ્લા કેટલાક સમયથી 'પરબ'ના અંકોમાં પ્રકટ થતો 'પ્રમુખશ્રીનો પત્ર' ધ્યાન ખેંચનારો બન્યો છે. એનો આનંદ વ્યક્ત કરું છું. સંસ્થા સામયિકોના તંત્રીને સંપાદકીય લેખમાં કેવળ સાહિત્ય સમાચારોને જણાવવાની ભૂમિકા અદા કરવાની રહેતી જણાય છે ત્યારે હાલના પ્રમુખશ્રીના પત્રોમાં ચરિત્રાલેખન, અનુવાદપ્રવૃત્તિ જેવા મુદ્દાઓની ઝીણી નોંધ થઈ છે. એના પરિણામ રૂપે જ ગત અંક (ડિસે. ૨૦૦૭)માં પત્રલેખક નરેશ ઉમરીગરે પણ દરિયાઈ સાહસોની કથાના અભાવ સંદર્ભે કેવો સરસ મુદ્દો ઉઠાવ્યો છે. પત્ર લખનાર કુમારપાળ દેસાઈ અને પ્રતિભાવ આપનાર લેખકને આ અંગે મારા અભિનંદન પહોંચાડવા નમ્ર વિનંતી.

– કિશોર વ્યાસ

r

રમણલાલ સોનીના સાહિત્યમાં કલ્પના, વસ્તુ અને નિર્માણનું વૈવિધ્ય છે; ભાષા-શૈલી અને સંસ્કાર-પ્રતિભાવમાં શિષ્ટતા છે; ક્યાંય ઉચ્ચ મૂલ્યનો દ્રોહ નથી કે તે માટે તુચ્છ ભાવ નથી. વિષયવૈવિધ્ય અને વિપુલતાનો તેમજ ભાષાશૈલી અને રસવત્તાનો ખ્યાલ રાખીએ તો ગુજરાતી બાલસાહિત્યના લેખકોમાં તેમનું સ્થાન મોખરે છે, કદાચ અગ્રતમ છે.

– વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

ઠહાચિત્ર

સાક્ષરસૃષ્ટિ : નિર્મિશની નજરે

નિર્મિશ ઠાકર

મહાદેવી વર્મા

આ અંકના લેખકો

અનિલા દલાલ	: ૩૪, પ્રોફેસર કોલોની, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
આબિદ ભટ્ટ	: નિર્ઝર, મદીના મસ્જિદ રોડ, પોલોગ્રાઉન્ડ, હિંમતનગર-૩૮૩૦૦૧
ઈશરલાલ બી. પરમાર	: ૩૮/૫૪૦, સાગર ફ્લેટ, નવાવાડજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩
ઉશનસુ	: લક્ષ્મીશેરી, મદનવાડ, વલસાડ-૩૮૬૦૦૧
કલ્પેશ પટેલ	: 'શબ્દ' લક્ષ્મીનગર સોસાયટી, મુ. સોનાસણ-૩૮૩૨૧૦ તા. પ્રાંતિજ
કાલિન્દી પરીખ	: ૨૦, દેનાબેન્ક સોસાયટી, અમરેલી-૩૬૫૬૦૧
કાંતિ એસ. સોલંકી	: મુ. માંગુકા તા. ગારિયાધાર, જિ. ભાવનગર-૩૬૪૨૭૫
કિશોર વ્યાસ	: ૬/બી મહેતા સોસાયટી, કાલોલ-૩૮૮૩૩૦
કિસન સોસા	: પ્રણામી મંદિર પાસે, સૈયદપરા, સુરત-૩૮૫૦૦૩
કૃષ્ણાકૃત્ય	: C/૦ મહેશ ઠાકર, ૧૩, સૌરાષ્ટ્ર બેન્ક સોસાયટી, પાલડી, અમદાવાદ-૭
ગુલામ અબ્બાસ 'નાશાદ'	: સી/૬૦૪, ફતેહસાગર કોમ્પ્લેક્સ, કોન્વેન્ટ સ્કૂલ સામે, ફતેહગંજ, વડોદરા-૩૮૦૦૦૨
ચિનુ મોદી	: ૧૬, જિતેન્દ્ર પાર્ક, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
ધીરેન્દ્ર મહેતા	: જીવનછાયા, પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાય માર્ગ, ભુજ-૩૭૦૦૦૧
નરોત્તમ પલાણ	: દર્શન, ૩, વાડી પ્લોટ, પોરબંદર-૩૬૦૫૭૫
નારાયણ દેસાઈ	: સંપૂર્ણ કાંતિ વિદ્યાલય, મુ. વેડછી તા. વાલોડ જિ. સુરત.
નિર્મિશ ઠાકર	: બી-૮/૩૧, ઓએનજીસી કોલોની, ફેઝ-૧ મગદલા, સુરત-૩૮૪૫૧૮
નિરંજન ત્રિવેદી	: ૫૦, લેઈકવ્યુ સોસાયટી, રિંગરોડ, ઈસનપુર, અમદાવાદ-૩૮૨૪૪૩
નિરંજન ભગત	: ઈ/૨૩, જલદર્શન ફ્લેટ, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
પ્રકાશ ચૌહાણ 'જલાલ'	: સાતઘર પાસે, તારાપુર જિ. આણંદ ૩૮૮૧૮૦
પ્રદીપ ખાંડવાલા	: બી-૧૦૧, જ્યુપીટર ટાવર, બોડકદેવ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮
Pradumna Tanna	: VIA TOMASO GROSSI-36 22100-COMO-ITALY
પ્રબોધ ર. જોશી	: 'સેરિન' સેક્ટર-બી/૨૭, સ્ટર્લિંગ સિટી, બોપલ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮
પ્રફુલ્લ રાવલ	: ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વિરમગામ-૩૮૨૧૫૦
પ્રવીણ દરજી	: 'વાગીશા', ફુવારા પાસે, લુણાવાડા-૩૮૮૨૩૦.
બકુલેશ દેસાઈ	: પો.બો.નં. ૮૧૩, નવયુગ કોલેજ પોસ્ટ ઓફિસ, સુરત-૩૮૫૦૦૮
યોગેશ જોષી	: કે-૩૧/૩૭૨, શિવશક્તિ એપા., નવા વાડજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩
રમેશ ર. દવે	: 'વૈશાખ' ૨/૨, વીમાનગર, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૧૫
લાભશંકર ઠાકર	: એ/૨, કેપિટલ કોમર્શિયલ સેન્ટર, સંન્યાસ આશ્રમ પાસે, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
લાલજી કાનપરિયા	: ખોડલ દર્શન, વડિયાવાળાની લાટી પાછળ, અમરેલી-૩૬૫૬૦૧
શ્રદ્ધા ત્રિવેદી	: એફ/૩૧, નંદનવન-૩, જોધપુર ગામ રોડ, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૧૫
હરીશ વટાવવાળા	: અક્ષરા, એ/૬૦, વિષ્ણુકુંજ-૧, રાજેશ ટાવર પાછળ, ગોત્રી રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૨૩

ચુનીલાલ ગાંધી વિદ્યાભવન

(અધ્યયન અને સંશોધન પ્રતિષ્ઠાન)

એમ.ટી.બી. કોલેજ કેમ્પસ, ચોપાટીની સામે, અઠવા લાઈન્સ, સુરત ૩૮૫૦૦૧

૧. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નવલકથા : એક અધ્યયન	ડૉ. વસંત પટેલ	રૂ. ૨૨૫
૨. પ્રબોધન	ડૉ. ભાનુપ્રસાદ અ. પરીખ	રૂ. ૨૦૦
૩. ભગવત્કવિદ્ય વિચારદીપ : એક સમીક્ષાત્મક અધ્યયન	ડૉ. નીના ભાવનગરી	રૂ. ૧૫૦
૪. મનહરપદ : મનોહર સ્વામી	સં. કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર	રૂ. ૧૦૦
૫. કવિ દ્વંદ્વ	ન્યાનાલાલ દલપતરામ કવિ	રૂ. ૭૫
૬. કવિ નર્મદ વિશે : કેટલાંક વીસરાયેલાં વિવેચનો	સં. રમેશ મ. શુક્લ	રૂ. ૧૫૦
૭. નવલગ્રંથાવલિ, ખંડ-૨	નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યા	રૂ. ૪૦૦
૮. નવલગ્રંથાવલિ, ખંડ-૧	નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યા	રૂ. ૩૦૦
૯. દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ	સં. કવિ નર્મદાશંકર	રૂ. ૩૨૫
૧૦. શ્રીમદ્ ભાગવત દશમસ્કંધ (કૃષ્ણસુત પ્રેમાનંદ અને સુંદર મેવાડાકૃત)	સં. કવિ નર્મદાશંકર	રૂ. ૧૨૫
૧૧. નાગર સ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીત	સં. કવિ નર્મદાશંકર	રૂ. ૧૨૫
૧૨. ઉમર ખ્યામની રૂબાઈઓ (સંસ્કૃત સમેત કેટલાક બહુભાષી અનુવાદોનું તુલનાત્મક અધ્યયન)	રમેશ મ. શુક્લ	રૂ. ૭૫
૧૩. સૌહાર્દ	વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી	રૂ. ૧૫૦
૧૪. સાહિત્યસંસ્પર્શ	વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી	રૂ. ૧૫૦
૧૫. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા	મણિલાલ ન. દ્વિવેદી	રૂ. ૧૫૦
૧૬. વસંતધર્મીનું વિદ્યામધુ	જયન્ત પાઠક	રૂ. ૭૫
૧૭. મહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામ જીવનચરિત્ર	મહીપતરામ નીલકંઠ	રૂ. ૧૨૫
૧૮. સવિતાની કવિતા : સવિતાગૌરી	સં. રમેશ મ. શુક્લ	રૂ. ૬૫
૧૯. કાકા કાલેલકર : જીવન અને સાહિત્ય	જયંત પટેલ	રૂ. ૧૫૦
૨૦. ભાષાસંશોધન	કાંતિલાલ બ. વ્યાસ	રૂ. ૧૨૫
૨૧. શિક્ષણ અને સંસ્કારની સમસ્યાઓ : ભાગ ૧-૨	કુંજવિહારી મહેતા	રૂ. ૧૭૦
૨૨. સંગ્રાથ	કુંજવિહારી મહેતા	રૂ. ૭૫
૨૩. સોળમી સદીનું સુરત	મોહન મેઘાણી	રૂ. ૧૫૦
૨૪. સત્તરમી અને અઠારમી સદીનું સુરત	મોહન મેઘાણી	રૂ. ૨૦૦
૨૫. જે કોઈ પ્રેમ અંશ (દયારામનાં પદો)	જગદીશ શાહ	રૂ. ૬૫
૨૬. શાસ્ત્રી દ્વિનમણિશંકર	મોહનલાલ પા. દવે	રૂ. ૭૫
૨૭. ગૌડપાઠકારિકા	અરવિંદ જોશી	રૂ. ૧૫૦
૨૮. ઉત્તરગીતા	અરવિંદ જોશી	રૂ. ૧૨૫
૨૯. સાંખ્યકારિકા	અરુણચંદ શાસ્ત્રી	રૂ. ૧૦૦
૩૦. સૂક્ત-સુધા : નિરુક્તપરામર્શ	રતિલાલ જાની	રૂ. ૭૫
૩૧. Saraswatachandra A Critical Estimate	R. I. Patel	રૂ. ૫૦
૩૨. Savitri as an Epic	V. S. Navalkar	રૂ. ૫૦

વિતરક વળતર : ૨૫ % એક પુસ્તકની પાંચ કે તેથી વધુ નકલ પર વળતર ૨૫% • એક હજાર કે તેથી વધુ રકમી ખરીદી પર વળતર ૨૫% • ત્રણ હજાર કે તેથી વધુ રકમની ખરીદી પર વધુ વળતર વિચારી શકાશે. • ખરીદી રોકડેથી અથવા ડી.ડી.થી કરવાની રહેશે.

રમેશ મ. શુક્લ, માનાર્હ નિયામક, ચુનીલાલ ગાંધી વિદ્યાભવન, સુરત

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

['**મેઘદૂત : એક જૂની વાર્તા - નવી વ્યાખ્યા**'] : હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદી, અનુ. રૂપા ચાવડા, પ્ર.આ. ૨૦૦૭, ડિમાઈ, કાર્યું પૂંઠું, પૃ. ૧૦+૧૩૪, કિં. રૂ. ૭૫]

પં. હજારીપ્રસાદ હિંદી અને સંસ્કૃતના વિદ્વાન હતા. એમના જન્મશતાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે કવિ કાલિદાસ રચિત 'મેઘદૂત' આધારિત એમની રચના 'મેઘદૂત : એક પુરાની કહાની'નો અધ્યાપિકા રૂપા ચાવડા કૃત અનુવાદ પરિષદ પ્રકાશિત કરે છે. પં. હજારીપ્રસાદ કહે છે તેમ 'મેઘદૂત'ની કથા બહુ પુરાણી છે; પરંતુ તે વારંવાર નવી રીતે કહેવાય છે. એમણે 'મેઘદૂત'ના મૂળ શ્લોકોને આધારે નવી વ્યાખ્યા રચી છે અને તેમાં નવી વાતો - નવીન અર્થોની પુષ્ટિ રૂપે ઉમેરાઈ છે. આથી 'મેઘદૂત' માત્ર અલગ અલગ શ્લોકોની કથા ન રહેતાં તે સળંગ ગદ્યકથા રૂપે નિરૂપાય છે. વળી 'મેઘદૂત'ના શ્લોકો સાથે જયંતભાઈ પંડ્યાના 'મેઘદૂત'ના સમશ્લોકી અનુવાદને દરેક શ્લોક સાથે મૂક્યો છે. આ ગદ્યાનુવાદ ભાવકને આનંદ આપશે એવી અપેક્ષા.

['**અનાર્યનાં અડપલાં અને બીજા પ્રકીર્ણ લેખો**'] : જહાંગીર એદલજી સંજાણા, પુનર્મુદ્રણ : ૨૦૦૭, ડિમાઈ, પાકું પૂંઠું, પૃ. ૮+૨૪૮, કિં. રૂ. ૧૩૦/-]

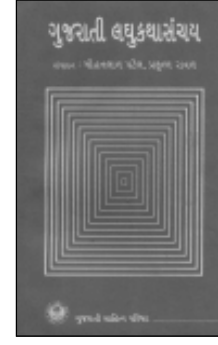
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની 'રા. વિ. પાઠક દંપતી પ્રકાશનશ્રેણી'નું આ ત્રીજું પુસ્તક છે. સંસ્કૃત, ઉર્દૂ, ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભાષાના તજજ્ઞ સંજાણાનો મુખ્યત્વે છંદચર્ચા કરતો એમના અભ્યાસપૂર્ણ લેખોનો સંગ્રહ, ગુજરાત વિદ્યાસભાએ ઈ.સ.૧૯૫૫માં પ્રગટ કરેલો તેનું આ પુનર્મુદ્રણ છે. આ ગ્રંથ અભ્યાસીઓને સુલભ ન હતો તેથી આ શ્રેણીમાં આ ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો છે.

શિષ્ટ-પ્રશિષ્ટ પુસ્તકોનું પ્રકાશન કરવું એ પરિષદની પરંપરા છે. અભ્યાસીઓને એ ઉપયોગી થશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮. ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

['**ગુજરાતી લઘુકથાસંચય**'] : સં. મોહનલાલ પટેલ, પ્રફુલ્લ રાવલ, પ્ર. આ. ૨૦૦૭, ડિમાઈ, કાર્યું પૂંઠું, પૃ. ૨૬+૧૦૦૨, કિં. રૂ. ૬૦/-]

સાંપ્રત ગુજરાતી સાહિત્યમાં લઘુકથાનું સર્જન વિપુલ પ્રમાણમાં થઈ રહ્યું છે; પરંતુ લઘુકથાના સ્વરૂપની કસોટીમાંથી પાર ઊતરે એવી જૂજ રચનાઓ છે. ૧૯૬૩થી ટૂંકી વાર્તાથી ભિન્ન સાહિત્યપ્રકાર તરીકે, લઘુકથા સ્વીકૃતિ પામી છે. લઘુકથા જીવનની કોઈક ક્ષણિક લાગણી કે સંવેદનાને કેન્દ્રમાં રાખી ચાલે છે. ગુજરાતી ભાષામાં લઘુકથાના આરંભ અને વિકાસમાં શ્રી મોહનલાલ પટેલનું મહત્ત્વનું યોગદાન રહેલું છે. વર્તમાન સમયમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં લઘુકથાનું જે સર્જન થઈ રહ્યું છે તેની એક પ્રતિનિધિરૂપ મુદ્રા આ સંગ્રહની લઘુકથાઓમાંથી ઊપસે એ હેતુ સંપાદકોએ દષ્ટિ સમક્ષ રાખ્યો છે. વિવિધ વિષયોને આવરી લેતી કુલ છોંતેર લઘુકથાઓનો સંચય અહીં થયો છે.

['**આંબાવાડી**'] : ગભરુ ભડિયાદરા, પ્ર. આ. ૨૦૦૭, ડિમાઈ, કાર્યું પૂંઠું, પૃ. ૧૦+૮૪, કિં. રૂ. ૫૦/-]

લેખકે પ્રકૃતિસૌંદર્યના લઘુનિબંધો આ સંગ્રહમાં આપ્યા છે. દર્શકે લેખકના ટૂંકા નિબંધો વાંચીને કહ્યું હતું : 'કુદરતી સૌંદર્યના જે નિબંધો છે તે સારા છે.' એમનો અભિપ્રાય મળ્યા પછી એમણે કુદરતની કેડીએ ચાલવાનું નક્કી કર્યું. તેના પરિણામરૂપ આ નિબંધો આપણને મળે છે. આમ તો લેખક પોતે ભાલની વેરાન ધરતીના વતની; પરંતુ જઈ વસ્યા પ્રકૃતિસૌંદર્ય જ્યાં અઢળક વેરાયેલું છે એવા દક્ષિણ ગુજરાતમાં આવેલી જુગતરામભાઈની સંસ્થા વેડછીમાં. આ પ્રદેશમાં વીતેલાં એમનાં વર્ષો પ્રકૃતિનાં વિવિધ રૂપે આ નિબંધોમાં પ્રગટ્યાં છે. આ સંગ્રહમાં પ્રકૃતિનાં વિવિધ સ્વરૂપોને આલેખતા અજાવન નિબંધો આપણને મળે છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮. ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭